

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ**

Снежана Љ. Адамовић

**ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У
СРПСКОЈ КРИТИЧКОЈ МИСЛИ XX
ВЕКА (НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА,
ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ, ИВА АНДРИЋА И
МИЛОВАНА ЋИЛАСА)**

– докторска дисертација –

Београд, 2016

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY**

Snežana Lj. Adamović

**PETAR II PETROVIĆ NJEKOŠ IN
SERBIAN CRITICAL THINKING IN THE
20TH CENTURY (NIKOLAJ
VELIMIROVIĆ, ISIDORA SEKULIĆ, IVO
ANDRIĆ AND MILOVAN ĐILAS)**

– doctoral thesis –

Belgrade, 2016

**БЕЛГРАДСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Снежана Л. Адамович

**ПЁТР II ПЕТРОВИЧ НЕГОШ В
СЕРБСКОЙ КРИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ XX
ВЕКА (НИКОЛАЯ ВЕЛИМИРОВИЧА,
ИСИДОРЫ СЕКУЛИЧ И МИЛОВАНА
ДЖИЛАСА)**

– докторская диссертация –

Белград, 2016

Подаци о ментору и члановима комисије:

Ментор:

**Проф. др Зорица Несторовић,
ванредни професор Универзитета у Београду, Филолошки факултет**

Чланови комисије:

- 1. Проф. др Мило Ломпар,
редовни професор Филолошког факултета у Београду**
- 2. Проф. др Миливој Ненин,
редовни професор Филозофског факултета у Новом Саду**

Датум одбране _____

Бескрајну захвалност аутор овог рада дугује најпре свом недавно упокојеном оцу, писцу и професору књижевности, Љубивоју М. Адамовићу, свом духовном оцу архимандриту Бенедикту Јовановићу и професорима др Зорици Несторовић и др Милу Ломпару, који су ме по овом врлетном путу подржавали, усмеравали, без да посумњају да ја то могу и да треба да урадим. Напротив.

**ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У СРПСКОЈ КРИТИЧКОЈ МИСЛИ XX
ВЕКА (НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА, ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ, ИВА
АНДРИЋА И МИЛОВАНА ЋИЛАСА)**

Сажетак

Циљ овог истраживања јесте сагледавање разноликих видова проучавања живота и дела Владике Петра II Петровића Његоша из угла Николаја Велимировића, Исидоре Секулић, Ива Андрића и Милована Ћиласа.

Применом књижевно-теоријских, књижевно-историјских, теолошко-апологетских, антрополошких метода уз ослањање на сазнања из историје, географије, социологије, психологије, теологије, настојали смо да на основу анализовања четири најважнија или најинтригантнија (по нама) његошолога из, да кажемо прве половине XX века, склопимо један вишедимензионални антрополошки увид у личност и дело Његошево.

У овом раду полазимо од главне хипотезе да је Његошево дело аутохтоно, вишеслојно и универзално, те се његово тумачење (у смислу „отвореног дела“ по постулатима Умберта Ека), чини једнако изазовним за различите ауторе, епохе и друштвене конотације.

Наиме, сваки од горе набројаних аутора пише значајну студију о Владици Његошу, из свог домена, из области коју најбоље познаје и која га највише обавезује.

У овом раду најпре ћемо у поглављу *Николај Велимировић и Његош* анализирати студију „Религија Његошева“ Николаја Велимировића. Међу малобројним тумачима који су Његоша тумачили на основу њега самог и на основу његових дела, посебно место заузима њему, духом и вером, сродни Свети Владика Николај. То ће уједно бити и прво поглавље ове студије. Значајно је рећи да је, у време писања ове књиге, млади јеромонах Николај већ имао одбрањене две докторске дисертације у Берну и Женеви. Он о Владици Његошу пише најпре и највише као о свештеномонаху, о владници, где млади Николај апологетски показује и доказује Његошеву религиозност и специфичност његовог учења и стваралаштва.

У другом поглављу *Исидора Секулић и Његош*, анализирању њеног проучавања приступићемо осврнувши се на свеукупни њен рад и дело, нарочито на њене есеје који су претходили писању саме студије, монографије о Његошу.

Како је њен приступ Његошу, његовом делу, значајно различит од приступа Николаја Велимировића, њој ћемо као књижевници и аутору бројних књига, есеја и дневних књижевних критика, прићи са тежњом да уместо аналитичке, тачније методе ред по ред, покушамо да синтетизујемо оно најзначајније што је ауторка о Његошу блиставо, вољно, са дубоком оданошћу, стилски изврсно и написала.

Значајно је истаћи да Исидора Секулић пише своју књигу о Његошу више као уметник и критичар, него као научник, историчар и филолог. Она ту није на првом месту ни културни историчар, ни критичар књижевности, ни књижевни мислилац. Њена књига посебно говори да генију поезије, мисли, слободе и борбе за слободу, не може подарити критичко дело, него књигу „дубоке оданости“ и заноса, а не само критичког разматрања.

Она је, дакле, написала монографију о Његошу помоћу докумената, али и слободним лирским домишљањем, евоцирањем животног пута човека, песника, владара и владике Петра II Петровића Његоша.

У трећем поглављу *Иво Андрић и Његош*, у Андрићевим есејима Његош је носилац најдубље духовно-историјске мисли и осећања српског православног народа, његове најдубље философије живота и опстанка у сталној опасности, окруженом непријатељима, али и у окриљу Божијем, која је утемељена на Косовском завету, на философији Косовског боја за крст часни и слободу златну. Код Андрића, Његош није само господар, и још мање владика, већ више песник-пророк мисли о будућности свога народа, о његовој историјској судбини, о Српству у Црној Гори, о Црногорцима као бранитељима и јединим слободним припадницима српског народа у то доба, о њиховом јунаштву, али и о чојству.

У овом делу, потребно је било назначити колико су и како Андрићеви есеји својом специфичном формом и филигрански изабраним углом посматрања, и његови јавни наступи о годишњицама Његошевим, допринели богатој истраживачкој литератури о Његошу. Затим колико је углед самога Ива Андрића, помогао и другим писцима да у послератном времену, могу с правом имати,

високо мишљење о Његошу и његовом раду, јер је Андрић у више наврата нагласио и написао да му је Његош вазда био духовни оријентир и путоказ.

И, најзад, у четвртом поглављу *Милован Ђилас и Његош*, Милован Ђилас у своје две књиге тумачи Његошеву личност и дело. Ту најпре имамо тумачење „Легенде о Његошу“ у којој је приступ тумачењу Његоша и његовог дела и значаја, писан са дијалектичко материјалистичких и марксистичких позиција. Потом пратимо преокрет, катарзично прочишћење, да кажемо интелектуално и душевно ослобађање ума и срца аутора, само неколико година касније. Нашавши се у сасвим другим (тешким, затворским) животним околностима, Ђилас пише једну поштenu, паметну монографију о Његошу, угледајући се и позивајући на ауторе и тумаче Његошевог дела, које је претходно, највише могуће повредио и покушао да унизи (првенствено Исидору Секулић и Николаја Велимировића).

Потребно је било и о овим књигама сведочити и њих анализовати, да би се постигла равнотежа. И као да се и до ње и дошло, слушањем, ишчитавањем, дискретним коментарисањем.

Ово тумачење је од самог почетка морало да изађе из теорије из науке о књижевности и науке о језику и да се сретне и широм отвори очи пред теологијом, историјом, психологијом, географијом, антропологијом...

КЉУЧНЕ РЕЧИ: поезија, философија, религија, природа, живот, смрт, молитва, владавина, светлост, тама, *свесветије*;

Научна област: теорија књижевности

Ужа научна област: Српска књижевност XX века

УДК број: _____

**PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ IN SERBIAN CRITICAL THINKING IN THE
20TH CENTURY (NIKOLAJ VELIMIROVIĆ, ISIDORA SEKULIĆ, IVO
ANDRIĆ AND MILOVAN ĐILAS)**

ABSTRACT

The aim of this research is to perceive different aspects of studying the life and works of Prince-Bishop Petar II Petrović-Njegoš from the point of view of Nikolaj Velimirović, Isidora Sekulić, Ivo Andrić and Milovan Đilas.

Applying the literary-theoretical, literary-historical, theological-apologetic and anthropological methods, together with the knowledge of history, geography, sociology, psychology, theology, we analysed four most important and most intriguing (according to us) authors who write about Njegoš from the first half of the 20th century and in that way have a multidimensional anthropological insight into the personality and works of Njegoš.

Namely, all of the above-stated authors have a significant study about Prince-Bishop Njegoš, and each of the authors writes from his/her own perspective and from the field he/she knows best and the field which carries the greatest responsibility.

First of all, in the chapter *Nikolaj Velimirović and Njegoš*, „The Religion of Njegoš“ the study written by Nikolaj Velimirović will be analysed. Among the few who have interpreted Njegoš, bearing in mind his personality and his works, Saint Bishop Nikolaj, close to Njegoš in spirit and religion, holds a special place; this will be the first chapter of this study. It is important to say that, while writing this book, young hieromonk Nikolaj had already had two doctoral theses in Berne and Geneva. He mainly refers to Prince-Bishop Njegoš as a priestmonk, a bishop, where young Nikolaj describes and proves, in an apologetic manner, the religion and uniqueness of Njegoš's doctrine and creativity.

In the second chapter *Isidora Sekulić and Njegoš*, we will use an approach which gives us more freedom while analysing her works, especially her essays written prior to the study itself – Njegoš monograph.

Since her approach to Njegoš and his works, considerably differs from the approach of Nikolaj Velimirović, we will also approach her, as a writer and author of numerous books, essays and daily literary reviews, with more freedom, with the intention not to use the analytical line by line method, but to synthesise the most important parts written about Njegoš, parts which the author wrote brilliantly, willingly, with deep devotion and elegant style.

It is significant to emphasise that Isidora Sekulić writes her book about Njegoš more as an artist and a reviewer and less as a scientist, historian or philologist. She doesn't present herself mainly as a cultural historian, literary reviewer or literary thinker. Most of all, her book conveys a message that one cannot give a review but a book of „deep devotion“ and enthusiasm to a genius of poetry, thought, freedom and struggle for freedom.

Therefore, she decides to analyse the personality of Bishop Nikolaj and takes it as a source of his literature. That is way she talks about his background, about the Petrović family, about his boyhood days, about his appearance, gradually reaching the age when he writes three of his most important works.

Apart from the opening lines, she also has the closing lines where she states that the book about the *Mountain Wreath* should have been a part of the second volume, but that book has been permanently lost.

She, therefore, writes a Njegoš monograph relying on documents but also adding her own lyrical thinking, reflecting on the life path of a man, poet, ruler and bishop, a path of Prince-Bishop Petar II Petrović-Njegoš.

In the third chapter *Ivo Andrić and Njegoš*, in essays written by Andrić, Njegoš is the centre and basis for the deepest spiritual-historical thoughts and feelings of the Serbian Orthodox people and its deepest philosophy of life and survival under the constant threats, surrounded by the enemies and at the same time under the aegis of God's mercy, which has its roots in the Kosovo pledge, in the philosophy of the Battle of Kosovo, the battle of national honour and great freedom. Andrić in his books doesn't depict Njegoš not only as a master, let alone a bishop, but as a poet-prophet of the future of his people and its historical faith, of the Serbian people in Montenegro, of the people of Montenegro who are described as guardians and the only free members of the Serbian people at that time, about both their Spartan humanity and bravery.

In this part of the work, it is necessary to notice how specific the essays written by Andrić are, specific in their form and carefully chosen perspective; also, his public appearances in the honour of Njegoš jubilees contributed to the rich research references about Njegoš. Then, to what extent did the reputation of Ivo Andrić encourage other writers in the postwar period to think highly of Njegoš and his works since Ivo Andrić wrote many times that Njegoš was his spiritual guide.

Finally, in the fourth chapter, *Milovan Đilas and Njegoš*, Milovan Đilas analyses the life and works on Njegoš in the two of his books. First of all, there we can find the interpretation of „The legend of Njegoš“, which was written in a completely different language style, where we have an interpretation of the importance of Njegoš and his works written from different dialectical-materialistic and Marxian positions. After that, we witness a twist, a catharsis, a spiritual liberation of both the mind and the heart of the author only a few years later. Finding himself in a completely different (more difficult, jail) life circumstances, Đilas writes an objective, smart monograph of Njegoš, and while doing that he relies and refers to the authors he previously tries to hurt and degrade (referring to Isidora Sekulić and Nikolaj Velimirović).

It was necessary to analyse the books to reach the balance. And to get there, one has to listen, read, and comment quietly.

From the very beginning, this interpretation had to go beyond the theory of literature, syntax, phonetics, literary poetics, literary review, that is to say – beyond the literary science and language science, and had to embrace the theology, history, psychology, geography, anthropology.

Key words: poetry, philosophy, religion, nature, life, death, prayer, reign, light, darkness, *свечетује*;

Scientific filed: the theory of literature

Specific scientific field: Serbian literature in the 20th century

САДРЖАЈ

УВОД	1
1. ВЛАДИКА НИКОЛАЈ И ВЛАДИКА ЊЕГОШ	7
1.1. РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА	14
1.2. ЛИЦЕ ПРИРОДЕ	16
1.3. НАЛИЧЈЕ ПРИРОДЕ	16
1.4. ЧОВЕК У ПРИРОДИ	29
1.5. ИЗГУБЉЕНИ РАЈ	35
1.6. ТЕОЛОГИЈА ЊЕГОШЕВА	47
1.7. ВЕРА И ВЕРЕ	51
1.8. МОЛИТВА И ВИТЕШТВО	66
2. ИСИДОРА СЕКУЛИЋ И ЊЕГОШ	76
2.1. О СПЕВУ <i>ЛУЧА МИКРОКОЗМА</i>	96
2.2. О <i>ШЋЕПАНУ МАЛОМ</i>	104
3. ИВО АНДРИЋ И ЊЕГОШ	109
4. ЋИЛАС И ЊЕГОШ	134
4.1. ЋИЛАСОВ ОДНОС ПРЕМА ЊЕГОШУ И ЊЕГОВОМ ДЕЛУ	136
4.2. „ЛЕГЕНДА О ЊЕГОШУ“	143
4.3. ОДЕЉАК О САМОМ ПЕТРУ ПЕТРОВИЋУ ЊЕГОШУ	151
4.4. „ЊЕГОШ – ПЈЕСНИК, ВЛАДАР И ВЛАДИКА“	156
4.5. УВИД У СТРУКТУРУ	157
4.6. ЋИЛАС О ЊЕГОШУ ПЕСНИКУ, ВЛАДАРУ И ВЛАДИКИ	160
4.7. ОБИЉЕ ПОРТРЕТА У МОНОГРАФИЈИ	172
4.8. О ЊЕГОШУ КАО ЦЕЛОКУПНОЈ ЛИЧНОСТИ	176
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	181
Литература	186

УВОД

Владика Петар II Петровић Његош означава велики празник у животу Српства. Он стоји усамљен међу осталим знаменитим Србима, без претходника и без следбеника. Његов једни претходник јесте донекле велика душа српског народа, изражена у народној поезији.

Уместо следбеника, он има много поштовалаца који му се диве или зато што поимају његову величину, или у већини случајева само зато што предосећају грандиозне размере те величине. Међутим, и поред таквог и толиког интересовања за Његоша и његово дело, мало је, међу његовим тумачима, оних који су га тумачили на основу њега самог, на основу његовог живота и дела какво оно ваистину и јесте. То, нажалост није ништа ново, нити чудно, јер је и највеће искушење изучаваоца нечијег дела и живота да сами себе и своје визије, не пројектују и проналазе, у онога о коме пишу и тумаче га, или у оном о чему говоре; да своја схватања, и схватања времена у којем живе и стварају, не пројектују у време, живот и дело онога кога тумаче. Такво искушење имао је од горе набројаних највећма Милован Ђилас и то много више у првој својој књизи „Легенда о Његошу“, и нешто мање и примереније у другој „Његош, пјесник, владар и владика“. Тим Ђиласовим тумачењем, нарочито у „Легенди“, која је и написана да би из угла револуционарно-комунистичке и марксистичко-енгелсовске филозофије, био написан одговор, а и што да не кажемо напад, на Исидорину истанчано уметничку, биографско-романсирану, есејистичку и идеалистичку студију „Књигу дубоке оданости“, која и самим насловом много казује. Ако кажемо да после овог Ђиласовог напада, Исидора спаљује свој други обимнији том студије о Његошу, не написавши ни редак до краја свог живота, онда је јасно са коликим искушењима и великим емоцијама су велики умови нашли удар у камену, у самој личности Његошевој.

Међу малобројним тумачима који су Његоша тумачили на основу њега самог и на основу његових дела, посебно место заузима њему, духом и вером, сродни Свети Владика Николај Охридски и Жички, који је у својим младим годинама (имао је тад исти број година као и Владика Његош када пише „Лучу микрокозма“) написао дело *Религија Његошева*. „Слично се сличном радује,

древна је пословица, која се потврђује као истинита и на примјеру Николајевог тумачења Његоша. Вјерник је препознао вјерника, пророк је препознао пророка, пјесник је препознао пјесника, мудрац је препознао мудраца и на основу њега и његових ријечи – о њему проговорио ријечју истинитом.“¹

У Андрићевим есејима Његош је носилац најдубље духовно-историјске мисли и осећања српског православног народа, његове најдубље философије живота и опстанка у сталној опасности, окруженом непријатељима, али и у окриљу Божијем, која је утемељена на Косовском завету, на философији Косовског боја за крст часни и слободу златну. Код Андрића Његош није само господар, и још мање владика, већ више песник – пророк мисли о будућности свога народа, о његовој историјској судбини, о Српству у Црној Гори, о Црногорцима као бранитељима и јединим слободним припадницима српског народа у то доба, о њиховом спартанском јунаштву, али и о чојству.

Његошево дело је аутохтоно, вишеслојно и универзално, те се његово тумачење (у смислу „отвореног дела“ по постулатима Умберта Ека), чини једнако изазовним за различите ауторе, епохе и друштвене конотације...

Феноменолошки приступ нам омогућава да се лишимо анализе слојевите структуре дела, те да се бавимо оним што Ингарден сматра најважнијим феноменом „чвориштем дела“, битком, бити, или „ејдосом“ као кључним феноменом који сублимира све друге.

Ејдос је заправо сублимни литерарни феномен, до којег се долази поступком феноменолошке редукције, и који је у истински вредним уметничким творевинама, неупитна чињеница.

У тумачењу дела, битно је увек доћи до укупности значења, које је још Данте именовао као *анагошко значење дела*. То је један од оних феномена, који досежу до надвременских и општељудских категорија значења, дакле, збирно значење свих феномена, који досежу универзално, архетипско и метафизичко значење дела.

Наравно да тумачење ејдетских и анагошких феномена у делу варира, у зависности од интенције тумача, јер је сваки тумач (по Ингардену) само

¹ Митрополит Амфилохије: „Богословско-молитвена мисао Петра II Петровића Његоша“, „Светигора“, бр. 213, Цетиње, 2012, стр. 20;

перцептор условљен личним детерминантама, те је далеко од оног што су феноменолози именовали као *апсолутног читаоца*.

У овом истраживању се креће од претпоставке да је Његошево дело једнако провокативно и подстицајно за тумачење, без обзира на личне детерминанте тумача, те ће управо различите, неретко супротстављене идеје показати да је Његош стваралац „отвореног дела“, оног које позива на интелектуални дијалог, без обзира на време, епоху, историјски или социолошки контекст.

Тако ћемо у овом раду покушати да анализујемо четири приступа лику и делу Владике Његоша и то:

- 1) апологетско-теолошки приступ Николаја Велимировића;
- 2) књижевно-есејистички приступ Исидоре Секулић;
- 3) историјско-есејистички Ива Андрића;
- 4) марксистичко-дијалектички приступ Милована Ђиласа у књизи „Легенда о Његошу“ и његов знатно измењенији социо-естетичко-биографски приступ у другој књизи „Његош – владар, пјесник и владика“.

Циљ овог истраживања јесте управо сагледавање тих разноликих видова проучавања дела Владике Петра II Петровића Његоша и доказивање постављене главне хипотезе о његовој вишеслојности и универзалности у смислу „отвореног дела“.

Применом књижевно-теоријских, књижевно-историјских, апологетских, антрополошких метода уз ослањање на сазнања из историје, географије, социологије, психологије, теологије, настојали смо да на основу анализовања четири најважнија или најинтригантнија (по нама) његошолога из, да кажемо прве половине XX века, склопимо један вишедимензионални антрополошки увид у личност и дело Његошево.

У овом раду најпре ћемо у поглављу *Николај Велимировић и Његош* анализирати студију „Религија Његошева“ Николаја Велимировића, и то ће уједно бити и прво поглавље ове студије. Значајно је рећи да је, у време писања ове књиге, млади јеромонах Николај већ имао одбрањене две докторске дисертације у Берну

и Женеви (једну из философије о философији Берклија и другу из теологије са називом „Вера у Христово васкрсење као основна догма апостолске цркве“).

Он о Владици Његошу пише најпре и највише као о свештенмонаху, о митрополиту, где млади Николај апологетски показује и доказује Његошеву религиозност и специфичност његовог учења и стваралаштва.

У својој *светонадахнутој* књизи „Религија Његошева“, која по лепоти израза, и мудрости, не одступа, не заостаје, за Његошем и његовим делом о којем пише, тера нас да готово све, или много шта речено цитирамо, без тумачења, захвални што у њиховом друштву, у њиховом промишљању, на неки начин учествујемо, пратећи удвајање два велика духа, две велике душе, два мудраца, два уметника, а што да не кажемо и два велика мученика и светитеља наше Цркве и нашег народа.

У другом поглављу *Исидора Секулић и Његош* анализирању њеног проучавања приступићемо осврнувши се на свеукупни њен рад и дело, нарочито на њене есеје који су претходили писању саме студије, монографије о Његошу.

Како је њен приступ Његошу, његовом делу, значајно различит од приступа Николаја Велимировића, њој ћемо као књижевници и аутору бројних књига, есеја и дневних књижевних критика, прићи са тежњом да уместо аналитичке, тачније методе ред по ред, покушамо да синтетизујемо оно најзначајније што је ауторка о Његошу блиставо, вољно, са дубоком оданошћу, стилски изврсно и написала.

Бивајући јој по роду и по души можда најближи, како и њеном ставу, аутор ових редова дао је себи извесну слободу да Исидорине мисли, осећаје, групише и објасни, упореди са другима, и да о њеном раду да извештај суд. Све то опет позивајући се на своје студије из теорије књижевности, историје књижевности, и студија језика, које нас уче да се тим послом на одређени начин и бавимо.

Значајно је истаћи да Исидора Секулић пише своју књигу о Његошу више као уметник, више као критичар, него као научник, историчар и филолог.

Она ту није на првом месту ни културни историчар, ни критичар књижевности, ни књижевни мислилац. Њена књига посебно говори, да генију поезије, мисли, слободе и борбе за слободу не може подарити критичко дело, него књигу „дубоке оданости“ и заноса, а не само критичког разматрања.

Тако се она определила да саму личност Владике Његоша узме као прави извор његове литературе. Зато говори о тлу, о лози Петровића, о његовим младићким данима, о изгледу и лику његовом, дошавши до година у којима он пише своја три најзначајнија дела. Тако је Исидора, једну четвртину књиге посветила *Лучи*, а упола мање *Шћепану Малом*, а затим се опет вратила Владици и његовом умирању.

Као пандан приступној речи, дала је и завршну реч у којој се наводи да је књига о *Горском вијенцу* требало да буде у II тому, али та књига је заувек изгубљена.

Она је, дакле, написала монографију о Његошу помоћу докумената, али и слободним лирским домишљањем, евоцирањем животног пута човека, песника, владара и владике Петра II Петровића Његоша.

У трећем поглављу *Иво Андрић и Његош*, у Андрићевим есејима Његош је носилац најдубље духовно-историјске мисли и осећања српског православног народа, његове најдубље философије живота и опстанка у сталној опасности, окруженом непријатељима, али и у окриљу Божијем, која је утемељена на Косовском завету. Код Андрића, Његош није само господар, и још мање владика, већ више песник-пророк мисли о будућности свога народа, о његовој историјској судбини, о Српству у Црној Гори, о Црногорцима као бранитељима и јединим слободним припадницима српског народа у то доба, о њиховом јунаштву, али и о чојству.

У овом делу рада потребно је било назначити колико су и како Андрићеви есеји својом специфичном формом и филигрански изабраним стилем и углом посматрања, и његови јавни наступи о годишњицама Његошевим, допринели богатој истраживачкој литератури о Његошу. Затим колико је углед самога Ива Андрића помогао и другим писцима да у послератном времену, могу имати, с правом, високо мишљење о Његошу и његовом раду, јер је Андрић у више наврата нагласио и написао да му је Његош вазда био духовни оријентир и путоказ.

Знање се повлачи пред лепотом, вишезначношћу речи, искреношћу ових великих умова, с тога, и ту се мало шта могло рећи, осим да се, позивајући на своје књижевно-теоријско и књижевно-историјско знање у анализирање дела

Исидоре Секулић и Ива Андрића, аутор донекле слободније упусти. Јер о писцима је реч, ма како они по много чему, по свом широком, научном образовању, познавању и других наука, и више светских језика, и више светских престоница, по доживљајном, искуственом животу, и сналажењу и несналажењу у компликованим животним урвинама својим и свога народа, превазилазе многе, о којима би могли, чини се лакше дати суд.

И, најзад, у четвртом поглављу *Милован Ђилас и Његош*, Милован Ђилас у своје две књиге тумачи Његошеву личност и дело. Ту најпре имамо тумачење „Легенде о Његошу“, која је писана сасвим једним другим језиком, у којој је приступ тумачењу Његоша и његовог дела и значаја писан са дијалектичко-материјалистичких и марксистичких позиција. Потом пратимо преокрет, катарзично прочишћење, да кажемо интелектуално и душевно ослобађање ума и срца аутора, и то само неколико година касније. Нашавши се у сасвим другим (тешким, затворским) животним околностима, Ђилас пише једну поштену, паметну, монографију о Његошу, угледајући се и позивајући на ауторе и тумаче Његошевог дела које је претходно, највише могуће повредио и покушао да унизи (превенствено Исидору Секулић и Николаја Велимировића).

Било је потребно и о овим књигама сведочити, и њих анализовати, да би се постигла равнотежа. Као да се и до ње дошло слушањем, ишчитавањем, дискретним коментарисањем.

Ово тумачење је од самог почетка морало да изађе из оквира науке о књижевности и науке о језику а потом да се сретне и широм отвори очи пред теологијом, историјом, психологијом, географијом, антропологијом...

1. ВЛАДИКА НИКОЛАЈ И ВЛАДИКА ЊЕГОШ

Владика Николај Велимировић је писао и стварао више од пола века у различитим срединама, историјским и културним околностима. Ниједан црквени списатељ у овом веку није толико привлачио пажњу као он. Хваљен је и кућен, чак и од стране оних који га нису читали. У његовим делима, људи различитих оријентација нашли су нешто за себе, јер је неисцрпан број тема којима се бавио, уз то и на различит начин. Своју мисао је изражавао у различитим жанровима. Писао је: студије, расправе, мисли, беседе, животописе, писма, приказе и осврте, тумачења, коментаре, молитве, песме, чланке, а бавио се и преводилачким радом. Све што је оставио у наслеђе исказао је брилијантим стилем и бираном речју, на више језика. Сам је писао на енглеском и руском језику, а нека су му дела преведена на румунски, грчки, руски, француски, енглески и мађарски језик.

У својим делима није нигде посебно говорио о неким богословском или философским методама што не значи да је био неметодичан и несистематичан. Напротив, код њега, по Радовану Биговићу, има много разноврсних методолошких поступака. По вокацији је био песник и имао је невероватну моћ рецепције, дар посматрања, самопосматрања и запажања, као и моћ изражајности. Имао је и дар чуђења и дивљења пред *светајном* света и живота, без чега, како се мисли нема ни теологије ни философије. Овоме треба додати и дар просуђивања и критике.

Иако нигде није експлицитно рекао или написао, Николај се стално држи једног начела: садржај одређује метод, а не метод садржај. Његове методе истраживања су:

1. Априорно-апостериорни и
2. Аскетски метод.

Наиме, он полази од основних истина Откровења као апсолутно известних, а притом има и непосредно сазнање о Богу, из чега касније остало све изводи. Тиме се његова мисао надовезује на класични онтологизам (априористички метод). Аскетски метод је метод доксологије (слављења Бога) и молитве. Сва је Николајева мисао њом натопљена, из ње извире и приказује се као непрестана

молитва и доксологија. Овај метод претпоставља метод постепености. Увек се иде од лакших ка тежим подвизима, од плотског умовања ка умном боговиђењу (созерцању).

Николај је један од највећих мисионара које је имао српски народ у овом веку. Код њега постоји само један циљ да убеди и придобије за Христа. Да би то постигао користи разне начине и методе, водећи стално рачуна о томе где и коме говори о вечној и непролазној Истини. Било му је важно да то учини у лепој форми и бираној речи. Његови методи излагања су:

1. Символички метод,
2. Аналогички метод,
3. Реторски метод,
4. Синтетички метод и
5. Критички метод и метод генерализације.

Метод који преовлађује у његовој егзегези јесте симболички, коме претходи један метафизички став. Свет, све што је створено, није *ствар по себи*, није то свет који се може сам по себи и из себе разумети. Видљиви свет за Николаја је, по професору Биговићу, симбол невидљивог света. Без свога Творца, тај свет је неразумљив и несхватљив. Свака ствар у природи је симбол Божанског бића, а сваки догађај је сигнал Божанског деловања. Као изванредан познавалац људске психе, етнопсихологије свога народа и његове интелектуалне просвећености, његове склоности да мудрост прихвата у сликама, метафорама и паралелама, Николај често користи и метод аналогичке. Када, рецимо, хоће да објасни однос Бога и света, он користи аналогичку сликара и слике. Он је био највећи српски беседник и сва његова мисао је исказана углавном у проповедничкој и реторској форми, па је и разумљиво што користи методе карактеристичне за реторику. Међутим, Владика Николај би се са правом могао назвати и бриљантним синтетичким умом. Готово задивљује његова моћ синтезе, моћ да некада у једној речи, или у једној реченици искаже оно за шта су многим потребне књиге. Његова критика није ишла за детаљима, већ за оним што је есенцијално и битно. Али и поред тога, он се осврће на поједине проблеме и користи принцип негативне селекције и силогистичку логику и то касније генерализује.

Овде треба посебно подвући да сви ови методи нису ни независни један од другог. Напротив, они су међузависни и комплементарни. Он их вешто комбинује и један другим надопуњује, тако да у сваком појединачном делу можемо срести право обиље методолошких поступака, што даје посебан квалитет.

Владика Николај у својој студији о Његошу „Религија Његошева“ потенцира да управо треба да разазнамо шта је у Његошевој поетској творевини поетизација а шта његова вера, да бисмо добили тачку ослоњања у интерпретацији.

Његошев текст је еминентни текст (у смислу философске херменевтике, који тексту признаје аутономију и усмереност на универзалну истину). Његово дело садржи захтев за истином, оном истином у којој Николај Велимировић у својству тумача најдубље саучествује.

Зато треба разлучити на једној страни песничко образовање, разна световна знања, идејне мотиве као инспирацију и мотиве за песмотворења, а на првој страни Владичину веру, његов лични доживљај Бога, хришћанско и литургијско искуство једног архијереја.

Зато како је сврха Николајевог тумачења Његоша учествовање у Истини, онда приступ свему треба да буде највећма христолошки и антрополошки. У таквом тумачењу Његошево дело имаће могућност сведочења универзалне Истине.

На самом почетку своје студије Владика Николај, као врсни беседник, позива читаоце да својим мислима, осећањима, али и вољно прате његово излагање. Он тражи од њих да не буду само пуки читаоци, већ и учесници у овој живој књизи сведочења о Владици Његошу, која као да и у тренуцима њиховог читања и даље настаје, шири своје границе, позива на озбиљност, позорност, на активно учешће у њеном тумачењу.

У стилу својих моћних, покретачких беседа, Владика нас позива на позорност тј. да читаоци не буду само неми посматрачи већ да сами размишљајући, промишљајући, доносе закључке. „Пустимо, читаоче, у мислима својим, нека поред нас прођу сви они Срби које ми називамо знаменитим. То је истина, велика претензија: ми нисмо увек достојни, да нам велики људи чине толику почаст и пролазе поред нас. Но не устежимо се од тога; мисли је дозвољена и незамислива слобода. Зар ми у мислима својим не изводимо и анђеле

Божје, да поред нас у свом сјају своје пролазе? Све њих ми ћемо предусрести са више или мање поштовања разликујући се у оцени њихових дела и њиховог карактера. Но кад поред нас буде пролазио владика Раде, ми ћемо морати, читаоче, заћутати и устати.“²

Овде уочавамо искрено одушевљење и искрени наклон пред величином и величанственошћу Његоша, на кога ће Николај Велимировић највећма и подсећати и урадити тако много за свој народ као и он, и као сам Свети Сава.

Затим следи експлицитан Владичин став о личности о којој је желео да искаже своје ставове, своја премишљања, своја осећања, и јасан став о чему и на који начин ће то у писаном делу и исказати: „Оно што сам ја желео овом књигом дати читаоцу, то није једно дело о Његошу, но једна слика душе Његошеве, то није један документ о великом владици, но опис једне туђе душевне драме у коју се човек сам уживи, тако да је тиме и сам са својим јунаком преживи. Ја нисам имао намеру да пишем *објективно* о Његошу но баш *субјективно*. То јест, ја сам се трудио да се савршено пренесем у свога јунака, да тако рећи оваплотим његову душу у себи, да се идентификујем са њим у свакој ситуацији живота, и да онда мислим, осећам и говорим као он.“³

Затим су јасно изложене и нанизане мисли младог јеромонаха Николаја, оригинално и прецизно, али и доживљено и непогрешиво. Та Његошева, микрокозмична сцена, премда већа од ма чије друге у српском племену, била је ипак малена и тескобна за обичну васиону. Зато и јесте микрокозмична – микрокозма, јасно је и једном и другом, и Његошу и Николају:

„Мени није било до критике Његошеве мисли но само до проналаска, дохватања, систематске конструкције и слике његове мисли. Није ми било (нити је то могуће) до насилног категорисања и квалификовања његових осећања, но пре свега до сопственог преживљавања тих осећаја. Потребно је, увек је потребно за сваког човека, удубити се у душевни живот других људи. (...) По једној погрешној изреци један човек онолико вреди колико језика говори. Могло би се непогрешније рећи да један човек онолико вреди колико људи истински познаје,

² Велимировић, Николај: Религија Његошева, „Октоих“, Подгорица, Народна библиотека „Његош“, Пећ, „Унирех“, Подгорица, 1994, стр. 7;

³ Исто, стр. 8;

тј. колико је туђих душевних драма својом душом преживео. (...) Преживети Његошеву душевну драму, не значи преживети драму само једног човека но једног света. Његош је од своје душе, одређене судбом да управља једном шаком сиромашних људи, начинио сцену, на којој је репродуцирао драму целе васионе.“⁴

Ова несразмера чинила је крст живота Петра Петровића Његоша. У њој је лежао живот његовог *мартирства*. Но баш у овом тешком општењу са васионским животом показала се и величина душе Његошеве. Врло значајна одредница следи: „Обимношћу, интезивношћу својих симпатија према свеопштем и свеједном животу света и Његовом Творцу, Његош је се обележио као религиозна личност првог реда.“⁵

Николај Велимировић јасно сведочи да у новијој српској историји нема личности, која би се у погледу религиозности могла равнати са Његошем. У самој ствари српски народ није ни више ни мање религиозан него други хришћански народи и народи уопште „но српски народ као и сви народи уопште има врло мало правих, надахнутих, религиозних људи (...) Ови су уосталом најређи људи у свету. Карлајл и Емерсон, Ламартин и Достојевски спадају у ове најређе људе, али са још њих немного чине ове најређе људе у целом прошлом столећу. Ми Срби имамо Његоша. Он је један – но један он је у стању да својом високом и широком религиозношћу демантује мишљење о нерелигиозности нашег народа. Јер ма колико да су велики људи самобитни, не може се ипак одрећи, да они ма у коликој мери не репрезентују душу оног народа, у коме су рођени.“⁶

Ми имамо и Доситеја. Но Доситеј није то што је Његош. Николај Велимировић их пореди: „Када би се одкуда календарским језиком хтела окарактерисати природа ова два човека, онда би се за Доситеја могло рећи *Блажени Доситеј*, а за Његоша *Његош Великомученик*.“⁷

Добро је што имамо Доситеја јер смо се на њему васпитали у раној младости, закључује Владика Николај, као и то да смо се са Његошем касније

⁴ Исто, стр. 6,

⁵ Исто, стр. 7;

⁶ Исто, стр. 7;

⁷ Исто, стр. 11;

упознали јер он није за сувише рану младост „јер сем ствари *полезних и забавних*, он зна и хоће нескривено да каже и ствари страшне, којима је овај свет испуњен. Праотац Јаков рвао се само једну ноћ са Богом, владика Раде је се рвао са свим силама овог света, и то не једну ноћ, но цео један век.“⁸

И као ратник, и притом и песник, опевао нам је Његош своје многе борбе, револтирајући или резигнирајући нас, храбрећи или страшећи, но у сваком случају узвисујући нас и што старији бивамо и дубље у животну борбу улазимо, то нам Његошом милији сапутник постаје:

„У овој великој души наћи ћемо ми много свога сопственог, својих *нужда и недовољства*, својих сумњи и разочарења, своје бојазни и своје наде. *Mea res agitator!* – узвикнућемо ми упознавајући се са богатом душом Његошевом. Но наћићемо ми у овој реткој души много шта то пробуђено, што је у нас успавано, и много што шта уоквирено и у великом и скупоценом оквиру, што је код нас презрено и одбачено, наћи ћемо најзад и много што шта – *непознато и неслуђено, невероватно и неаргументовано*, колорисано са више страсти но логике.“⁹

На самом крају ове оде о Његошу, Николај Велимировић је схватио да би било пожељно да макар једном реченицом отвори проблематику о којој ће у својој студији писати. Вера у Бога је тек унутрашњи сусрет у духовном искуству. Потребно је одлучно признати да су традиционални докази за постојање Бога, и по Берђајеву, (онтолошки, космолошки, и философско-теолошки, не само неосновани, него и потпуно непотребни, чак и штетни). Кантова критика тих доказа Божијег постојања убедљива је и није оповргнута апологетиком. Далеко јачи докази по Николају Велимировићу су антрополошки. О Богу не треба мислити рационалним појмовима, који су увек узети из света који Богу није сличан. Немогуће је одредити онтологију Бога. Бог није Биће, већ Дух. Бог није есенција већ егзистенција.

Све време запажамо изврстан стил Николајев, познавање тематике о којој говори а нарочито душе Његошеве. На овим његовим мислима мораћемо се подуже задржати да би их што темељније схватили пре него што даље пођемо за нашим песником. Николај Велимировић својим великим светским знањима

⁸ Исто, стр. 13;

⁹ Исто, стр. 14;

својим званичним теолошким образовањем, и самим својим свештеним чином, сведочи о значајним питањима, који ову књигу највише и одликују особеношћу, тумачењем Његошеве вере и религиозности.

Бриљантан увод великог ствараоца, беседника и молитвеника. Једино тако велики дух, велики ум, велико срце и велика вера могле су разумети овог другог, по величини првог човека, Петра Петровића Његоша. Слично се сличном радује.

1.1. РЕЛИГИЈА ЊЕГОШЕВА

Откуда је религија дошла, питају људи, који на своје сопствено питање, по Николају Велимировићу имају већ спреман одговор. Али по њему постоји и друга страна одговора мање откривена и јасна. Човек се рађа у Богу и тиме обогаћује божански живот. Постоји потреба човека за Богом и потреба Бога за човеком. То претпоставља стваралачки одговор човека Богу. Односе између Бога и човека, и по Николају и по Берђајеву могуће је схватити тек драматички. Бога не можемо замислити статички. Статичко схватање је увек рационално и егзотерично. Символика Библије, вере и религије је у највишем степену, тј, увек драматична и динамична.

Он закључује да онај ко проучава људски живот, тај ће моћи увидети да творевине религије нису постојане, многе су пропале, изумрле, читави многобожачки пантеони леже по нашим музејима, мртви као и камен из кога су истесани. Небројана светилишта су преорана, културне форме потиснуте, веровања деградирана.

„Но зато религија, као творачка моћ човека није мртва но жива; она је и данас исто тако животна и моћна као и негда, само што се она данас друкче произноси, изражава него ли негда.“¹⁰ Потом помиње Кијевског Перуна, рујанског Световида, Зевса олимпијског, египатског Озириса, Нирвану, Валхала, Ареса, пагоде, храмове, жртве и све творевине религије, делом пропале, делом живе које су асимиловане у новим религијским творевинама.

По Николају Велимировићу се сви људи могу поделити на моментално и стално религиозне. У прве спадају они код којих се ретко или врло ретко јавља мисао о свету, која се спаја с нарочитом емоцијом. У стално религиозне људе долазе они, којима религија тако преовлада да даје сталну директиву и њиховим осећајима. Они су од Христа па наовамо мањина у свету.

Али и у овој мањини једни су егзалтирани фанатици а други су узвишени представници религије којих је тако мало, међу небројеном масом, сувише мало као што је мало правих песника међу небројаном масом. „У ред ове последње,

¹⁰ Исто, стр. 22;

одабране мањине стално религиозних људи, који се могу назвати просто представници религије, можемо и ми Срби с поносом уврстити и владикау Петра II Његоша. Он је сам себе у ту одабрану мањину уврстио, нама не остаје друго, до да то констатујемо и признамо.“¹¹ Николај Велимировић објашњава да се он није успео на ту висину својим кнежевским, владичанским положајем, ни једним, ни другим, но својом дубоком концепцијом света и својом поетском, жарком симпатијом према свету, према природи, Богу и човеку.

Као песнички и философски геније, по Владици Николају, Његош је и цењен и потцењиван и прецењиван, но као религијски геније он до сада није био ни цењен, ни потцењиван, ни прецењиван.

Он у овом свом раду наглашава да је ово Његошево тројство генија (песнички, философски, религијски) нераздвојно, и да је једно без другог тешко појмити, ценити, закључујући: „Његошева религија је плод његове философије и његове поезије, тј. његове мисли и његова осећаја.“¹²

¹¹ Исто, стр. 24;

¹² Исто, стр. 24;

1.2. ЛИЦЕ ПРИРОДЕ

На почетку новог поглавља Николај Велимировић износи своју мисао о односу људи према природи којима је она први предмет свесног опажања, а за многе она остане кроз цео живот једини предмет опажања, пошто се они не уздигну да мисле ни о Богу нити о себи.

Прва Његошева мисао о природи јесте мисао о њеној лепоти, која је несумњива, као и њено постојање. Чак Николај Велимировић каже да је лепота извеснија и несумњивија од њене егзистенције. Свако зло о природи се може рећи, али јој се лепота не може оспорити.

Без тих закона сва лепота би се претворила у хаотично стање, где би и живот природе дошао у питање. „Живети и бити лепа, то је за природу једно и исто.“¹³ Цео бескрајни простор васионе песник представља као океан ваздушни „насијат сјајним островима“.

Сада Николај Велимировић полемиче са научницима постављајући питање односа између науке, природе и Бога. Следи страшна, песимистичка, слика исказана са намером да се читалац осети лоше, да се против овог става побуне, да га не прихвати. И то је једна од најбољих реторских особина Владике Николаја који намерно потенцира лоше да би што више истакао контраст, супротно, тј. добро: „Може Његошу неко приговорити, да је у противречности са научном хипотезом, по којој је живот нешто што је најређе у васиони. Према тој хипотези која је више научничка, но научна, погодбе за живот случајно су створене само на површини земље, и то на једном делу те површине. Па и ово мало живота што га има у васиони тако непоуздано стоји да се свакога часа може уништити друкчијим наслањањем атома или могућим поремећајем атмосферских погодаба. Сва остала васиона мртва је, мртва су она *сјајна острова*, и цео *азурни океан*. Његошев свет јесте једно бескрајно гробље, чију тишину ништа не пролама, до за велику и пространу васиону, савршено нечујни, крик зверски, човечији у прабини земаљској.“ Своју алегоријску слику Николај Велимировић

¹³ Исто, стр. 28;

појачава сликом у којој „срећним и случајним сложајем мртвих елемената на оним далеким, осветљеним магилама да се промигољи из вечнога небића, неживота, једно гумно траве или једна шака црва. Онако исто ко на земљи.“¹⁴

Одличан реторичар Владика Николај користи контраст, само да изазове супротно. Врло успешно је осликана, кармичким виђењем, васиона и само стварање света. И као у многим Николајевим беседама, следи контраст: „Може Његошу велимо ми, неко приговорити, да је у противречности са овом научничком хипотезом, тј. са овим очајним веровањем, он непоколебљиво остаје при својој ламартиновској мисли:

„Да су жива висока небеса.“¹⁵

И у тој мисли Његош сабира не само Ламартина него и једномишљенике из читавих људских генерација „који су звезде као жива мислећа бића обожавале, и читав низ генија величине Платонове, Брунове, Њутнове и Фехнерове, за које васиона није била једно немо гробље, нити живот, само случајна буђа на површини небеских тела, но чудна грађевина састављена из живих цигала, неуморни и неисцрпни живот, који све кроз прониче и егзистенцију свега.

Сада Николај Велимировић поставља нове антиподе: уметност–природа, уметник–Бог, стваралац–стваралац. Људско уметничко дело остаје увек исто; природа пак сваког тренутка мења свој одраз. Уметничко дело само је привремено лепо, природа је пак вечно лепа. Уметничко дело подложно је пропасти без еквивалентне замене; у природи није тако, но чим се једна жица ткива прекине, друга, из ничег васкрсава на њено место.

Потом Николај Велимировић наводи нека мишљења, дефиниције, ставове многих филозофа, научника, уметника о природи. Следи оно што је за нас веома значајно, јер ће Николај Велимировић дефинисати шта је природа за владику Његоша: „За нашег песника природа је једно уметничко дело, и то дело које поражава, усхићава, покретљиво, живо уметничко дело; премда старо, ипак увек младо, премда из трошног материјала ипак неразрушиво и непролазно, премда у привидном неред и немарности као жена у гардероби, ипак увек у највећем реду

¹⁴ Исто, стр. 29;

¹⁵ Исто, стр. 29;

и увек најмарљивије одевена у богато рухо, кога она и сувише има, јер *аљинах је на небеса доста (Горски вијенац)*.¹⁶

Али наш језик је недовољан. Недовољно је рећи за природу да је она једно уметничко дело. Природа је нешто више, она је уметност сама, да, целокупна уметност. Она је *ars artium*, ако би и овај израз био довољан. Она је збир свих уметности, и наравно, збир свих уметничких дела.

Све претходно речено Владика Николај ће поткрепити навођењем Његошевих стихова, који су код њега изазвали оволико надахнуће, или су то удвојене душе и умови истоветно и доживели:

„свод плаветни неба свештенога
„брилијантним засијат сјеменом;
(...)

„насијата кола са сунцима
„свако сунце предводи мирове
„а мир сваки своју сферу има.“
(...)

Док поглед смртнога не сустане и не утрне у даљини:

„где су сунца само капље свјетле
„а мирови једва видне искре“
(Луча)¹⁷

Човек живи у природном свету и мора одредити свој однос према њему. Али тајна је човека то што је он и духовно биће које у себи носи божански лик. Човек није део природе. Он је целина. Он је микрокосмос, јер у себи довршава космос, тврди Николај Велимировић, као и Николај Берђајев. „Ми не достижемо нашим умом ни ову целину ни ово савршенство. У нашим су очима и делови ове

¹⁶ Исто, стр. 31;

¹⁷ Исто, стр. 31;

целине савршени, јер за нас мале један део васионе изгледа већ целина, чијој лепоти не можемо да се надивимо, нити да је изразимо. Макрокосмос не може да стане у микрокосмос. (...) Целина је недостижна не само нашем логичком уму, но и нашој најбогатијој машти¹⁸ Ову своју мисао Владика Николај поткрепљује цитатом из дела Владике Његоша:

„Мјесто очих да два сунца никну
„и идеју један вијек смртни
„да по царству небовлатца прате,
„не би њени свијетли погледи
„величанства небесне превласти
„свеколике могли прегледати.“ (ib.)¹⁹

Потом он себи поставља реторско питање о машти, која себи не допушта никакве границе у сликању, преувеличавању, комбиновању, монтирању, може ли она да досегне *чудноватост* природе и још може ли достићи наш чисти разум. На ово реторско питање Николај Велимировић одговара, иако се одговор не очекује, одричним одговором јер ум не досеже ни докле сама машта, а камоли природа.

Разум би могао својим испитивањима доћи до једне солидне мисли о целини. И он опрезно проналази стазе, граничи, разграничава, поставља белеге и куле светиље, и једнога дана сав свој труд уништава једним потезом стављајући, све до тада урађено под нож наше сопствене критике.

Природа је поезија. Све што постоји како постоји јесте савршена поезија једног савршеног поете. То је мисао Његошева:

„Све дивоте неба и небесах,
„све што цвијета лучам свештенијем,
„мирови ли ал' умови били,
„све прелести смртне и бесмртне –
„што је скупа ово свеколико

¹⁸ Исто, стр. 32;

¹⁹ Исто, стр. 32;

„до општега оца поезија?“

(Луча)²⁰

Николај Велимировић закључује да је у свом лету кроз васиону за својим светлим путовођом, Његош видео њеног Творца где је: „творитељном зањат поезијом. (...) Бог пева – дакле ствара и обратно. Бог ствара свет као песник што саставља песме. Делање Божије то је поезија, дело Божије то је песма – не једна песма, но све и једна. (...) На овој песми Творац ради вечно и у њој ужива вечно. Па ипак, та песма није недовршена; напротив, она је увек довршена и савршена; дух је њен увек неизменљив, јер то је дух савршене поезије, форма њена је увек друга, увек нова, но једно је у тој форми постојано, и то је савршенство њено у сваком моменту.“²¹

Није лако описати савршенство Божије и доказати и показати да је оно заправо баш такво. Али великом беседнику, Новим Златоустом, надахнутим Његошевом поезијом, то и успева: „Божанска поезија обухвата све и обнавља све. На кристалном шатору, који прекриваше небесну сферу, указала се нашем песнику извајана:

„свемогућа поезија Творца,
„окружена круном творенија.“²²

Ту видимо успешно приказано, осликано поетски, остварено стварање Божије.

Владика Николај износи следеће поређење: научник посматра из даљине природу и описује, песник стаје раме уз раме са стварајућим силама и сам с њима дела. Научник је хладан, трезвен, неповерљив, често циничан, а песник је полубог, демијург који ствара или кроз кога Бог ствара. Песник је натчовек (овде Николај Велимировић наводи или исказује Ничеов израз, са којим ће на ту тему касније и полемисати) који је луда у очима обичног света, јер обичан свет не

²⁰ Исто, стр. 34;

²¹ Исто, стр. 35;

²² Исто, стр. 35;

мисли о звездама, но о хлебу. Разлика је огромна. Отуд није ни чудо што је обичан свет с песником непомирљив. Па отуд и гнев владике-песника према будалама, а то је једна јака странка у свету, у чијим су очима песници луде:

„Будалама кад би вјеровали
„Поете су покољење лудо.“²³

Следи можда и највећа могућа похвала поезији и песницима: „Поете нису једно лудо покољење, но посланици Божији који с Богом опште, који су ближе Бога и чудествах, који су да се изразимо једним старим добрим, но не мало дискредитованим изразом, посредници између Бога и људи.“²⁴

Поетама и кроз поете говори Бог. Божанске тајне, тајне природе и нашег живота, Бог по мишљењу обојице владика открива само поетама. Заиста велика и неочекивана за једног монаха, теолога, оволика ода поезији. Питамо се да ли га је на то подстакла само поезија владике Његоша:

„Свемогућство светом тајном шапти
„само души пламена поете.“²⁵

Следи, ипак, разјашњење и у мишљењу Владике Николаја, и у мишљењу Владике Његоша, када Његош смањује број песника на број *пламених*, закључујући да је овај број врло мали. Од Хомера до Милтона нема их много; од Милтона до Његоша, нешто више, јер је и светски *грмен* постао већи.

Дух поете је са Олимпа, ако је то Гете, или из Тартара ако је Леопарди, или Де Вињи, или под плавим небом у Арабији. Уочавамо велики космополитизам Николаја Велимировића насупрот очекиваном догматизму. Питамо се да ли га је поезија Његошева подстакла на то.

Има песника и блажених и неблажених, закључује Николај Велимировић. Главно је да има људи и песника и да ови последњи најближе стоје творцу света,

²³ Исто, стр. 36;

²⁴ Исто, стр. 37;

²⁵ Исто, стр. 37;

пошто се и творац света и песници занимају истим послом, поезијом. Песници су више од ствари и људи „они су, да песници, а не само песме, они стварају а нису само створени. (...) Песници су једини у стању да читају јероглифе природе, они их једини читају и виде да је природа песма. То научници не могу (...) Научници нису песници, но људи. А бити човек није ништа особито, особито је бити песник.“²⁶

И сада је сасвим јасно да Владика Николај показује да је он само хтео да представи Његошев став, удубивши се у његову душу, сродивши се са њом, како је у уводу и образложио: „Да Његош оволико уздиже песника над обичним људима. То долази од његовог схватања природе као поезије. Овим уметничким поимањем света он је био сав надахнут. То уосталом и јесте права одлика правога песника, да природу схвати као уметност. То обичан човек не види.“²⁷

Уз живот иде и светлост. Светлост је друго чудо природе, које чини лепо. За Његоша је лепота нераздвојна од све светлости као и од живота. „Он љуби светлост свим срцем својим, свом душом и свом снагом својом. Своје велико песничко дело назвао је он „Луча микрокозма“. Кроз бескрајне просторе њега води зрака сјајна огња бесмртнога.“²⁸ И она га доводи:

„Међу сунца пламтеће свјетове,
„Што богатством луча бесмртнијех
„Потапају простор и минове“

Но његов вид бива светлошћу поражен и он пада и затвара очи рукама. На небесним равнинама, он види реку бесмрћа *њој су струје ка' прозрачне луче.*²⁹ На средини тих равнина стоји гора о којој песник вели:

„А сва гора маса брилијантна;
„И преливе њезине свјетлости,

²⁶ Исто, стр. 39;

²⁷ Исто, стр. 43;

²⁸ Исто, стр. 40;

²⁹ Исто, стр. 41;

„Сви погледи и уображења,
„У поњатност не могу довести.“

Анђели су одевени сјајем. Њихова лица блистају. Њихово одело је светлост, они се возе огњеним колесницама. „Но сјај Бога надмашава сјај свега осталог. Престо је Божији као страшни пожар у ноћи, из кога кроз облаке од густа дима *ројима беже искре*, а ове искре ништа друго нису до *миријаде сјајнијех сунаца*, која *лију светлост у опширну сферу*.“³⁰

Ту је центар опширног огњеног океана из кога се рекама сипа светлост на све стране. Одатле Свемогући „зажиже погледом сва свијетла кола у простору“.³¹

Владика Николај каже да кад човек ово чита има утисак, осећа и доживљава да се налази усред колосалног пожара, који не пржи, али осветљава са таквом силином да се оне засењене и пред собом уображене крију и склапају.

Овде уочавамо искрено дивљење Николаја Велимировића: „Колики ли је тај васионски пламени пожар морао бити тек у духу овога црногорскога владике, који је једним погледом опасивао целу васиону из својих мртвих и мрачних брда посматрао како *биће ври у луче сјајне!*“³²

Следи чудно промишљање, слично се сличном радује. Ширина мисли Владике Николаја може да прати и тумачи Његошеву спознају и размишљање да би се многи који држе до утицаја околине на песника поколебали кад би дошли у Његошев завичај, ако би знали српски и прочитали његову поезију. „Ни у ком случају Његош као песник није постао, него је рођен онако као што је бор никао. Велики владика је самоук. Није ли то први парадокс у његовом бићу?“ Многи би рекли да то и није парадокс у земљи где су најуваженији људи за време целе једне историјске епохе били самоуки, па потом: „Раде одраста у земљи, где народ верује да камен расте и има горко искуство да на том камену сем змија и орлова, ништа добро не роди; где се зеленило једва примећује. Па је Раде ипак био песник лепоте и живота, савршене лепоте и бесмртног живота природе.“³³

³⁰ Исто, стр. 41;

³¹ Исто, стр. 41;

³² Исто, стр. 42;

³³ Исто, стр. 44;

Владика Његош, сироти кнез цетињски, како каже Владика Николај, живи окружен међусобним клањем племена, интригама, шпијунажом, самовољом овог горког народа, који би хтео да се зове народ, разочарењем у људе, у идеале српства, словенства, неизлечивом болешћу: „Но, Његош је био и остао кроз сва искуства песник светлости у лепоти и лепоте у светлости. Све варварске погодбе његовог живота нису биле у стању да унакаже његову уметничку диспозицију. Он је себе назвао владаром међу варварима и варварином међу владарима.

Слично бедуину у изгорелој, мртвој пустињи, чији се погледи заморени досадном монотонијом, отимају у висине, тражећи и налазећи највеће задовољство у посматрању звезданог неба, и овај кнез – епископ, овај најчуднији кнез и најчуднији епископ по Николају Велимировићу, често је бежао из своје мрачне пустиње, вођен бесмртном зраком свога ума, у високо царство светлости, где се одмарао и наслађивао посматрајући „преластну Божију поезију сачињену из милијарде светова окупаних и одевених у светлост“.³⁴

Са такве, не сваком смртном приступачне висине, наша планета му се чинила као једно зрно праха, његова сиромашна кнежевина као један не знамо колико пута хиљадити део тога зрна, а његова голема трпљења као кап воде која капне у огромни пожар.

„Једино на тој звезданој висини налазио је животне воде овај жедни уметник, овај земаљски мученик, који је затим оснажен и окрепљен, спуштао се на ову не најсјанију планету, и још не на најблагодатнију тачку њену да дели правду крвавим горштацима и спреми прах и олово за борбу са тиранима њихове грозне слободе.“³³

Он зна да човек не може бити самодовољан, јер то би значило да га и нема. Постојање човека доказује постојање вишег реда, у томе је његово достојанство.

³⁴ Исто, стр. 46;

1.3. НАЛИЧЈЕ ПРИРОДЕ

Владика Николај као успешан реторичар ће, уводну констатацију да је природа сама лепота, одмах и демантовати наводећи мисао да треба видети и њено друго, Јасоново лице, њено наличије: „У *цветноме лону* природе, која се онако заносно блиста у животу и сјају, царује непрестани рат, вечити, нештедни, кржави рат.“³⁵ Очигледно је да се обојица владика у овоме слажу и да су и један и други искусили, нарочито оно наличије природе, где на сваком сантиметру имамо дуеле, ратове, ратне усклике, самртне ропце, урнебесе победника, режање гладне немоћи, плашљиве вапаје природе. Сва природа је под оружјем и припремна за борбу. Врло слободно, врло искрено, животно, достојно великих умника исказано је сагледавање васцеле природе, можда дозвољено и могуће само у младим годинама, у којима су били обојица владика, са ватреном искреношћу.

И по Николају Велимировићу нема невиних. Ко год учествује у животу, учествује и у рату. Где он ту види решење? Сви добијају оружје. Ратовање се дешава из секунда у секунд. Николај Велимировић враћа се на Његоша који не види само ону хармонију у природи већ и бруталност, неслогу, неблаженство и неразумност, и за свет каже „он је состав паклене неслоге“.³⁶ Потом објашњава Његошеве стихове о свету у ком ратују сви против свих и закључује: „Свак ратује не толико из мржње према другој колико из љубави према себи. Нико не ратује ради рата, напротив сви мрзе рат, но ради плена; јер пленом се илузорно и моментално задовољава нужда и недовољство.“³⁷

Потом Николај Велимировић парафразира веома значајан говор и став Игумана Стефана који у себи носи макроkozмичну сцену: „У овом свету је ужасна тескоба, тескобно је души у телу, тескобно мору међу бреговима, стешњени су ветрови ветровима и народи народима, стешњен је човек човеком, волна волном, зима топлином, нико се не осећа комотним ни слободним, већ ваздан стешњен

³⁵ Исто, стр. 48;

³⁶ Исто, стр. 52;

³⁷ Исто, стр. 53;

тиранисан. И сами тирани осећају се неслободни и тиранисани својим нуждама и недовољствима:

„Свијет је овај тиран тиранину,
„А камоли души благородној“³⁸

По Николају Велимировићу људска створења се, ипак, привикну на трпљења, на мања, сношљивија зла, налазећи жалосно задовољство у томе, што их већа трпљења, већа зла, често мимоиђу: „Зло се трпи од страха горега. (...) И смрт се не би с таквим ужасом очекивала када би се знало да је она мање зло од живота. Но, неизвесност спада у највећа зла.“³⁹

Владика Николај је помирљив и благонаклон према макроkozмичним спознајама Игумана Стефана, јер је и сам много шта спознао, и током својих студија, али и молитвеном катарзом: „Сви желе, сви се надају срећи у овом животу! Каква илузија! Мир и засићеност и овај живот! Овај живот је непомирљив са миром и засићеношћу (...) овај свет је гладни рат! То је свет нужде и недовољства, свет стешњења и лудих промена, у коме није и не може да буде:

„Нико срећан и нико довољан,
„Нико миран и нико спокојан“⁴⁰

(Вијенац)

Она дивна наша земља, из претходно надахнуто оствареног поглавља, која се сваки дан у ново светло рухо облачи, у свом широком *цветном лону*, нема ни једног живог кончића, који би био ненаквашен сузама и незатрован болом:

„Наша земља мати милионах
„Сина једног не мож' вјенчат срећом!“⁴¹ (Луча)

³⁸ Исто, стр. 54;

³⁹ Исто, стр. 56;

⁴⁰ Исто, стр. 57;

⁴¹ Исто, стр. 57;

Владика Николај са смирењем закључује да ми људи не можемо да замислимо какав би поредак и закони требало да владају, јер према постојећем стању ствари, природа неће мир и засићеност, природа хоће рат. Јер само ратом она се обнавља и само борбом се одржава њена вечита младост и лепота. Има, истина, доста срећних тренутака у животу, али потом долази оно што помрачи те срећне моменте:

„Чашу меда још нико не попи,
„Што је чашом жучи не загрчи“⁴²
(Вијенац)

И тако ми живимо у вечитим променама, један исти дан не излази поново, једном изговорена реч не враћа се, док смо трепнули, природа се преобукла. Николај Велимировић наводи запажања најпре Хераклита, затим Војислава Илића, па потом и самог Владике Његоша:

„Сва су створења пуна жеља, и отуда пуна муке и страдања. Сва она стењу под теретом ужасног сазнања да је ослобођење од тих жеља само у смрти. Но пред овом дилемом сва она претпостављају живети, ма и на крсту жеља, него ли умрети, ма их у смрти и слобода чекала, сва она више воле живо ропство него ли мртву слободу.“⁴³

Владика Његош сву ту трагедију изражава непогрешиво успешно са неколико речи: „Земља стење, а небеса ћуте.“ Владика Николај то овако појашњава: „Његош је могао осећати оно што цела земља осећа, он је могао бити репрезент свакога бола. Он је трпео силно због трпљења свију створења. Њега није болела само његова нужда и његово незадовољство, но исто тако и нужде и

⁴² Исто, стр. 58;

⁴³ Исто, стр. 60;

незадовољства свију земаљских створења. Све уздахе око себе он је чуо и разумео, он је чуо стењање целе планете наше, но није чуо одговор неба на то.“⁴⁴

Искрено, ватрено Свети Владика Николај сведочи о Ловћенском Тајновидцу, и тешко је одгонетнути закључак обеју владика, зашто и како то небо ћути, све дотле док један онај о коме се пише, и онај који о њему пише, не разјасне настанак земље по Божијем допуштењу, и човеков живот на земљи, после пада, после преегзистенције.

⁴⁴ Исто, стр. 65;

1.4. ЧОВЕК У ПРИРОДИ

Николај Велимировић, доктор теологије и доктор философије, образлаже Његошеву тврдњу који каже за вољу да је она активна и пре активности чула. Она је, по њему, вечито будна и вечито жељна, она лети стално *на крилима непостојаности*, а човек жели мира и постојаности. Међутим, он неуморно лети за својом немирном, крилатом вољом. „Он види две моћи у себи, једну другој противне које га вуку немилосрдно на две стране, две воље, или како би рекао Апостол Павле, два закона. Једна је воља навише, друга је воља наниже. (...) Следовати вољи навише теже је, но човека достојније, следовати вољи наниже, лакше је но то човека *ниже скота ставља*.“⁴⁵

Ако уважава *категорички императив* као један једини исправан правац, човек ће ићи као Дон Кихот, без обзира на куле, тврђаве, ветрењаче, а други вођен другом иглом компаса, Санчо Панса ићи ће само да обиђе сваку препреку. Живот је превише компликован да би се водили једним категоричким императивом, непреклоним начелом.

Николај Велимировић се пита, ако човек и живи по том канону да се жртвује, да ли га бар у том случају прати срећа. Многи учитељи су се трудили да докажу да живети строго морално је једнако живети срећно. „Но Његош се није могао искуством убедити да су јунаци у моралу неопходно љубимци среће. Напротив, он је се уверио, да: *витеза сустопице трагически конац прати* (Вијенац). Као да овај свет који и тираније тиранише, утолико то више чини *благородним душама*. Ове благородне душе, баш зато што су благородне, искапљују чашу отрова овог света. Тим светим, мученичким, страдалим душама, страдање је тако освештано, да је оно постало добродетелъ вере: *Страдање је крста добродетелъ* (Вијенац)“.⁴⁶

По тумачењу Владике Николаја у три случаја човек се осећа дубоко несрећним. У првом, што се поводи својим малим страстима. У другом, што га

⁴⁵ Исто, стр. 66;

⁴⁶ Исто, стр. 69;

мучи сумња или спутава немоћ, да би следовао моралној директиви. У трећем, што у својој добродетели мора да страда од своје неразумне и грешне околине.

Немоћ воље, по њему, тврдо везује човека за земљу и не да му да лети у висине, за којима он жуди. Отуда је душа људска увек испуњена тугом и жалашћу. Затим Владика Николај цитира Његошеве стихове као потврду претходно реченог:

„У чојка је један храм воздвигнут,
„зла обитељ туге и жалости;

(...)

„Несретњи га из ништа стварају,
„Ради смртне тужне армоније“⁴⁷

(Луча)

Сада Николај Велимировић изриче своје искрено одушевљење и јасно признавање талента и мудрости Владике Његоша, поете и мислиоца: „Тешко је не задржати се на овим величанственим стиховима, они вреде колико једна цела збирка стихова, какве се у нашем времену за добре сматрају; они вреде и колико цео један философски песимистички систем; да, јер овако збијени и моћни, какви су они изражавају целу једну збирку, цео један систем великих осећаја и великих мисли.

И на изненађење оних који су још у сумњи, на који ступањ величине Његоша да ставе, морамо овде напоменути мишљење Владике Николаја да оваквих строфа поражавајућих својом лепотом и сублимношћу има много у *Лучи микрокозма*.

Но, Владика Николај каже да оставља критику критичарима, а он жели да трага за неблаженством људским, којем је извор немоћ физичка, немоћ морална, а и немоћ умна.

⁴⁷ Исто, стр. 69;

У човеку је духовна немоћ вазда била присутна, мучећи га као тежак и језовит сан. Његош је осећао силно страдање код свих смртних, и у себи искусио. По Владици Николају оно је нашло израза у његовим најмоћнијим стиховима. Узалуд је тражио утеху у свом страдању, мудраци овога света на његову жељу одговарали су својом великом жељом за истим сазнањем:

„С вниманијем сам земаљске мударце
„вопрашаво о судби човјека
„о званију његовом пред Богом.“
(Луча)

Николај Велимировић објашњава питања Његошева, да ли душа прима овде оба зачатија и да ли му је овде двострука колевка. Појасниће и Његошева питања, да ли су му душа и тело из случајно уобличене прашине, или му је телесно зачеће у земаљској колевци, а духовно у некој другој светлој необичној сфери. Покушаће такође да протумачи да ли је човек на земљи ради казне или некакве хуле награде:

„Ах, ово је највиша тајина,
„и духовне најстрашније буре,
„овога су у гробу кључеви.“⁴⁸
(Луча)

Једним генијалним потезом истакао је Његош главне философско-геолошке предиспозиције у погледу човекове судбине, односећи се према њима као што се односио према катедрали Св. Петра у Риму, примећује Владика Николај, као према природним творевинама малене снаге људске. Као што је Бог за њега тако велики, да га један рукотворни храм, ма и највиши, ма и највећи, не може обухватити, тако је тајна нашег бића толико велика, да је ни једна мисаона грађевина не може сву у себе примити и осветлити, мислио је владика Његош.

⁴⁸ Исто, стр. 72;

За сва тврђења мудраца о положају човека у овом свету, он има само један болни уздисај. Овим уздахом изражена је његова сумња у сва та, исто толико несигурна, колико и смела тврђења, и његово тешко страдање од печалне тајне живота. Сумња песника иде до агностицизма: „Овога су у гробу кључеви“.⁴⁹

Ову сумњу пројављује песник исто тако изразито у погледу сазнања, спољашњег света, као и у погледу људске судбе. Игуман Стефан се пита:

„је л’ истина е ово овако,
„ал’ нас очи сопствене варају?“⁵⁰
(Вијенац)

Владика Николај се пита постоје ли ствари како их ми опажамо и сазнајемо, или нас је природа снабдела чулима несавршеним, која су нам довољна само за живот и за приближно оријентисање у њему. Потом се пита: постоје ли ствари уопште? Да ли су оне *сна људскога ђеца, ал’ очеви?* (Вијенац) Да ли један реалан свет даје садржину нашем духу или наш дух рађа, пројектује, један привидан, иреалан свет? Није ли човек ништа друго, до *тварца једна те је земља вара?* (Луча)⁵¹

Игуман Стефан назива садржину свести деградирајућим именом сна. Николај Велимировић мисли да је Његош намерно хтео да потцени људско знање стиховима: *сна људскога ђеца, или очеви.*⁵² Следи веома чудесно, интересно појашњење Његошеве мисли, над којом се човек замисли и созерцава: „Човек мора да се замисли пред овим стихом, хтео, не хтео. То је једна од оних фраза Његошевих, пред којима човек остаје нем, као пред једним изненадно отвореним алпијским изгледом. Човек гледа и диви се и опет гледа и још више се диви.“⁵³

Следи појашњење Владике Николаја: „Овај син Црне Горе и црних брда, који никад није допирао у филозофију, сем у перипетичким препиркама са

⁴⁹ Исто, стр. 74;

⁵⁰ Исто, стр. 74;

⁵¹ Исто, стр. 74;

⁵² Исто, стр. 75;

⁵³ Исто, стр. 75;

Чубром Чојковићем, проницао је до дна свих питања, око којих се препиру филозофи од памтивека.⁵⁴ Једном доктору философије и доктору теологије, младом јеромонаху Николају Велимировићу је то несумњиво познато и његова тврдња мора бити схваћена као доказ.

Сада Николај Велимировић размишља о речи чудо, али и о наукама које нам та чуда и откривају: „Научници подозревају песнике због овог израза, они се боје да се овим изразом њихови успеси не омаловажавају! Како? Нису ли баш научници открили више чуда у свету, но песници и филозофи и пророци укупно? Није ли свако научно дело збир и опис невероватних и неслућених чуда? И не осећате ли ви, господо, да са сваким новим научним открићем свет постаје за човека веће чудо?“⁵⁵

Николај Велимировић каже, да ако је човек бар једанпут почео да мисли о себи, тада ће брзо доћи до разумевања ових речи песникових:

„С точке сваке погледај човјека!
„Како хоћеш суди о човеку,
„Тајна чојку човек је највиша.“⁵⁶
(Луча)

Врсни реторичар Владика Николај поново поставља реторска питања на која не очекује одговор од читалаца, пита се шта је човек и ко је он и позива читаоца да размисли о томе да ли је могуће да мирно проживи овај живот, а да се не дотакне овог питања као ватре. Но, ако се и читалац слаже са Паскалом и Његошем да је људско достојанство у мисли, онда не треба да напушта ни за тренутак ово питање, јер је оно достојанство наше мисли, као што је ова мисао наше достојанство.

⁵⁴ Исто, стр. 76;

⁵⁵ Исто, стр. 76–77;

⁵⁶ Исто, стр. 77;

Владика Николај каже да се овај сиромашни млади кнез са цетињског поља, који се по лепоти и мудрости могао равнати са најлепшим и најмудријим у свету, осећао и убитачно усамљеним. Он је себе видео на висини између које и неба није било посредника сем ћудљиве стихије. Над њиме Владика Николај види само *ћудљиво небо*, а под њим неразумевање и неблаженство. То је био његов владалачки орнат, под којим је он корачао кроз живот као путник кроз пустињу, као: „сирак тужни без нигђе никога“ (Вијенац).

У овом одељку Владика Николај иде даље и од Његоша, као савршени умни читалац, који у тумачењу својим сведочењем надраста и самог аутора стапајући се са мишљу и душом Његошевом.

Мноштво саосећајности, удвојености мисли, најдубљег разумевања двају владика очигледно је. У целој студији јасно се види да је Владика Николај успео да уђе у Његошеву душу и да са њом и његовим умом отпати и одживи његове мисли и његов живот како је у уводнику и обећао.

1.5. ИЗГУБЉЕНИ РАЈ

У поднаслову овог поглавља Николај Велимировић нам наговештава да ће Његошеву *Лучу* тумачити поредећи је са Милтоновим *Изгубљеним рајем*, као и са *Библијом*.

За претходна своја излагања у овој књизи, Николај каже да Његоша тако тумаченог могу читаоци погрешно схватити, гледајући га свако из своје перспективе. Један ће га убрајати у артисте... Други у песимистичке философе... Трећи му не може опростити контраиндикације, четврти би посумњао у успешност његове религије, која би се базирала на скептичким или агностичким назорима, пети би били разочарани ако би он био само одушевљен природом и увидео бесмисленост земаљског живота упитавши се не доспевају ли дотле и цариници и грешници. Но ни један овај суд неће се односити на целога Његоша, но само на један део њега.

Његош има више да каже, него што може да изрази, по Владици Николају па ипак то може као макар ко, да изрази све нијансе, да контрасте дивно разграничи и окарактерише, и светлост и мрак, и младост и старост, и лепоту и ругобу, и радост и бол. Но, оно што му ствара муку у духу је оно што он не може да изрази како би желео. По Владици Николају, то је однос свих делова, свих појединости, свих контраста, једном речју целину живота у хармонији.

И Владика Николај закључује храбро као и Владика Његош: „Колико се год Божанско надахнуће осећа на лицу природе толико се исто осећа демонски дух на њеном наличју. Над лепим лицем њеним изгледа да се надноси дух Божији, над њеним кравим, ратним наличијем дух хаотични, демонски. Утицај ова два супротна духа дивиног и демонског, најизразитије се испољава на човеку. Кулминацију једног и другог на земљи представља човек.“⁵⁷

Његошу изгледа да земља једина ремети хармонију осталих кола у простору, или другачије речено изгледа да је једино на њој хармонија поремећена. Хармонија на земљи није, по Владици Николају, за Владикау Његоша

⁵⁷ Исто, стр. 87;

дисхармонија, но хармонија нарочите врсте, различите од хармоније других светова.

Када би знао одговор откуда је то тако дошло, по Владици Николају, Његош би нашао дату тачку, са које би се слика земаљске драме тачно могла видети и правилно оценити. „Његош за кога је Бог светлост, пристајао је уз овај други одговор, да је наине дисхармонија земаљског живота проузрокована човечијом вољом. Човек је својевољно учинио грех против Божанског реда ствари или, што је исто, против Бога.“⁵⁸

И сада следи врло битно, од свих различито тумачење, разјашњење библијских страница о Адамовом греху, који је он учинио као човек. „Но, не овакав малени и слабомоћни човек какав је он сад на земљи, и не у овом земаљском животу, но бесмртни и моћни његов предак, човек – анђео, у преегзистенцији, тј. у времену пре створења земље. За свој преступ човек је изгнан из свог првобитног блаженог жилишта *за врата чудествах* и бачен у једну *јудол плачевну*, где у смртном телу и ограниченем духу има да издржи недуго, но за то страшно сужанство, из кога се поново враћа у своју прву, бесмртну и славну егзистенцију.“⁵⁹

О овој предигри земаљске драме, јасно је и Владици Николају, могуће је говорити само језиком великог ентузијазма, који је за обичне, у овом животу сувише одомаћене људе савршено непојмљив. Потребно је изаћи из себе, бити ван себе, па моћи видети оно што обичан човек не види. Следи сведочанство о светости Његошевој равноапостолној, која се гради врло постепено, понекад и неспретно, али Владика Николај долази до врло озбиљног тврђења: „Потребно је доживети орфејско-дионисијевски транс при коме се човек са Божанством сједињује, или апокалиптички сан, у коме се откривају надземаљске ствари или имати моћ *говорити језике*, коју су имали ученици Христови, или моћ пренети се и *до трећег неба* као апостол Павле, и видети рај и чути *неисказане речи*“⁶⁰, или моћи спустити се у Ад као Хомер и Данте.“⁶¹

⁵⁸ Исто, стр. 88;

⁵⁹ Исто, стр. 88;

⁶⁰ II Кор. 12, 2–5;

⁶¹ Велимировић, Николај: *Религија Његошева*, „Октоих“, Подгорица, Народна библиотека „Његош“, Пећ, „Унирех“, Подгорица, 1994, стр. 89;

Да ли је оваквим почетком и свршетком реченице Николај Велимировић хтео да завара невештог читаоца, да не спозна, колико је значајне и важне мисли он изрекао о светости Владике Његоша, равнајући га са ученицима Христовим и са самим апостолом Павлом. Свестан великих сведочења које је као млад јеромонах изрекао, Владика Николај тежи да своје јасне одреднице ублажи, прикрије, међу редове, док за то не дође време, вративши се на говорење о Владици Његошу као о даровитом песнику: „Ко може описати песнички ентузијазам који је младог Петра II Петровића пренео у бесмртни свет и пропутио његовој *Лучи микроkozма* кроз тајанствене небесне сфере, купане у светлости блаженства, које је Адам морао напустити?“⁶²

Владика Николај овом својом искреном упитаношћу каже да то и не може нико од људи, тумача Његошевог дела, и засигурно да није далеко од истине, и да он као и други може изабрати други приступ: „Ми ћемо се радије подухватити, да представимо читаоцу, шта је тај велики ентузијазам нашем песнику открио него ли да описујемо извор и суштину тога ентузијазма који се у историји великих људи могао вазда лакше констатовати, но описати и образложити.“⁶³

Николај Велимировић закључује да је Његош усвојио веру у греховни пад човека, која је стара малтене колико и човечанство. Ту своју веру, са одговором на питање о дисхармонији на земљи изразио је Његош ентузијастичким огњеним језиком у својој *Лучи микроkozми*. Следи поређење најизразитијих сведочења и тумачења о стварању света, по Владици Николају – Библије, Милтона и Његоша.

Библија сведочи:

1. Да је стварање човека следовало непосредно осталом стварању света;
2. Да је земља створена за блаженство човека и осталих створених бића на њој;
3. Да је пад човека из блаженства у неблаженство следовао греху, гажењу једне заповести Божије од стране прародитеља људског рода;
4. Да је услед човековог греха, земља постала обиталиште неблаженства, како за човека, тако и за сва створења на њој. (Дакле човек створен последњег дана

⁶² Исто, стр. 88;

⁶³ Исто, стр. 89;

стварања света због пада у грех, пада у неблаженство као и цела земља која је због истог постала обиталиште неблаженства за све створено на њој.)

Милтон се углавном држи Библије, одступа само у прве две тачке. По њему је стварање човека са његовим видљивим светом дошло, после дугог блаженог живота једног вишег света, који је био узмућен, усколебан револтом Сатане. Побеђен Сином Божијим, Сатана бива са својом војском анђела бачен у Ад, и тек потом да би надокнадио губитак у небеским житељима, да би *број обожавалаца попунио* створи Бог овај свет, не само Земљу, већ цео планетарни Сунчев систем.

Његош у свим тачкама није сагласан ни Милтону ни Библији. Слаже се, ипак, да је човек пао из првобитног блаженог стања у неблажено и то због извесног праредела, пранаредела свог прародитеља. Својим трима мислима, по Владици Николају, Његош одступа од библијско-милтоновских погледа и то:

1. Човек Адам није створен после, но далеко пре стварања Земље. Он је живео на небу као бесмртни дух, као анђеоло, по чину млађи од Михаила, Гаврила и Сатане, но ипак као *војвода једног многобројног легиона анђела*.

Када је Сатана подигао буну против Бога, да би га приморао на поделу власти, Адам му се придружио занет овим планом и обећањем да ће бити први до њега. Врло неделикатну улогу одиграо је праотац људског рода у овој предсветској драми. Уз име отпадника и бунтовника он је брзо заслужио и име издајника. У трећи дан страшне борбе када се она имала решити, Адам, помоћник Сатанин, заплашен једним сном, одступа са својим легионом. Сатана бива побеђен и сурван у мрачни Тартар.

2. Адам као бунтовник није могао остати међу анђелима, нити пак бачен са Сатанском војском јер се покајао, и тако Бог ствара свет између Неба и Тартара, Земљу.

Бог ту предсказује ужасну судбину Адама и његових легиона, предвиђајући им тежак живот који ће се завршавати смрћу. И још то да ће наде човекове бити затроване сумњом. Милтон не помиње *бич сумње*. Обучени у тело, Адамови синови биће лишени спомена неба и свега небесног, рајског блаженства, „само једна искра ума оставиће им се, како би знали да Земља није њихова првобитна колевка и само једна искра, како не би знали где је та колевка (...) Тако

ће она страшна тродневна борба између Бога и његовог супострата, борба између правде и неправде остати за свагда обележје човекове душе.

3. Преегзистенција душа не спомиње се ни у Библији ни код Милтона, нити следује из њихове поставке о паду једног човека, праоца свих људи. Библија својим учењем ближа је природним наукама, а Његош је по Владици Николају ближи Платону: „Разлика Његошеве мисли од мисли библијске јасна је. Наш песник изразито и поновљено говори о томе да није сам Адам згрешио, но „цео његов лик“, цео његов легион подвласних анђела, који су могли и не узети учешће у Адамовој заједници са Сатаном јер су били слободни и Адаму подвласни једино у служби Богу, а не у противној Њему. Но сви су добровољно пали са Адамом у грех, и стога су сви и осуђени на земаљско заточење, заједно са својим вођом.“⁶⁴ У песниковој визији, после Богом изречене осуде:

„Адам пређе небесну границу
„Са својем жалосним ликом,
„Ставише их пред врата вечности.“⁶⁵

„Дакле, не сам Адам, но са целом својом војском“, појашњава Владика Николај. Међутим, мало после тога говори се само о Адаму *у плот обученом*, са његовом сапатником. Владика Николај се пита са правом шта је са осталима, шта је са *легионом*? Он врло смело за једног хришћанског јеромонаха, истовремено значајно, тумачи Његошеве мисли:

1. „Он верује да пали духови постепено долазе, постепено *падају* у овај живот, у виду потомства свог вође Адама и издржавају казну. Но да ли казну за Адамов грех? Не, но за свој сопствени.“⁶⁶

Николај Велимировић јасно стаје иза мишљења Владике Његоша да је сваки од смртних згрешио лично, узевши учешћа у греху Адамову, односно у греху Сатанином, и зато сваки долази у живот да трпи као што је и Адам трпео док је живео на Земљи.

⁶⁴ Исто, стр. 95;

⁶⁵ Исто, стр. 95;

⁶⁶ Исто, стр. 96;

Врло чудно, тешко појмљиво за наше досадашње промишљање и проучавање, али позивајући се на светост Светог Владике Николаја прихватићемо разјашњења која следе као истинита, богонадахнута и нама несназнатљива:

2. „Кад је Адам згрешио цело његово потомство било је присутно томе греху, не несвесно и не у њему, још нерођено, но свесно и с њим, узевши сопственог и самосталног учешћа у истом греху.“⁶⁷

Следи потом врло необично размишљање за једног доктора теологије, притом младог јеромонаха, Николаја Велимировића који закључује:

3. „Сви смо ми, дакле, постојали као нематеријални духови на небу пре створења овога света. Тешки заборав притиснуо је нашу душу те се као тешким сном, успавани, не сећамо свога првог живота.“⁶⁸

То су дакле те три мисли којима се Његош разликује од Библије и Милтона али оне, заправо, и чине веома значајну и суштинску разлику. Дакле, све су људске душе *преегзистирале*, и овај свет је створен да буде човеку место издржавања осуде и казне из тога следује да човек на Земљи никад ни дана једног није био блажен; Земља никад није била Еден, но од почетка осуђеничко острво, Сахалин.

Из ове разлике потом следују и друге у погледу првородног греха, и оцене стварања и свршетка света уопште. Према Библији и Милтону, првородни грех, због кога је Адам пао из блаженог живота у живот смртника је био у томе што је он у Еденском врту, окусио од дрвета *познања добра и зла*. Оног момента када је почео да разликује добро од зла и да се једначи са Богом, осим по смртности, постаје и најнесрећнији, осуђен да оре земљу, која је и сама због њега постала проклета.

Грех Његошевог Адама је у његовој свесној одлуци да стане уз Сатану, у побуну против Бога: „Његош се, истина, дотиче Еденске историје, при крају *Луче микроkozма* једном строфом мимогред и не сасвим спретно, хотећи, а не могући тој историји никакав значај дати, пошто је претходно пренео био тежиште Адамовог пада на другу страну и другу ситуацију.“⁶⁹

⁶⁷ Исто, стр. 96;

⁶⁸ Исто, стр. 96;

⁶⁹ Исто, стр. 97;

По њима, Милтону и Библији, човек је грехом постао даљи од Божанског сазнања добра и зла, будући понижен, збуњен, затворен у тело. По Његошу, сасвим супротно, баш по грехопадању човек боље разликује добро од зла. Исто у Његошевом тумачењу, бесмрће човеку није недостајало, јер он је рођен као бесмртан дух. „Његово бесмрће није уништено, његовим оваплоћењем и животом на Земљи: живот земаљски је само једна фаза његовог бесмртног живота, оно што је смртно на човеку, то је тело, а не дух.“⁷⁰

Писац књиге *постања* не потцењује и не презире људско тело, јер је оно старије од духа, и Бог га је створио таквим, не да би га казнио, већ да би га учинио срећним и блаженим. „Дивни телесни облик надахнуо је творац својим духом, и тело је постало храмом Божијим. Тако сведочи Библија, тако и Милтон.“⁷¹

Милтон о прародитељима каже да је Адам најлепши међу људским синовима, а Ева најдража међу свим женама. Милтон говори да су после греха људи постали ружног и ништавног тела и уводи архангела Михаила који показује Адаму како ће његово потомство бити изложено болести и смрти.

„Но Тајновидцу цетињском, у чијој су се визији приказале сјајне, блештеће фигуре небеских становника, тело људско изгледа бескрајно мизерно; Оно је *блатна телесина*, лице човека није слично и подобно лицу Божијем, но тек ангелском:

„Лице смртно на земљи човјека,
„Прилично ће бити ангелскоме““⁷²

Свакако, примећује Николај Велимировић, лице човеково личи на оног анђела којим је сваки човек пре земаљског живота био. Тело је блатно, непрозрачно, небо му скрива смртности завеса, оно је оков душе *теготни оков физически*, под чијим бременом душа стење.

„Оно што је наше, оно што смо ми у ствари, то је душа; тело је нама нешто страни, туђе, нешто што је створено само ради нашега мучења, а при том нешто ништавно, пролазно, распадљиво, *ручак гада нузећега*.“⁷³

⁷⁰ Исто, стр. 97;

⁷¹ Исто, стр. 97;

⁷² Исто, стр. 98;

Човек види да земља није за њега, види да је заточен, а дух га опет помало, понекад, подсећа на његово порекло, на његово *славно* порекло, на његову прошлу славу, на изгубљени рај. Тако, надахнуто, и дубоко доживљено Владика Николај појашњава Његошеве стихове: „Зато би човек да полети као муња к небу, ка својој првој постојбини.“⁷⁴ Сасвим је јасно да ово осећање могу имати само посебни људи, посебне душе, као што су били Владика Николај и Владика Његош.

Но, прибрани Николај Велимировић, каже и то да треба бити пажљив са овим виђењима Његошевим, јер треба имати на уму, да те стихове пише исти човек, који је написао и дивне и одушевљене похвале лепоте природног, материјалног света. Овако Владика Његош види Земљу, по тумачењу Велимировићевом, када је посматра са једне више, космичке тачке гледишта: „Он посматра нашу планету из далеких висина из небесних, елисејских поља из света Херувима и Серафима, из кога је његова машта свако зло, сваки неред, бол, смртност, глупост, протерала и сваким га добром украсила. Са гледишта овог идеалног света, наш земаљски свет чини се песнику бедан и зао, наравно за нас бедан и зао, а не сам по себи.“⁷⁵

То је само једна тачка Његошева, небесна космичка тачка гледишта *Луче микрокозма*, али он има и другу тачку са којом му се тело људско не чини ни најмање као блатна, гњила, телесина и са које му материја није носилац само зла, глупости, безумља, метежа. То је тачка гледишта *Горског вијенца*.⁷⁶

Прво гледиште исказано је у дану космичком, вечно светлом дану у зениту, а друго у ноћи полутамној, поларној ноћи земаљској. Николај Велимировић ће навести и позитивне мисли Његошеве о људском телу које му се, са оне прве тачке, тако неисказано, бедно и ништавно чини. Ту спадају и многобројни описи из „Горског вијенца“, као опис снахе Милоњића, опис рано погинулог младог војводе Батрића, потом чудесни сладострасни опис Стамбола у речима Мустај кадије и други описи.

⁷³ Исто, стр. 98;

⁷⁴ Исто, стр. 98;

⁷⁵ Исто, стр. 100;

⁷⁶ Исто, стр. 100;

Врло карактеристичне, најпластичније, најреалистичније, описе лепоте људске и лепоте живота издваја, рекло би се неочекивано, Владика Николај, закључивши: „Сви ови описи, насупрот оним претходним исказима о телу и материји сведоче довољно, да Његош није био ни веран манихејац, нити пак тиваидац“⁷⁷

Потом сведочи да је Његош знао за један бољи, хармоничнији свет од нашега „он је се маштом својом пео у њ, уживао у њему, путовао кроза њ, и свој нам путопис оставио; он је видео „небесни Јерусалим, нашу људску праколевку, он је хаџијао по најсветијим местима, где је Исток не само једнога сунца, но свију васионских сунаца, и где нема Голготе и Пилата.“⁷⁸

Његош је знао за оне светове – каже јасно Владика Николај, сасвим уверен у ту тврдњу, али и добро знајући да ће то морати рационално да појасни, бар док томе и за остале не дође време. „Он их је у своме ентузијазму гледао“ (у усхићењу или у свом одушевљењу Богом – en theos). Но он није могао слично манихејцима и платонистима и тиваидским пустињаџима својим духом бити стално прикован за идеално, небеско царство, и никада се не вратити са свог хаџилука к себи. Морао је као смртни човек, коме је само на тренутке дато виђење да се врати к својима, и није могао никад не отворити своју душу и срце пред лепотама, иако инфериорним према небеским, своје земаљске домовине, оне физичке тамнице, која иако је тамница, ипак је и као таква, дело једног највишег мајстора, једног уметника *без сравања*.

За Владикау Његоша је материја, по тумачењу Владике Николаја, зло, али не само по себи, већ као тамница за испаштање људи. У суштини свет као материјална грађевина, према Владици Николају је добар, јер одговара правди и вечном закону, где се сваки преступ кажњава и леп је, јер је саграђен Богом. Савршен је као што је све савршено у свету, али и трагичан, представља готово *једину* трагедију у репертоару васионском. „Овој трагедији не може се ништа ни додати ни одузети – она је као таква савршена“⁷⁹

⁷⁷ Исто, стр. 101;

⁷⁸ Исто, стр. 101;

⁷⁹ Исто, стр. 103;

Умна сила не појављује се само делимично, но у свему. Она је моћна и непобедива, зло је немоћно према њој. Она прописује поредак догађајима и бди над целим поретком, светећи се сваком покушају нарушавања истога: „Не торжествује, дакле, ипак зло у свету, ма колико изгледало, но умна сила!“⁸⁰

Млади јеромонах, двоструки доктор наука има широко образовање и слободно поимање света, философије, теологије, не либи се да тражи везу међу мислећим људима свих времена без обзира на припадност народу, конфесији.

О крају света, Николај Велимировић ће удвојити своје и Његошеве мисли и закључити следеће: „Наш свет, ова наша земаљска тамница, мисли Његош, завршиће много трагичније од све деце своје. Јер од деце њене остаће нешто, то јест остаће много. Дух ће се вратити у вечни живот, док ће се Земља сагорети огњем. Наша мајка планета уклетом својом рођеном децом и оптужена за сва зла, она на последњем суду неће имати ни једнога заступника. Сав њен пород, презреће је као вавилонску грешницу и неће је онако дуго мучити, као она што је свој пород мучила:

„њу ће огањ Божанствене правде
„у дан судњи у једно тренуће
„сажећ’ својим свештенијем пламом“ “
(Луча)⁸¹

Да ће свет нестати у огњу, веровали су још стоици. У новије време природњаци тврде да је могућ пожар у којем би се свет разложио у етар (Густав Ле Бон). Његош каже да ништа од света неће преостати до – *прашина и црни хаос* и који може етар бити. Према Библији, створиће се после уништења садашњег света, ново небо и нова земља.⁸² Милтон мисли да ће спаситељ *покварени свет уништити* и потом из огњене буктиње једно ново небо и земљу створити.⁸³

⁸⁰ Исто, стр. 106;

⁸¹ Исто, стр. 107;

⁸² Апок. 21,1;

⁸³ XII песма *Изгубљеног раја*;

Код Његоша пак нема ни помена о каквом поновном стварању земље, он је сам себи доследан као што су Библија и Милтон себи доследни: „Јер на што нека нова земља, ако је и ова садашња створена као привремена тамница за човека, и ако се човек по издржаној осуди враћа у своје првобитно небесно жилиште.“⁸⁴

По Библији и Милтону, Земља је била првобитно рајско жилиште човека и треба то поново да буде. По есхатологији Његошевој, људске душе ће се вратити у своје прво блаженство у преегзистенцију, у облику срећних и бесмртних анђела.

Његошева мисао је да се све душе враћају у вечност, али не све одмах у блажену вечност. На Земљи човек има избор да стане уз Бога, или уз Сатану, да живи по Божијим законима или да остане приврженик овог другог, коме се и придружио пре доласка у овај живот. Људима ће по смрти бити свима једнако, ако не одмах, а оно после извесног времена, јер ће после дугог *риданија* грешника у царству мрака, доћи време, када ће *сви краји, запламтети светлошћу*, када ће сви: „Мири и простори страшни, слаткогласном грмјет’ армонијом, вјечне среће и вјечне љубави“ (Луча).⁸⁵

По мишљењу и једног и другог владике, по њиховој дубокој вери пуној хришћанске љубави, могућно и истинито делује ово неслућено разрешење: „Тада ће свакако и Сатана са својим милионима присталица бити ослобођен мрачнога Ада и повратити се у своје Херувимско достојанство. Тада најдаље и душе грешних људи скочиће слично варницама из Ада у своје првобитно огњиште, као што ће то и душе праведних одмах по смрти и без проласка кроз Ад. И тако све ће се људске душе на крају крајева наћи ипак заједно, тамо где су и пре пада заједно боравиле.“⁸⁶

Воздиже се величанствено хришћанско размишљање Владике Николаја испуњено великом љубављу, праштањем, надом и вером: „Све ће се душе вратити у блаженство у изгубљени Рај, само ће једне пре, а друге ће после. Овај размак времена од повраћаја једних до повраћаја других у блаженство ми називамо нашим језиком вечност. Но, то што нама изгледа цела вечност, као што нама

⁸⁴ Велимировић, Николај: *Религија Његошева*, „Октоих“, Подгорица, Народна библиотека „Његош“, Пећ, „Унирех“, Подгорица, 1994, стр. 108;

⁸⁵ Исто, стр. 109;

⁸⁶ Исто, стр. 109;

свако време трпљења изгледа цела вечност, за космичку игру то је само једна кратка, тренутна сцена.⁸⁷

Тако, само вером у греховни пад човека и изгубљени рај, постаје Његошу, по Николају Велимировићу, овај свет контраиндикација – јасан. Човек је негде живео срећно у преегзистенцији, изгубио је рај, и сада живи несрећно у удаљености од њега, но задобиће рај поново и живеће поново срећно у њему. То је кружни ток човекове животне драме и целог Адама. По Његошу, Земља је створена не ради среће, него ради казне човекове. „Вером у изгубљени Рај, поткрепљује наш песник своју веру у бесмрће човекове душе.“⁸⁸

Над свим злом господари умна сила, ред и хармонија, сведоче и Владика Његош и Владика Николај, јер како би се иначе за овај живот могло рећи, да је дело Божије. У овоме свету влада „смртно тужна хармонија, хармонија дивино – демонска, а у свим световима изузев Земље и Ада – влада чиста дивина слаткогласна хармонија, хармонија вечне среће и љубави. У овој хармонији, у својој првобитној анђеоској слави, блистаће човек после свог земаљског рока. Изгубљени Рај ће се звати поново Задобивени Рај“⁸⁹

⁸⁷ Исто, стр. 110;

⁸⁸ Исто, стр. 110;

⁸⁹ Исто, стр. 111;

1.6. ТЕОЛОГИЈА ЊЕГОШЕВА

Теологија за Владика Николаја није академска дисциплина, није наука међу наукама, него *свенаука*, метафизичка парадигма свим осталим наукама. Њене истине су аподиктичне и извесне, јер произилазе из Откровења и искуства вере. Оне нису плод спекулативног и логичког мишљења по узрочно-последичној вези, по Радовану Биговићу и Владици Николају, већ очигледне чињенице, факта искуства, дескриптивна потврда верског огледа. Те истине се исказују логичким појмовима и категоријама, али се тиме не исцрпљују. У *Религији Његошевој* Николај поближе одређује сам појам теологије. „Теологија значи говор о Богу. Теологија је отуда све или ништа.“⁹⁰ Оно што пада у очи јесте да Владика Николај не каже да је теологија наука о Богу, како се она обично дефинише, него *говор о Богу* – говор у најширем смислу речи. Ништа мање не збуњује дефиниција да је теологија *све* или *ништа*. Није ли то таутологија, јер обично многозначни појмови не означавају ништа? Ипак, такав закључак не би био исправан. Јер тврдња да је теологија *све* логички следи из претходног става, да је теологија *говор о Богу*. Када је одређује као говор о Богу, Николај уствари хоће да каже да све што постоји потврђује егзистенцију Бога, а то су управо многи негирали. Све, дакле, говори о Богу, све је реч. Сва жива и нежива бића, свака ствар у природи, цео космос говори. Све је реч.

Надахнут Његошевом теологијом *по звездама*, Владика Николај, по професору Биговићу, сматра да ствари у природи речитије говоре о Богу него што то чине људске речи. Пошто природа тако јасно говори, човеку је довољно само да сакупља те речи. Пошто свака ствар у природи говори о Богу, онда је и свака наука теологија. Сваки је научник теолог, јер његова наука говори о Богу. Сви свесно или несвесно служимо Богу. Пошто је наше поколење научније од претходних, оно је ближе Богу. Корак напред у науци, значи корак ближе Богу.⁹¹

Да би аргументовао ову тезу и учинио је што уверљивијом, Николај користи дедуктивно-индуктивни и аналошки метод закључивања, полази од

⁹⁰ Исто, стр. 83;

⁹¹ Исто, стр. 85;

основне библијске истине да је свет створен и да има Творца, или пак од саме природе у којој све указује на Бога, а затим користи аналогију између Творца и творевине, уметника и уметничког дела. Нема сликара без слике, нити слике без сликара. Свака слика говори о сликару, на свакој се слици изображава и манифестује дух сликара и његов унутрашњи живот. Исти је случај и са Творцем и творевином. Зато је природа *непосредни излив, израз, поезија Божија и отисак Његовог Духа*.⁹² Она је *огледало Божије*. Бог је присутан у васиони. Он је певао, насликао свет и испољио себе у њему. Свака биљка је једна поема или једна слика или један храм, који носи печат свога Творца. Свака је ствар *огњени језик који говори о Богу*, и то речитије од свих *кардинала римских*.⁹³

Природна теологија је, за разлику од људске, много универзалнија. Прва је свима доступна, друга само појединцима. Језик природне теологије разумеју сви, језик људски само малобројни. „Природа чита исту теологију свима људима и на језику свима појмљивом, док су људске теологије непојмљиве за све.“⁹⁴

Неке од наведених мисли, многима су дале повода да Николаја оптуже за пантеизам, јер он, наводно, изједначава Творца и творевину. Међутим, по Радовану Биговићу, то не значи обезличење Бога, нити његов плурализам, нити пак његову идентификацију са природом. Николај је пре *Религије Његошеве*, написао један чланак где је критиковао пантеизам и указао на све опасности које из њега произилазе. Васиона није пантеон него храм једног Бога. Творац се пројављује у творевини, али није сам творевина „него је он изнад свих твари и различит од свих твари“.⁹⁵

Из претходне анализе, јасно се види да је Николају Велимировићу у суштини много више стало да укаже како природа евидентно сведочи о Божанској егзистенцији, него да прецизно одреди сам појам теологије. Када тврди да је теологија говор о Богу или говор од Бога, и да је она све, он уствари не тврди толико шта је теологија, колико да природа сведочи о постојању Божијем и зато ова дефиниција не би требало никог да збуњује. Ако се ова чињеница нема на

⁹² Исто, стр. 86;

⁹³ Исто, стр. 87;

⁹⁴ Исто, стр. 86;

⁹⁵ Исто, стр. 88;

уму, неке Николајеве тврдње могу изгледати бесмислене. На пример, да су *Дунав и Копаник теологија*. Његова аргументација је, иако оптерећена игром речи и песничком фантазијом, доследна и логична.

Колико је Бог откривен у природи, толико се иза њених завеса скрива. Под одређеним претпоставкама, природа указује на Бога, али се Он у пуноћи показује у Цркви. Природна и научна теологија чине само први корак у никада незавршеном акту богопознања. Том методу је крај где је крај и феноменалном свету, а постоји још безброј много светова.⁹⁶

Без обзира на то што Владика Николај доста рано прави разлику између поменутих врста богопознања, у суштини је ипак реч о једној теологији – природној. Појам духовног у његовим почетним радовима има оно значење које му је дала ренесансно-просветитељска традиција. Духовно је неки виши степен или ниво живота, нешто што је супротно материјалном.

Резоновање, логичко мишљење и контемплација теологију претварају у чисто спекулативну и теоријску науку. Тек кроз молитву и сједињење с Богом она постаје искуствена наука. Циљ теологије није да ствара теоријски и формализовани систем о Богу, већ да омогућује лични додир с Њим. Додира пак с Богом нема без унутрашње молитве и причешћа.

У нашој историји, мало је духовника, теолога и јерараха Цркве којима је молитва била атмосфера којом су дисали као што су то били Владика Његош и Владика Николај. На то су указивали многи њихови савременици и поједини биографи.

Његошева теологија, без обзира на то што се у њој могу наћи неке једностраности, противречности и термилошке непрецизности, има неколико карактеристика својствених православном богословљу. То су: онтологизам или реализам, православност, нераскидива узајамност богословља и живота, апофатизам, традиционалност и литургијичност.

Онтологизам и реализам се огледају у његовој непоколебљивој вери да Бог постоји као апсолутна реалност независно од нашег разумног исказивања, па и нашег постојања. То су факта Откровења и аподиктички извесна истина, од чега полази православно богословље, па и он.

⁹⁶ Исто, стр. 96;

Треба на крају још додати да Николајева мисао у тумачењу себи нарасе блиског Владике Његоша, јесте и специфична варијанта културолошке критике са становишта хришћанске визије света и живота.

1.7. ВЕРА И ВЕРЕ

Путем апофатике (одрицања) Свети Оци уче да је Бог неупоредив у апсолутном смислу, да се ниједним именом не може прикладно изразити. Класична катафатичка (позитивна, потврдна) теологија није тиме обезвређена. Она разматра само откривена својства Божија, само јављање Бога у свету, преводи их на разумљив језик, али ипак ови преводи остају шифровани, симболички изрази, јер је Божанска стварност апсолутно изворна, трансцедентна и несводива на било који систем мисли.

По тумачењу Његошевих мисли Николаја Велимировића, у школи *општега оца поезије* уче се и надахњују све *пламене поете*, који су једини, удостојени откровења Божијих тајни. До овог откровења они долазе огромним трудом.

Интуитивним, исконским, једноставним приступом овај пут доводи до надразумних сазнања и до сасвим парадоксалног поимања Непојмљивог. Суштина овог пута, састоји се у довођењу људског духа до искуства сједињења са Богом, као и света тајна сједињења у Евхаристији. Самим тим што је Бог више несазнатљив у трансцендентности свога бића, тим више се опитно доживљава Његова непосредна близина као Постојећег. Међутим, у Николајевој анализи Његоша није више у центру пажње проблем Божијег бића, чак ни Његовог постојања, него Његово присуство као постојећег у историји људи.

Врсни беседник поново позива читаоце, да са њим саучествују, у читању и анализирању Његоша и каже: „Читајте предговор *Луче микрокозме*, и ви ћете видети с ужасом, колико је труда стало Његоша његово пењање ка оној висини, на којој се тајне откривају. Кроз буру и шибу својих сопствених мисли, кроз мрак агностицизма, кроз *вирвар* људских несолидних мишљења, дражен ћутљивим небесима и циничким осмејком природе, разједан скепсом и умртвљен резигнацијом, спотичући се и посрћући, пуза се наш песник к светлости, која му се час чинила тако близу – као варљив сан – да би је руком дохватио, а час опет недостижно далеко. Читајући овај предговор човек се осећа као гледајући

дављеника, кога таласи час избаце на врх, час баце у бездан, док најзад не одахне душом видећи га, где се ухватио за једну даску спаса, на којој стоји: *надежда ми вољом творца блиста.*⁹⁷

Владика Николај каже да оно, што се види у предговору „Луче микрокозма“ и у целом овом делу, то јесте та очајна борба Његошева и његово рвање са светом и собом, да би се на светлост изашло. Види се она у мањој мери и у „Горском вијенцу“ који је написан када су мисли песникове постале стабилније, но када је она иста борба у њему остала у његовој емоцији и његовим мислима. У говорима Игумана Стефана, Његош се, по Владици Николају и по др Жарку Видовићу, упушта са истом плаховитошћу и са истом бујном речитошћу, као и у „Лучи микрокозма“, у сликање непоретка у природном току ствари и мизерности човека, који је створен за хармонију, ред и смисао у свему. Он највише пати од непоретка и несмисла ствари од свих осталих створења.

Као и у „Лучи микрокозма“ ова душевна хаотична борба Његошева може невештом читаоцу лако заклонити, засенити оно, што је као позитивно резултирало из ње. У ствари, главна душевна борба песникова припада времену до стварања „Луче микрокозма“.

У њеном предговору је суштина Његошеве спознаје. Од ових резултата није Владика Његош до смрти своје одступао, иако је бивао силно мучен истим мучењима. Владика Николај тврди да све што је Владика Његош између 1845. и 1851. г. мислио и писао, мислио је и писао на основу својих принципијелних гледишта, изражених у „Лучи микрокозма“: „Као ни у једној другој својој песми, у овој нам је владика открио своје наинтимније осећаје и мисли, све оно што му је за живота била највећа мука, а и највећа сласт“.⁹⁸ Тако, с правом, Решетар изјављује „Луча микрокозма“ је централно мисаоно дело Његошево, у коме се, као у жижи, збирају све мисли песникове до 1845. године, и из њега опет расејавају у сва његова дела од тада до песникове смрти.

Мисао о Богу и о судбини човека, проблем зла и бесмртности душе, не налазе се само у „Лучи микрокозма“ исцрпно третирано. Искреност убеђења у оно што пише, код њега је у овом делу тако исто фрапантна као и у другим његовим

⁹⁷ Исто, стр. 144;

⁹⁸ Исто, стр. 145;

делима. Владика Николај налази и објашњење зашто је то тако: „Његош је тако искрен, као што је песник, и зато тако фрапантно, детињски, искрен, што је истински песник. 'Луча микрокозма' није поезија складних завршетака, но поезија искрених и великих мисли и осећаја.“⁹⁹

Апотезе Његошеве вере, по Светом Владици Николају Велимироваћу, изложене су у 'Лучи микрокозма', од којих он није одступао, од дана када их је извојевао до своје смрти: да је Бог ум или светлост, свемогући уметник, *опити отац поезије*, да он ствара светове хармоничне, у којима непроломив ред и закон влада, да је човек због нарушења овога реда и закона осуђен на живот земаљски, да зло ономогућава срећу људи, но омогућава трагичну хармонију тога света, да је душа људска бесмртна, и да се она по смрти тела враћа у један живот, који је хармоничан, но не и трагичан, и у коме је срећа људи могућа.

Као да све претходно тумачено у овом поглављу Владика Николај покушава да сажме или бар донекле напомене, шта је то што Његошеву веру чини толико блиском Апсолуту: „Апстрахујте као фабулу пад прародитељских душа у тело, и вама ће бити непојмљива Његошева мисао о односу душе и тела, о коме се говори у „Горском вијенцу“; апстрахујте песникову идеју о стварању Земље ради времена казне палог Адамовог легиона анђела и ви нећете разумети ни оострани песимизам нити оноострани оптимизам Његошев; апстрахујте као фабулу мисао о дивино – демонској хармонији нашега света, и о двоструком печату, правде и неправде, отиснутом на душу човекову при његовом изгнању из раја, и вама ће остати загонетно, зашто се Његош најрадије задржава на теми борбе правде и неправде у човеку самом и у свету уопште; апстрахујте мисао о овоме животу као трагичном, али судбоносном моменту, у коме човек има да се одлучи или за правду или за неправду, или за Бога или за Сатану, и вама ће изгледати не само неразумљиво но и неразумно песниково, фуриозно до фанатизма и ратоборно до егзалтације, настројење против неправде.“¹⁰⁰

И као разјашњење, можда, и сопственог приступа тако компликованој теолошкој мисли Владика Николај даје једину, чини се могућност: „Потребно је познавати душу Његошеву. (...) Душа Његошева жуди за стварношћу, за једним

⁹⁹ Исто, стр. 146;

¹⁰⁰ Исто, стр. 147;

стварним подом, по коме се може ходити, за једним стварним кровом, који може одолевати бури, и под којим се један бескућник може за ово неколико тренутака свог земаљског живота склонити.¹⁰¹

Удубљен у душу Његошеву, потпуно срођен са њом, покушава да га схвати, појасни, разуме и упореди са њему сличним умовима из васцелог света: „А Његош је био духовни бескућник све док није сазидао „Лучу микрокозму“ , у којој је надаље дух његов обитавао. Бескућник је био и Марко Аурелије, и као цар, бескућник и лорд Бајрон, бескућник и гроф Толстој. Има тако несрећних људских природа чији дух не може да се настани ни у једном понуђеном им, туђем, дому, но с муком и трудом сам се подухвата зидања изнова. У свету има толико прекрасних филозофских и религиозних грађевина, да један смртни новорођени може само онолико труда да уложи колико је нужно, да изабере од тих затечених грађевина за себе ону, која му се учини најудобнија од најудобнијих и најлепша од најлепших. Тако и раде многи; они стану уз Платона или Аристотела, или Декарта, или Хегела, или Зороастра, Буду, Исуса или Мухамеда. (...) Његошев дух осећао се у овоме свету бескућан, и зато несрећан, мучећи се напорно, да се окући.“¹⁰²

Народни послови Његошу били су тешки и мучни, но мисли су му биле још теже и мучније. Владика Његош о томе посредно сведочи у одговору Игумана Теодосије књазу Долгорукову:

„Мислим, књаже, и прскох мислећи,
„мисли су ми веће јаде дале
двадесет пута, но тешки послови.“

(Шћепан Мали)¹⁰³

Ко зна колико би се књижевника сетило да узму перо у руку, да су били на Његошевом месту, претрпани народним бригама, и то специјално црногорским од којих је најглавнија била брига о народној одбрани од глади и Турака. Владика

¹⁰¹ Исто, стр. 147;

¹⁰² Исто, стр. 148;

¹⁰³ Исто, стр. 148;

Николај размишљајући о Његошевој потреби за стварањем, проналази јако разумно решење: „Но Његош је имао, поред свих народних брига о одбрани, и једну своју бригу, која је равнотежила онима, а то је брига о самоодбрани, самоодбрани од мрака, несмисла живота и очајања. Требало је наћи једну чврсту подлогу, са које би се могло бранити. Ако је живот, заиста, само мрак, несмисао и очајни поредак, онда на што мислити о некаквој народној одбрани од глади и Турака? (...) Велики људи траже принципе, на основу којих би делали, траже у логици оно, што већина носи, умом неосветљено, у инстинкту.“¹⁰⁴

У једном најкритичнијем времену по Црну Гору писао је Његош *Лучу микрокозма*; што је доказ огромне озбиљности са којом је он на овом делу радио. Владика Николај сведочи да то није некаква новост, да људи онда зидају себи кућу, кад се стекну најгоре непогоде. „За нашег песника све спољашње непогоде учиниле су његову унутрашњу, духовну нужду још акутнијом. Требало је добити храбрости за одолевање тим непогодама. Ништа мање до једна цела самостална концепција живота није могла дати храбрости духу, који се је нуждавао у једној таквој. Па зар да се тај жедни и бескућни дух засити и задовољи у таквом једном одлучном моменту, и по себе и по народ, једном „шареном лажом“, једном фабулом, у коју он сам не верује?“¹⁰⁵

Николај Велимировић најискреније, најдоследније, сведочи о Владици Његошу свим својим умом, вером, емоцијом. Следи истицање Његошевих особености и похвала његовом генијалном дару: „Његош је један самобитан геније, који не зајми и не подражава, но који ствара. Он је створио своје Вјерују.“¹⁰⁶

Следи пасаж у коме ће Владика Николај појаснити, осветлити из свих углова, па и јасно доказати Његошеву сталну религиозност. Све о чему Његош мисли и осећа, није растројено, или једно другом подређено, све је у узајамном утицају, све сједињено и обухваћено једним широким хоризонтом. „Његош не може да се задржи дуго при малим и случајним мислима, а да их не стави под аспект васионски, нити при малим и случајним емоцијама, а да им својим

¹⁰⁴ Исто, стр. 148;

¹⁰⁵ Исто, стр. 150;

¹⁰⁶ Исто, стр. 153;

духовним рефлектором не да колосални оквир. *Његош је, речју, религиозан у сваком моменту.*¹⁰⁷

Своју тезу Владика Николај потом као реторичар и теолог појашњава слободно, као што и приличи широко образованом и дубоко религиозном уму. Он спознаје Владика Његоша, као уосталом и себе: „Његошева је вера индивидуална каква је уопште вера јаких и великих духова, тј. вера изузетна, своја, самостворена, самооснована, за разлику од вере комуналне, заједничке, акцептиране и предаване с колена на колена. Вера Његошева је, даље, схематична, тј. вера у великим, обимним потезима, док је комунална минуциозно разрађена и до ситница на све могуће симболичне начине изражена. Хришћанска је вера и индивидуална и комунална. Она је индивидуална у Христа, Павла, Оригена и Франциска; она је комунална у милионе или милијарде маса осталих верујућих. Но индивидуалност вере може да послужи и као најпоузданији пут ка најбољем Хришћанству, али и као најпоузданији пут ка потпуном отуђењу од сваког Хришћанства. Његош се у свом индивидуалном верском самообразовању од почетка упутио једном нарочитом Хришћанству. Семе мора да иструли, да би васкрсло – то је метод хришћански.“¹⁰⁸

Сјајна апологетска спознаја религиозности Његошеве и њено разјашњење сасвим јасно и прецизно су исказане: „Његош је – то смо видели – прошао кроз најтеже фазе скепсе, резигнације и агностицизма, док није дошао до свога Вјерују. Свакако више од три дана лежао је он и трунуо у своје гробу страха и неизвесности, док се његов анђео хранитељ, на кога се он понекад с горком иронијом жали, није смиловао да му скине гробну плочу и изведе га на светлост.“¹⁰⁹

Владика Николај не може, а да не каже: „Христологија Његошева је готово рудиментарна. Никад ни један свештеник хришћански није мање рекао о Христу него овај цетињски првосвештеник. Од својих стихотворења свега две строфе, последње у 'Лучи микрокозма', посвећује Његош личности Христовој:

¹⁰⁷ Исто, стр. 153;

¹⁰⁸ Исто, стр. 154;

¹⁰⁹ Исто, стр. 154;

„Син, достојни Оца превјечнога,
„обука' се у человјечество
„наоружан оружијем правде
„и стрјелама светог просвјештења,
„попирући злобу и тирјанство,
„добродјетель у храм освештава“¹¹⁰

Смисао Христовог доласка, дакле, јесте у *попирању злобе и тирјанства* и свећењу добродетељи. О искупљењу људског рода, како то хришћанска догматика учи, Његош не говори ништа. За њега је Христос светило правде и просвећења. Правда и просвећење најинтимнији су идеал песникове душе и он тај идеал персонификује у Христу Спаситељу. Дирљива је и снажна последња строфа, којом се песник обраћа самом Спаситељу:

„О, преблаги, тихи учитељу!
„слатка ли је света бистра вода
„с источника твога бесмртнога!
„Од твога су свјетлога погледа
„уплашене мраке исчезнуле,
„од твојега хода свештенога
„богохулни срушени олтари,
„вакрсењем смрт си поразио,
„небо твојом хвалом одјекује,
„земља слави свога спаситеља!“

(Луча)¹¹¹

Али, већ само у овим стиховима могу се наћи сви основи црквене Христологије. Христос је *син превјечнога*, оваплоћен, *обука' се у человјечество*, дошао на Земљу ради правде и просвећења, својом науком је срушио

¹¹⁰ Исто, стр. 156;

¹¹¹ Исто, стр. 156;

многобоштво, својим васкресењем поразио смрт, зато га Земља слави као свога Спаситеља.

Николај Велимировић, осећа потребу да Његошево поимање Христа и додатно појасни, и можда на неки начин и оправда, и да уз њега и храбро стане: „Његош пак није припадао ни једној теолошкој школи – како би то и могао онај, који је теологију учио по звездама! Његов Христос је само његов а не александријски и не протестантски. Да се Његош упустио у још ближе изображење Христове личности и његове историјске улоге, то би се тек онда јасно испољило. Но јасно је и из ове схеме, да би Његош у том случају изобразио једну узвишену и свету личност, моћну у правди и моћну против неправде, просвећену и хуману, која би се уистини могла назвати *син превјечнога* и Спаситељ света.“¹¹²

Сва теолошка промишљања и доказе Владика Николај ће поткрепљивати цитатима из Његошевог дела, али ипак он закључује: „Фрапантна смелост и искреност Његошева у исказивању својих мисли приступачна је не само дубоком истраживачу, но и најповршнијем читаоцу. Не моћи видети ову смелост и искреност песникову у сва три његова главнија дела значи просто напросто не моћи видети у њима црногорског владика Његоша.“¹¹³

Владика Николај покушава да и читаоцима појасни огромну слободоумност Владике Његоша. У овим редовима ми видимо његово искрено дивљење и искрено одушевљење: „Ставите владика његошког у коју хоћете велику хришћанску државу, у Француску, Русију или Италију, и представите себи тада пренераженост пастве и бес главне црквене управе, када би биле публиковане његове мисли, посвећене Сими Милутиновићу, или мисли исказане кроз уста Владике Данила, Игумана Стефана и Теодосија, мисли мало кад чувене из уста једног владике од када владике постоје. У тим земљама сматрало би се као врхунац недопуштене слободе мишљења и говора, коју не само један епископ но и један ма који верни син цркве уопште себи присваја, када он мисли и пише, да је *људски живот сновиђење страшно*, да је човек на земљу бачен *смјелим случајем*,

¹¹² Исто, стр. 157;

¹¹³ Исто, стр. 160;

да је овај свет *састав паклене неслоге* и, поврх свега, да *лактом вјере глупост чојка мјери*. Издвојене саме за себе ове мисли граниче се са безверјем.¹¹⁴

Многи невешти проучаваоци Његоша позивајући се на само појединачне исказе Његошеве, покушавају да докажу да Владика Његош није био ни верник ни религиозан у самој суштини. Врсни беседник и Светац Владика Николај има већу ширину спознаје и велико разумевање за Његошево произношење религиозности: „Но ми смо већ видели, да се њима само представља она страшна бура, коју је Његошев дух имао да издржи, док се није извио на висину једног светлијег *Credo*. Па ипак, Његош није могао не исказати ове своје мисли. Замислимо да их је он скрио и да оне нису дошле до нашег сазнања. (...) Да се он уздржао од својих скептичних и агностичких реченица, нама би остала неоткривена једна пространа страна његовог унутрашњег живота. Но, не може прави песник један део својих мисли да изрази, а други да задржи и прећути; то сасвим није у власти његовој, као што није у власти вулкана, да задржи лаву а избаци сам пепео. Његош је морао да пева, како је певао; он сам није био у стању да цензурише пројаву своје унутрашњости. Отуда се нигде, али нигде и не може уочити само делимично изражена песникова мисао, нигде се поред његових стихова не може прибележити напомена: заплењено.“¹¹⁵

Слобода, којом Његош дише и пише, то у ствари није слобода у вулгарном, грађанском смислу те речи, но то је инстинкт, над којим он сам није властан, и у коме он сам нема никакве заслуге. „Његошева слобода рођена је с њим једно као песником и друго као Црногорцем. Он није могао да крије своје мисли, отуда их он није ни крио. Кад је он могао и смео рећи оно што је већ рекао, било би чудновато, да још нешто има, што он не би смео рећи, да је осећао потребу да то каже.“¹¹⁶ Овде имамо тачно извођење закључака Владике Николаја. Рекао је све што је могао, мислио и осећао и одбрана Његошеве религиозности је тако и исказана.

¹¹⁴ Исто, стр. 161;

¹¹⁵ Исто, стр. 162;

¹¹⁶ Исто, стр. 163;

То је став прибраног и смерног тумачења, али исто тако и пламеног сведочења и умиљења. Природно је да се верујући човек заљуби у целу творевину Божију и да у привидном бесмислу историје одгонетне смисао Божији; природно је да човек сам постане светлост Откривења, пророчанство, и да га у другоме препозна.

Бог држи у тајности своју сопствену логику која мада се, по Павлу Евдокимову, не противи Правди, додаје овде нову димензију, и не треба завиривати у последњу тајну Његовог милосрђа.

Сада следи други део овог Николајевог поглавља који ће независно од Његошеве религиозности и вере у Бога, разматрати његово поимање односа између хришћанске и мухамеданске вере:

„На хришћанство и мухамеданство као две историјске моћи, гледао је Његош као на два фатална, крвоносна и смртоносна ритера, који стоје у непрестаној међусобној борби, и којима слабо човечанство следи пребијајући се и потуцајући се у страдању и крви:

„Луна и крст два страшна симбола
„њихово је на гробнице царство;
„сљедоват им ријеком крвавом
„у лађици грдна страданија,
„то је бити једно или друго.“ “

(Вијенац)

За Његоша је Косово почетак све српске несреће. Ова несрећа није сва у томе, што су Турци победили Србе, но већи део њен је у томе, што је вера Мухамедова победила веру Христову. После Косовске битке у покореном српском племену могли су живети, како су и дотле живели, само *проверени*, тј. само они, који су оставили своју стару веру, и примили нову, завојевачку.

Све што је било постојано и тврдо у вери у српском народу, по Владици Његошу, склонило се у црногорска брда, да се из слободе брани, да брани *аманет* прадедовски: „Обе *братске* вере имале су нечега примамљивога. Једна је вера тријумфујућа на трону, но на трону *неправо узетом*; друга је вера у понижењу, но у понижењу часном, понижена од неправде; једно је вера Пророкова, чији је

барјак засенио свет, испод кога ко изиђе *сунце ће га спржити како муња*, вера топуза и моћи, и обиља и сласти; друго је вера *раскрића липова, кукавна сирота*, но уз то и *вјера Обилића*, славног витеза, који *баца у несвијест људе*. Једна вера нуди благовање земаљско и обећава небесно, друга тражи страдање за правду на земљи и предвиђа утеху по смрти онима који страдају.¹¹⁷

Следи широко промишљање Владике Николаја који мишљење Владике Његоша прихвата, прати и појашњава: „Коме Богу принадежи свет, мухамеданском или хришћанском? Ни Турцима ни Црногорцима не пада на ум ово питање, пошто и једни и други мисле на једног и истог Бога вазда, кад његово име спомињу. Или зар има некакве разлике између тога Беглербегова Бога и овога, кога спомиње игуман Теодосија, говорећи:

„Нејма цара до једнога цара,
„Бог на небу, и он је на земљи?“¹¹⁸

Бог као такав никад није предмет верске контроверзе међу Црногорцима и Турцима, каже Владика Николај тумачећи Владикау Његоша. Разлика између вере једних и вере других јесте поглавито у разлици њиховог култа и морала.

Свети Владика Николај сведочи да је Владика Његош одлично познавао све нијансе исламске вере и сасвим је објективно изложио: „Сасвим рељефно изображена је вера ислама у разним својим представницима, који се узајамно допуњују, јер сваки од њих репрезентује један аспект своје вере: ислам као вера сладострашћа (Мустај кадија), као вера војинствена и патрицијска (Скендерага, Селим везир), или вера грубости и необузданости (сват Турчин, Беглер-бег), или вера части (паша Шувајлија), или вера истине и права (мула Хасан). Чак и верски рационализам, највећа реткост у свету муслиманском, није од Његоша остао незапажен и неспоменут.“¹¹⁹

Владика Николај Велимировић на основу тумачења Његошевих дела промишља о вери муслимана: „Стотине је покољења ова вера надживела, стотине

¹¹⁷ Исто, стр. 165;

¹¹⁸ Исто, стр. 167;

¹¹⁹ Исто, стр. 172;

градова разрушила и других стотине саградила; сагорела је александријску библиотеку и прославila се Багдадом и Гранадом, позобала је народе као *ћук тице* и засенила својим зеленим барјаком копно и море од Меке до *француског бријега* и Беча, док јој пред овим није *бурак* посрнуо; стотине је покољења ова вера надживела и милијарде добара и милијарде зала починила, изаткавши од свега преживљеног и почињеног једну колосалну мрежу, која се простире у свима димензијама.¹²⁰

И један и други владика имају заједнички став да представници једне и друге вере истичу само традиционалне верске обичаје и инсистирају на уважавању верских симбола. Његош није потцењивао традиционални верски симболизам, но га је више са сажаљењем посматрао као вечно неуспели покушај људи, да изразе оно у шта верују. За то своје тврђење Владика Николај наводи Његошове стихове у којима се он са катедрале Св. Петра у Риму обратио Богу:

„Ради човјек све што радит’ може,
да угоди теби, вишњи Боже!
С облацима свете куле веже,
У кулама чисти тамјан жеже:

(...)

Хоће име твоје да изрече,
што чувствује, то хоће да рече“¹²¹

Суштина Његошове вере, по Владици Николају Велимировићу, је у следећим речима: „У Његоша је вазда био жив осећај духовне надмоћи над осталим људима, и отуда вазда и сажаљив поглед на све творевине људи, па следствено и на њихове верске институције. Осим тога, њега никад није остављала мисао о ништавности човека и свих његових дела према Богу и Божијим делима. Шта су сви симболи људи, којима се они напрежу да изразе

¹²⁰ Исто, стр. 172;

¹²¹ Исто, стр. 174;

Бога, према моћним делима, којима је Бог сам себе изразио? Шта је храм Св. Петра према храму, који је Бог сам себи подигао.¹²²

Чини се да је све ово Свети Владика изрекао због оних који су Његошу замерали да је премало црквен и да се не држи канона.

Овом књигом Владика Николај показује да је Владика Његош самим собом био живи храм, и од свога живота начинио литургију, ослушкујући тишину Речи Божије, да би је учинио моћнијом од сваке извитоперене речитости и сваке ма и величанствене људске творевине.

„Ти си себи храм дига’ над свима,
„што сав страшни простор обузима“¹²³

Владика Николај има разумевања зашто Његош није много марио за церемонијално, култно у вери, и зашто није особито волео да као епископ литургише: „Већина људи не разуме ни своје сопствене речи нити симболичне знаке, којима се обраћа Богу, као што она и много што шта друго наслеђено не разуме, а испуњава. Маса народна приања за спољашњи изглед вере, за њену материјалну пројаву, не проничући у смисао пројављеног, материјализованог. Све духовно, што се не материјализује, не спушта се до срца и душе народне; а све опет то духовно једном материјализовано, којим се често сасвим помрачава његова духовна подлога, Његош није волео; а није га волео из истог разлога, из кога и Христос.“¹²⁴

Овде имамо одбрану Његошеве религиозности најјачим адутом у коме Владика Николај каже да Његош није волео само спољашње произношење вере, као што га није волео ни Христос: „Христос је корео фарисеје, што, испуњујући савесно и најситније и најбезначајније култне прописе, заборављају правду.“¹²⁵ И као појашњење Владика наводи следеће: „Велика маса је готово увек фарисејска,

¹²² Исто, стр. 174;

¹²³ Исто, стр. 175;

¹²⁴ Исто, стр. 176;

¹²⁵ Мат. 23, 23;

тј. она готово увек претпоставља извршење ситних верских прописа, ма и на штету крупнијих.¹²⁶

Његошев, и у великој мери и свој, значајан став о вери и култу, Владика Николај ће појаснити у следећем одељку: „Заборављају, дакле, и муслимани и хришћани оно, 'што је најпретежније у закону', како коранском тако и јеванђелском, заборављају правду и једни и други, иако уједно и савесно врше све култне церемоније своје вере. Отуда је Његош и хладан према култу и култним церемонијама. Култ је молитва Богу; култ, коме одсуствује разум и срце молећих, хладна је молитва, а хладну молитву Богу наш пламени песник није могао љубити. (...) Ситне верске препирке, које тако често занимају мале људе, никад нису могле апсорбовати интересовање Његошево; ове ситне верске препирке биле су њему најомрзнутији предмет, који га је могао једва што мање озловољити него потурице. А за њ су биле ситне верске препирке сва *поповања око вјере*, која су била у стању да разбрате, заваде, разбукте мржњу, и осветољубље, да поварваре и обљутаве род људски. Но Његош није предвиђао факт, да је цела историја испуњена оваквим верским препиркама, и да је цео свет и у његово време био, као и у наше што је, њим испуњен.¹²⁷

Следи чудесан и веома надахнут завршетак: „Да је овај епископ живео у време великих црквених сабора, он не би припадао ни једној верској партији, он би се уздизао над свима партијама; да је живео под Инокентијем III био би спаљен; да је био савременик Св. Саве, био би овоме најнеуморнији и најревноснији сатрудник на делу народног просвећења; да није умро 1851. год. од туберкулозе, умро би 1870. од гнева, кад је Кантова и Декартова отацбина признала непогрешивост једног смртног човека. Овај *варвар међу владарима*, који мери људе *дјелом и врлином*, спречио би много варварства у свету, да је седео на престолу многих и многих такозваних хуманих краљева, који су људе *лактом вјере*, мерили. Хус и Бруно и Галилео извесно не би страдали од овога представника хришћанства. Ко се дакле, сме усудити, да назове Његоша *варваром*

¹²⁶ Медаковић, цит. Ров. стр. 213;

¹²⁷ Велимировић, Николај: *Религија Његошева*, „Октоих“, Подгорица, Народна библиотека „Његош“, Пећ, „Унирех“, Подгорица стр. 176;

међу владарима, осим његове горке ироније и онога, ко не познаје остале владаре?¹²⁸

¹²⁸ Исто, стр. 178;

1.8. МОЛИТВА И ВИТЕШТВО

У својим путописима Љуба Ненадовић за Његоша каже да је он био побожан својом вишом побожношћу, а по Николају Велимировићу се однос Његоша к Богу може се изразити једном једином речју, молитва. Невероватно је, али зато и не мање неоспорно тврди Владика Николај да је Владика Његош који је избегавао церемонијалне и официјелне молитве, и изазивао подозрење *мирјанствујушићег*, није у ствари никад ни прекидао своју молитву. Своје сведочење о Његошевој молитви Владика Николај и потврђује самим његовим стиховима:

„и у јутру златној зори,
„и у подна жарком часу
„и вечера тихом миру“
(Веч. молитва)

Његош је молитвом стално био сједињен са својим Богом. Божанска природа је доступна учешћу не у њој самој, него у њеним енергијама. По Светом Григорију Палами онај ко учествује у Божанској енергији, постаје и сам у извесном смислу светлост. Ова светлост није ни материјална, ни духовна него Божанска, нестворена, она се даје човеку целом и чини да он живи као причасник Свете Тројице, у блаженству будућег века не напуштајући овај садашњи. У својим молитвама он исказује дивљење и похвалу „и још нешто треће, што мора читаоце изненадити – благодарност!“¹²⁹ То је стање обожености у коме ће Бог бити у свему не по суштини него својом енергијом и неисказаном красотом Тројице.

Владика Николај се пита јавно зашто је Његош благодарио Богу, јер Бог не тражи благодарност од људи. Такође Владика Николај зна да је Његошева благодарност Богу била далеко од страха и морања, и самим тим је загонетнија:

¹²⁹ Исто, стр. 180;

„Зашто је имао да благодари Богу овај *великомученик живота*, прикован за ловћенску стену и немилосно шибан споља и изнутра? Шта је имала коме да благодари ова судба, која изгледа већа бајка од Прометејева?“¹³⁰

Николај Велимировић позива читаоце да заједно са њим прате Његошев живот, његова размишљања и осећања. Предлаже да пусте самога Његоша, да им он сам на то одговори. Најличнијим, искреним, благодарним, обраћањем Богу почиње он свој тестамент, писан отприлике на годину пред смрт: „Благодарим ти, Господе, што си ме ти удостојио дићи на једну из висина твога света и благоволео напојити ме лучама твоје светлости, твог чудесног сунца; благодарим ти, Господе, јер ти си ме над милионима узнео и духом и телом. Колико ме је из детињства мога твоје непостижно величанство погружавало у химне, – у химне божанске радости, удивљења и твоје више лепоте, толико сам ја с ужасом гледао на бедну судбу човечју и оплакивао је“.¹³¹

Владика Николај пише да је Његош јасно осећао своју супремацију над људима које је познавао. Сви други људи као да су мање су били свесни своје мизерије и Божије величине. Његош је, међутим, био свестан тога. Та два контраста непрестано су била присутна у његовом духу: „Ово високо сазнање није га водило срећи, али га је уздизало Богу, уздизало га над његовом сопственом мизеријом. Он је видео светлост Бога, која је другима била недоступна; он је осећао себе близу ове светлости; и – благодарност је испуњавала песникову душу заједно са похвалом и дивљењем.“¹³²

Владика Његош је по Владици Николају био потпуно свестан своје мизерије пред Богом и своје супремације пред људима: „Његош је хвалио Бога као идеал свега онога, што је за њ било велико, а што је он сам у себи осећао у маленим одломцима. Ови мали одломци идеалнога, који уосталом нису одломци до у односу према целом идеалу, Богу, и сачињавали су оно својство, којим се песник осећао сродан с *оцем поезије* и које га је к овоме привлачило, као што једно сунце привлачи своју планету:

¹³⁰ Исто, стр. 180;

¹³¹ Ров. 199;

¹³² Велимировић, Николај: *Религија Његошева*, „Октоих“, Подгорица, Народна библиотека „Његош“, Пећ, „Унирех“, Подгорица стр. 181;

„некакво ме својство дигло тамо,
„некакав ме свети магнет тегли.“

(Луча)¹³³

Зато је по Николају Велимировићу, Божанска трансцендентност и Бог омогућио Његошу да га спозна као цео човек и да више не може да говори о визији, чисто осетилној или интелектуалној. Граница не постоји међу створеним и нествореним. То није редукција осетилног, ни материјализација духовног него причешће целог човека, јединство људске личности са Богом, са оне стране свих ограничености створене природе.

Његош је по Владици Николају био од ретких у истини усамљених природа, у којима се свет вечно вара, мислећи да оне узимају учешћа у његовим пословима и забавама свом душом, док су оне, међутим, иако присутне, вазда одсутне, а он окупиран својом визијом, на којој је сконцентрисана сва њихова симпатија. „Ови несоцијални, анормални, генијални визионари, једини живе у правој душевној усамљености. Њихова визија свуд их прати и они је свуда гледају, ма куда да су њихове очи упрте и ма чиме да је њихово време заузето. Никакво друштво и никакво службено занимање није реметило Његошеву усамљеност.“¹³⁴

Овде је исказана искрена саживљеност, велико разумевање свог великог претходника, песника и владике, од њему, по многоме чему блиског у духу Владике Николаја: „Он је био усамљен како онда, када је сам ноћу седео пред својим конаком и посматрао звездано небо, тако и онда када се налазио усред масе народа у Трсту или Риму. Он је мало говорио, веле његови биографи, вазда је био замишљен, вазда душом усамљен. Ово усамљено острво вазда је остајало усамљено; људско море, које га је опкољавало, никад га није могло запљуснути, још мање потопити. Све су се буре утишавале у близини његовој. Овај човек владао је моћном речи и моћним погледом. Његов је поглед горео као и пустиња у којој је живео, његове речи су звучале као *глас вапијућег у пустињи*. Он је у

¹³³ Исто, стр. 182;

¹³⁴ Исто, стр. 183;

истини представљао пустињу где год је долазио, пустињу, коју нико није могао тако лако запазити због њеног спољашњег, противреченог, оазног изгледа.¹³⁵

Врло необично поређење, исказује одличан реторичар Владика Николај, па потом градира ту мисао до Апсолута: „Он је био сам. Па ипак не; он никада није био сам. Он је могао за себе рећи као што је један други за себе рекао, *ипак нисам сам, јер је Отац са мном.* (...) Његова усамљеност, дакле, била је само усамљеност у односу ка овоме свету, његова друштвеност пак односила се на свет трансцендентни. А ова друштвеност песникова у односу према једном вишем, светлијем свету од нашега изражавала се у његовом срцу ентузијазмом или светом симпатијом.“¹³⁶

Зато по Николају Велимировићу они, обојица, мистични пут достижу, изнутра укрепљени и структурисани догмом, доживљеном у литургијама и Светим Тајнама. Напојен на литургијском врелу, Владика Његош, вођен дубоком вером, трезвен и пун лишавања, задивљује и Владика Николаја својом савршеном равнотежом. Његова бестрасна страст радикално отклања сваку потребу за визуелним или другим сензитивним феноменима и искључује сваку радозналост, патњу, бол и страх.

Зато по Николају Велимировићу ништа погрешније не би било него схватити Његошеву молитву као молбу. Његош, који је такорећи непрекидно живео духом својим у присуству свога Бога, који је овом Богу толико химновао и псалмовао, и који је, с друге стране, толико трвен и гажен био својом Богом – одређеном судбом, никад није извикнуо: *Учини Боже, нек ме ова горка чаша мимоиђе.* Не, он је држао да *на судбу викати не смије* и сносио је с постојанством све што га је сналазило. Насупрот њему песник псалама свакога тренутка вапио је Богу за помоћ против својих непријатеља; Његош је тако гвоздено био убеђен у неизменљивост закона, које је Бог дао овом свету, да је свакако сматрао узалудним молити се у корист измене тих закона. (...) Владика Николај мисли да никад Његошева молитва неће бити популарна, ова стојичка, уметничка, аристократска молитва. Сви људи долазе Богу да ишту или да му благодаре за

¹³⁵ Јов. 16, 32;

¹³⁶ Велимировић, Николај: *Религија Његошева*, „Октоих“, Подгорица, Народна библиотека „Његош“, Пећ, „Унирех“, Подгорица стр. 184;

дано, при чем и ова благодарност није друго до искање, да се дано одржи и умножи: „Његош не долази Богу зато, он долази да му се диви, да га адорира.“ Па чак Владика Николај иде дотле да истиче и ово: „И Христова молитва садржи искање *хлеба насушног* и она је молба за отклоњење *чаше* горчине.“¹³⁷

Владика Николај воздиже свог великог претходника надахнуто, искрено очаран и саживљен са душом и патњом његовом: „Но Његошев је однос к Богу и својој судби изузетан. (...) То је однос уметнички и херојски, уметнички к Богу а херојски ка својој судби. У присуству Бога Његош заборавља своју судбу; њега не занима у том тренутку оно што је његово но оно што је Божје. (...) *Света симпатија* према Богу засеђава у песнику сва друга осећања. Он се вајкао на своју судбу пред Симом Милутиновићем, чак и пред једним Гагићем, но пред Богом никад. С људима он говори људским, с Богом божанским језиком. Овај божански језик у Његоша јесте уметничка адмирација; но не искључиво уметничка но и пророчка, јер Његош посматра Бога не само као лепоту но и као правду.“¹³⁸

Владика Николај при крају своје студије има потребу да се осврне и на друга Његошева поетска дела у којима се он као и у стварном животу борио против неправде: *Горски вијенац* је најсјајнија проповед и највеличанственија глорификација правде на српском језику. *Шћепан Мали*, *Свободијада*, *Кула Ђуришића*, *Чардак Алексића* и *Бој Руса с Турцима* писани су с истим одушевљењем за правду и истом одвратношћу према неправди.“¹³⁹

Владика Николај образлаже своје и Његошево оправдање противљења злу: „Голготска трагедија последица је не пасивности но активности Христове против зла, оличеног у израиљском фарисејству. Христос се борио против зла, нападао зло, истина не оружјем – зар се зло само оружјем напада и убија? – но речима, и то како страсним речима! (Мат. 23).“¹⁴⁰

Врло самоуверено је и јасно тврђење Николајево о Његошевом односу према злу. Овде је Владика Николај апсолутно саживљен са његовом душом и

¹³⁷ Исто, стр. 184;

¹³⁸ Исто, стр. 185;

¹³⁹ Исто, стр. 186;

¹⁴⁰ Исто, стр. 188;

његовим духом: „Кад би свеколико зло у свету имало само једну главу, ја не знам шта би Толстој чинио с том главом. Његош би је посекао. Посекао би је, и, ако би је и на чијем олтару сагорео – сагорео би је на олтару Милоша Обилића.“¹⁴¹

Владика Николај и сам као да пише оду Обилићу исказујући његов значај и разлог његове глорификације у делу Његошевом: „Не мање него дванаест пута у самом 'Горском вијенцу' помиње се Обилић. После имена Божјег ничије се име у овом делу, изузев учасника драме, не помиње чешће од имена Обилића. Обилића Црногорци (Његошевог времена) сневају – и поносе се таквим сном – Обилића певају, Обилићем се куну, Обилићем живе. И извесно нико од Црногораца није више сневао Обилића нити је ико њиме више живео него сам Његош. (...) Витештво Обилића је разлог, због чега се Срби њиме одушевљавају, и због чега га Његош готово дивинизира.“¹⁴²

У свом сведочењу о Милошу Обилићу, Владика Николај, иако каже да је реч о историји, користи епски мит, а не историјске чињенице. О Милошу Обилићу говориће веома надахнуто, као епски песник, међутим заћутаће пред Његошевим описом палог витеза.: „Његошева душа, која је жеднела за најузвишенијим хероизмом, нашла је свој идеал у Обилићу. Хероји су за њу и Душан и Новак, и Мандушић и Мићуновић, и Кастриотић и Карађорђе, но Обилић је *чудо витезовах*, он се уздиже над свима, он, као Ахилес, *над сјенима влада*.“¹⁴³

Владика Николај ће навести да је Владика Његош истакао поред Обилића највећма војводу Мићуновића и Карађорђа Петровића. Хероји по Владици Николају долазе на земљу као суд Божији *да разлуче пшеницу од кукоља*: „Они често долазе, да промене вредности, да ток историје окрену, да наличје ствари, које је близу да се уплесниви од таме и влаге, обрну сунцу. Косово је заклонило Српству сунце; оно је учинило *лафе ратарима*; Карађорђе је дошао и окренуо карту, и *лафска срца* поново су разбуђена, ратари су поново постали лафовима.“¹⁴⁴

¹⁴¹ Исто, стр. 188;

¹⁴² Исто, стр. 189;

¹⁴³ Исто, стр. 193;

¹⁴⁴ Исто, стр. 195;

Херојству Карађорђеву не недостаје ништа; и крај његова живота је херојски. Хероји, по Његошу, свој живот завршавају трагично: „Да, витеза сустопице трагически конач прати.“¹⁴⁵

Потом Владика Николај тврђење и појашњава не само односом људи према хероју, него и односом самога Бога: „Хероју не трују живот горчином само нехеројски, мали људи око њега, за које он ради, него често и само небо. И с неба, тог јединог уточишта гоњеног хероја, често се одговара иронијом:

„Јунаку се чешће путах хоће?
„ведро небо насмијат грохотом.“¹⁴⁶

Саживљен са мишљу и душом Његошевом, Владика Николај поима и сведочи исто: „И небо и земља, дакле, изгледа понекад, да су у завери против хероја. Он је усамљен, но он стоји на своме месту до краја. Неправда над њим тријумфује, но он остаје савезник правде до гроба. Учини ли му се понекад, цео свет – *ад* и сви људи – *наклени духови*, он верује ипак, да светлост и правда постоје негде у свету, ма и скривени од њега; он их погледа свакога часа, да се појаве на својим тријумфалним огњеним колима. Витез верује до краја и конца, да је светлост боља од таме и правда од кривде. Он верује, и у смислу те своје вере он *вазда и збори и твори, и вазда твори како збори*. (...) Но, рећи ћете, на том путу чекају га милион демона? Свеједно; два милиона демона чувају свако раскршће. Чека га сигурна смрт? Свеједно; он до смрти бар живи, а на раскршћу нити се живи, нити се мре, но вегетира се. Чека га крст? Да, а зар је раскршће нешто друго до доживотни крст? Херој је предмет зависти још и зато, што он вечито живи.“¹⁴⁷

Ово своје промишљање Владика Николај потврђује хришћанском правдом закључујући да је не треба очекивати на земљи. Следећа мисао проширена је и на песнике – хероје: „И тако је херој супериоран другим људима као и песник. Херој у ствари и није друго до песник на делу, као што песник није друго до херој у одушевљеној мисли. Песник је законодавац, херој – извршитељ закона. Песник је

¹⁴⁵ Исто, стр. 196;

¹⁴⁶ Исто, стр. 197;

¹⁴⁷ Исто, стр. 199;

строг као ред у васиони, херој је осветљив као закон. Шта је задатак хероја, рекао је Његош, указујући на задатак Христа: херој долази у свет *наоружан оружјем правде*, да *попире злобу и тирјанство*. Он долази, дакле, у име правде, долази као осветник погажене правде. (...) Херој се не свети, но он свети. Станете ли њему на ногу, он ће вам и опростити но додирните ли правду прашљивом ногом, тада не иштите у њега милости. Он се не свети, он само свети правду.¹⁴⁸

Следи разјашњење Његошеве основне поставке да је освета света и „богом закршћена“: „Херој свети правду и на себи и на другима. Херој се пре свега рађа, да освети нарушену (у преегзистенцији) правду на себи, зато је он *мученик овога свијета*, потом, да је освети на другима, зато његово мучеништво неизбежно *трагически конач прати*“.¹⁴⁹

Његош је, како сведочи Владика Николај и сам херојска природа, као и његов народ, као и његови херојски идеали. Али он није само извршитељ, он је и законодавац. Он је песник – херој. Он се бори против неправде и зна да је та борба сагласна с вољом Божијом, да она лежи дубоко у основи земаљске трагедије и да „датира још од пре почетка те трагедије“.¹⁵⁰

Да би, бар донекле објаснио, готово острашћене горње редове, борбом против неправде, Владика Николај покушава да Његошев став ублажи, појасни, образложи теоријом о витештву. Витештво не значи тријумф над нејаким, него тријумф над неправедним; витештво не значи шенлук крај везаног робља, не значи паликућство и пљачку. Његош је укинуо обичај племенске освете у Црној Гори. За њега то није било витештво: „Обилић је идеал, угледајмо се на њега, хоће он да каже својим Црногорцима. Обилић се не свети своме клеветнику, као што се ви један другоме светите, но он се показује и благородном уздржљивошћу и величином дела већи и часнији од њега. Овим се он свети Вуку. Светите се и ви тако један другом.“¹⁵¹ Ово нису Његошеве речи, већ, саживљена, са његовим духом, мисао, и разјашњење више мотивације укинућа крвне освете, Владике Николаја.

¹⁴⁸ Исто, стр. 200;

¹⁴⁹ Исто, стр. 200;

¹⁵⁰ Исто, стр. 201;

¹⁵¹ Исто, стр. 206;

Овде се мисли Владике Његоша и Владике Николаја удвајају. Његош је свим својим бићем љубио своју отаџбину. Он ју је љубио не зато што је она била мала – у томе је он гледао њен недостатак, но зато, што је била велика. Ове мисли касније ће потврдити и појаснити и сам Иво Андрић: „Историјска улога Црне Горе, дакле, јесте у хероизму тј. у њеној борби против неправде, у освети правде у светој освети. Стојећи на страни правде, Црна Гора стоји на страни Бога против Сатане, Ормузда против Аримана, закона и реда против безакоња и нереда. Тако се историјска улога Црне Горе ставља на једну огромну, васионску основу. (...) Да су Црногорци народ изабрани, то је вера Његошева, не мање силна и не мање одушевљена од вере пророка Исаије у богоизабраност израиљског народа. Постоје, наравно, већи, богатији и културнији народи, и они, сваки од своје стране, прилажу извесне жртве на олтар правде. Но сваки од њих прилаже од свог сувишка, Црногорци пак прилажу на тај олтар све што имају, као јеванђелска удовица. Њихов прилог који остаје незапажен од великих и силних овога света, не остаје незапажен од онога, који *књигу држи миробитну*, у којој и судба Црне Горе има свој нарочити лист.“¹⁵²

Владика Николај говорећи о Његошевом патриотизму, објашњава га највише Његошевом вером у Бога и његовом религиозношћу из које све потиче и и у коју се све враћа: „Наш песник је патриот, чији патриотизам није ништа у основи различит од свете симпатије, која његову душу религује с Богом, као оцем поезије, нити од хероизма, који његову душу религује с Богом као апсолутном правдом. (...) Његошев патриотизам, дакле, јесте само Његошева љубав према његовом основном божанском идеалу, кад он овај идеал посматра с гледишта историје родне му земље, или другим речима, његов патриотизам јесте једна светлост, којом његова религија обасјава и загрева његово срце у односу према родној му земљи. Да ли је патриотизам *инстинкт ал’ духовни вођа*? Могло би се рећи: код Његоша је његов патриотизам духовни вођа, који је постао инстинктом, но духовни вођа, који зависи од једног врховног духовног вође, од вере Његошеве, инстинкт, који носи религиозни колорит.“¹⁵³

¹⁵² Исто, стр. 207;

¹⁵³ Исто, стр. 208;

*
* *

Све код нашег песника, по Николају Велимировићу, има исти извор и увир. Тај исти извор и увир јесте његова религија.

„И тако религија Његошева није стари порушени замак, који се само од времена на време кити, нити једно пухорно огњиште, које се само недељом засветлуца. (...) Велика већина других људи мора да остави своје свакодневно занимање, да би један моменат могла бити религиозна. Његош је стално религиозан насупрот великој већини, само моментално религиозној. (...) Његош живи постојано у својим усамљеничким, интуитивним визијама, у чијем нимбусу свака ствар и свака стварчица у свету добија необично велике размере и једну особито јасну и одређену боју.“¹⁵⁴

Предиван је и уметнички надахнут, душом Владичином саживљен, опис Његошевог поимања света од најмањег мрава, до планета и до Бога: „Као што се круг, направљен падом зрна песка у воду, нагло шири на воденој површини, тако се и мисаони круг свега без разлике, великог или малог, на чему се само пажња Његошева заустави, нагло шири, и све дотле шири, док не додирне крајње обале његове мисли; од овог непроходног мисаоног хоризонта та кружна вибрација преломљена одбија се, пролази кроз срце песниково и на тај начин улази у област религије његове“.¹⁵⁵ Овде имамо читаву оду великог беседника Светог Владике Николаја души и духу Владике Његоша.

Поново имамо сведочење Владике Николаја, који пратећи Његошев мисаони систем, долази као и он, до Бога, до недоступне светлости, општега Оца поезије: „По истим двојним круговима крећу се и све друге мисли и сви други осећаји Његошеви, као и мисао о мраву или лаву и осећај, који њихова судба на песникову душу производи. Центри оба ова круга, пак, најзад падају у једно, у недоступну светлост *општег Оца поезије*.“

¹⁵⁴ Исто, стр. 209;

¹⁵⁵ Исто, стр. 209;

2. ИСИДОРА СЕКУЛИЋ И ЊЕГОШ

У другом поглављу овог рада, анализирају Исидориног проучавања Његоша приступићемо осврнувши се на њен свеукупни рад и дело, нарочито на њене есеје који су претходили писању саме монографије о Његошу.

Како је њен приступ Његошу, његовом делу, значајно различит од приступа Николаја Велимировића, њој ћемо као књижевници и аутору бројних књига, прозе и есеја и дневних књижевних критика прићи са тежњом да уместо аналитичке методе покушамо да синтетизујемо оно најзначајније што је ауторка о Његошу блиставо, вољно, са дубоком оданошћу, стилски изврсно и написала. Јасно је да су сложени разлози због којих је Исидора Секулић писала и написала ову монографију под карактеристичним насловом и поднасловом. Сасвим је јасно и да је ова књига плод духовне еволуције, узрастања, самоспознаје и обожења саме књижевнице. У свом говору поводом доласка књижевника из Босне у Београд, 1941. године, Исидора је рекла: „У Црној Гори се за неколико недеља научих, за цео даљи живот, безмало црногорски вољети ону гранитну кулу над морем, ону сиротињу у којој баналности нема“.¹⁵⁶

Исидора Секулић је провела у Црној Гори извесно време, у лето 1937. године, да би поближе упознала постојбину Владике Његоша и обишла места која су везана за њега и његово дело, не само Цетиње и Ловћен него и Скадарско језеро и Лесандро, па Острог, Дурмитор, Вирпазар и друга места.¹⁵⁷ А већ 1938. године пише текст *Владика Раде и љубав*, који ће, касније, редигован и допуњен, изаћи под називом „*Трагови љубавног живота*“, у студији о Његошу.¹⁵⁸ Могуће је, према томе, рећи да је она почела да пише књигу о Његошу убрзо пошто се вратила из Црне Горе; или да је од тада започела усредсређено, полетно да мисли и пише делове те студије. О томе сведочи и једно њено писмо упућено

¹⁵⁶ Једна реч босанским књижевницима, гостима Београда, у књизи *Из домаћих књижевности*, II, Саб. дела, књ. V, приредио М. Лесковац, Београд, 1977, стр. 250;

¹⁵⁷ Новак Милошевић, *Крај без воде и бродова, без равнице и железница, али са ненадмашним лепотама*, – *Утисци наше књижевнице Исидоре Секулић*, Политика, год. XXXIV, бр. 13526, 14. септ. 1937, стр. 14;

¹⁵⁸ Политика год. XXXV, бр. 19640, 6–9 јун 1938, стр. 5; Његошу, нав. издање, стр. 128–141;

26. јуна 1938. године Васи Стајићу, где му се жали да не може тада да пише, да исправља што је „урађено око владике Рада“ због тога што је сломила десну руку.¹⁵⁹

Почетак њеног интересовања за Његоша не почиње са радом на овој монографији. Исидора Секулић је још 1925. године, написала есеј *Језик Горског вијенца*, у коме је критички одмерено изнела неколико теза о Његошу. Ту ће она, *in medias res*, казати да „главна вредност Његошева *Горског вијенца* лежи у поезији и мислености тога дела“, што ће дотаћи још само једном с напоменом да је то „поезија меланхолије и песимизма“.¹⁶⁰ Нарочито ће истаћи мисао да је језик *Горског вијенца* – језик посебног живота, неки архаични језик у којем непоновљиво, готово пророчки, неприкосновено, тајанствено и мудро проговарају иначе обичне истине; а потом, да је то језик наречја којим се изражава живот једне чудне покрајине, једног нашег врела културе. Ако се упореди овај њен текст с оним чији је наслов *Горски вијенац можда препевати га, никако превести* (1941), онда ћемо без много напора видети разлику, посебно у тумачењу и вредновању самог Његошевог дела и његовог значаја у свету књижевности.

У другом есеју је такође језик *Горског вијенца* и проблем да се језик тог дела, заправо, цело дело, преведе на други, страни језик. Она је уверена да би то било готово немогуће, и то не зато што је то језик једног нашег наречја, него зато што је тај језик „чудо, кујунцијски рад чисте мудрости и поезије“, што је „величанствено и свечано дело мудрости и поезије, и језика од саме мудрости и поезије, јединственог мањег језика“.¹⁶¹ Потпуно ће себе из ранијег огледа исправити овим речима: „То двоје: мудрост духа и скулптура језика, то је жива сила *Горског вијенца*. Не мисленост, него мудрост, оно што у области духа стоји сасвим за себе. И не језик речника и стила, него вербална жила и мишић, мускулатура која од стиха представља мраморне актове: бораца, светаца, жртава, победника.“¹⁶²

¹⁵⁹ Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 9141;

¹⁶⁰ *Из домаћих књижевности*, I, Сабрана дела, књ. IV, Београд, 1977, стр. 204;

¹⁶¹ *Из домаћих књижевности*, I, нав. издање, стр. 208;

¹⁶² Исто, стр. 209;

Уочавамо да Исидора Секулић од 1932. интензивно мисли и пише о проблемима свог малог народа, о новим тумачењима народног језика и о Његошу. Занима је, не само због философских сагледања проблематике, судбина малог народа и уметника малог народа, који као, како она каже, „Симеон Столпник: стоји на танком стубу изнад хаоског колебања догађајних елемената, и колеба се и сам“.¹⁶³ А у огледу *Млади и стари Прометеј* (1932) она у једном моменту пише да је највиши домет ероса доживео и наш Његош.¹⁶⁴ Од 1932. па до 1938. године, сазрела су свакако њена мишљења о народу, земљи, језику, па и о неким истакнутим „народним“ личностима, најзад и о Његошу. Тако ће, на пример, написати 1936. године текст са карактеристичним насловом *Народни језик наш – понос наш*¹⁶⁵, а потом исте године есеј *О језику Босне на основу старих и младих текстова*.¹⁶⁶ Њен поход као већ сазрелог верника започиње 1938. године у пределе народног језика и Његошевог дела. У огледу о Вуку она Карађорђа, Вука и Његоша назива *митским људима*.¹⁶⁷

Иво Андрић и Исидора Секулић готово у исто време уочавају митске јунаке, на које се ослањао и увезивао дух наших будућих стваралаца. Његош је за њу већ народни Његош, о коме већ пише и објављује пролог и епилог за будућу књигу о владици Раду.¹⁶⁸ Привлачи је од тада, сложеније, митско, и то оно што је изнитила народна традиција и што су подарили велики, народни писци.

Исидора Секулић је у то време, заокупљена и питањима културолошким и социолошким, о брзом замирању наших, војвођанских породица, и своје породице. Питала се, и то ставила у посвети оцу на почетку *Кронике паланачког гробља* (1940), „зашто гробови нису поносни знаци“, „зашто наш свет брзо

¹⁶³ Проблем малог народа, у књизи *Аналитички тренуци и теме*, Сабрана дела, књ. IX, приредио Ж. Стојковић, Београд, 1977, стр. 86;

¹⁶⁴ *Из страних књижевности I*, Сабрана дела, књ. VII, приредили Ж. Стојковић и М. Павловић, Београд, 1977, стр. 116;

¹⁶⁵ Зборник у славу Филипа Вишњића и народне песме, Београд, 1936, стр. 101–106;

¹⁶⁶ Политика, XXXIII, 10240, 24. XI 1936; после: Босански језик, у књизи *Аналитички тренуци и теме*, књ. II, Београд, (1941?), стр. 134–139;

¹⁶⁷ Белешка у Вуковој години, Прилози за књиж. Језик, историју и фолклор, XVIII, 1938, 1–2; Вук Караџић, у књизи *Из домаћих књижевности II*, нав. издање, стр. 92;

¹⁶⁸ Пролог и епилог за књигу о Владици Раду, Преглед, XII, 1938., књ. 14, св. 174, стр. 334–336;

пропада и истребљује се“, „изумире у другој и трећој генерацији“. ¹⁶⁹ С једне стране, видела је моћне енергије које трају; с друге стране, мале и слабе снаге које брзо ишчезавају. Да ли је слутила и мислила да је проблем у томе што су се ове породице одвојиле брзо од народног живота и митских врела, од матице правог живота и његових личности? Могуће да је управо тако мислила, јер, у огледу *Наша народна песма у Вуковој години* (1938) истиче дубоки васпитни смисао наших народних умотворина; затим, и то „да многи проблеми овога живота захватају у два света, добра и зла“; као и то да народна песма има духовну лепоту, да има и „сва обележја, све добро и рђаво наше расе“. ¹⁷⁰

Попут неких савременика, Исидора Секулић под речју „раса“ означава карактер и бит народа. При томе, што је врло видљиво и у другим текстовима, њу поред социјалних и естетских привлаче и религиозне тежње и тумачења. На крају есеја она нимало натегнуто, чак одушевљено говори: „Наш народ је свет који ваљда ни у гробу не спава ни миран ни вечан сан! Ко ће веровати да владика Раде у врх Ловћена спава! То је наше дубоко и поносно уверење.“ ¹⁷¹ Објављује још два текста о Његошу, 1938. године, које ће касније, преправљене, унети у своју *Књигу дубоке оданости*. У њима, и у другим есејима, које пише, види се, како закључује Славко Леовац, да је она већ заокупљена песником Његошем, али и Његошем идеалним човеком, и Његошем владаром. Круна њених настојања јесте у огледу *Горски вијенац можда препевати га, никако превести*, у коме је рекла своју важну импресију и мисао о Његошу пре 1941. године.

У том есеју она уздиже владика Рада на већу висину од Ловћена, у чудна прострства васељене, међу велике креаторе, у близину Божијег сјаја. Да не би било икакве дилеме у оно што жели да говори, она одмах истиче, као мото, ове речи: „Или велики мислилац мистички да се с *Вијенцем* сплете, или нико на њ руку да не ставља“. И тако ће током есеја и наставити и између осталог рећи да је *Горски вијенац* „кујунцијски трофеј бесмртног духа и савршеног уметника и то сваки закивак и мудрост и поезија; сваки ред *Горског вијенца* суштина.“ ¹⁷²

¹⁶⁹ *Кроника паланачког гробља*, Саб. дела, књ. II, приредио Ж. Стојковић, Београд, 1977, стр. 9;

¹⁷⁰ *Из домаћих књижевности II*, нав. издање, стр. 104, 108;

¹⁷¹ Исто, стр. 109;

¹⁷² Исто, стр. 109;

Затим долази теза о томе да се језик тога песника, не да превести. Она зна да је Његошево дело на срећу преведено на више језика, али, нажалост, неуспело; или, прецизније, с пуно напора, али без правог духа разумевања и говорења. Исидора Секулић мисли да је то зато што две велике, можда највеће вредности *Вијенца* преводиоци нису доживели и разумели, потом превели, и то не превели него препевали: мудрост и језик. И овом приликом она воздиже мисао и мудрост Владичину. Ево и тумачења те дистинкције: „Мисао је резултат проницања и сумњи разума, и запетог држања те две акције. Мудрост је дар, чисто духовни дар чији се темељи не виде, чији се ход и раст не могу контролисати. Мудрост је врста божанског знања – то је њој драга идеја коју она варира у многим својим огледима, а овде, увелико, комбинује и с косовским митом, као и са идејом о *стварима последње стварности*.“¹⁷³

Врло невешто она тумачи своје идеалистичко мишљење ојачано националним митом. Али, док пише о језику и превођењу, она ће писати о Његошу с искреним дивљењем, са истинским осећањем бола због великих тешкоћа које његово дело и језик задаје сваком преводиоцу. Она мисли да странац не може да „уђе у срж структуре наше народне судбине, и нашег народног и још нечитког духа“¹⁷⁴, који се изразио у српском језику и у Његошу.

Улазећи у тумачење Његоша, по мишљењу Леовца, ауторка је сведок све већих мука што их је имала док је разјашњавала његове велике и значајне мисли. Особености метафизичке мудрости, затим посебност и *нечиткост* народне судбине – то је све за њу, али и за многе друге који су се подухватили тумачења овог надасве великог, мудрог и особеног писца су сувише велики подухват: „Његоша не може нико како би требало да схвати, а ми само донекле, у извесној мери; туђини, ма како били добри зналци, не могу га превести него само препевати.“¹⁷⁵

Пита се како ће га препевати ако не схвате како достићи суштину Његоша и његовог дела, његову мудрост, поезију и језик, да би се то препевало? О томе сведоче и њени радови које је написала и објавила нарочито последњих година, а

¹⁷³ Исто, стр. 210–211;

¹⁷⁴ Исто, стр. 211;

¹⁷⁵ Исто, стр. 211;

највише њена два есеја: *О Његошу* (1951) и *О језику културној смотри народа* (1956). У првој књизи она изнад свега говори о личности песника и о његовим идејама; у другој, малој збирци огледа, она првенствено пише о самом језику, у којем се идеје језички рађају и развијају. Пише о уметнику, великом песнику Његошу, који је постао и народни, популарни поета; а у другој она, пре свега, говори о народу – ствараоцу, о народном језику који се исказао у народним умотворинама и кога је народ *изабрао*, пропустио кроз своје духовне, моралне и естетске филтере. Могло би се уочити да међу овим есејима и њеним мишљењима постоје велике несразмере, можда противречности. Стварно, дубље схваћено, она увиђа да језик, посебно народни језик природније, непосредније живи у народним умотворинама, да је доминантнији него што је у творевинама уметника, нарочито код оних који су визионари и мудраци. И није нимало случајно што је њено појачано интересовање за Његоша паралелно ишло са њеним већим размишљањем и писањем о народном језику.

Исидора Секулић схвата да постоје блиске везе између народног стварања и Његоша; и да је чита љубав Његоша према народном животу и стварању. Његош се уздигао у језику до идеја и визија, за чим је народни стваралац чезнуо у свом раду, томе тежио и понекад га и остварио. Велики уметник, Његош, веома је оригинално, чудно и лепо тај језик изнедрио, узвисио и узнео.

Вероватно да је Исидора Секулић и за време рата мислила о Његошу и писала своју монографију о њему. Тај је рад био *опсежан* и већ 1945. године, како она каже у једном писму Исаку Самоковлији.¹⁷⁶ У писму Цвијановићу 1946, она пише: „Ко ће издати рад, доста је опсежан, а ја нисам опсежна у моћи и могућностима.“¹⁷⁷ Објавила је, до појаве књиге, још три одломка о Његошу, која говоре о његовој биографији и о Црној Гори, као и један текст о *Лучи*.¹⁷⁸

Прва књига о Његошу излази 1951. године с напоменом аутора да је хтела да „издвоји у једну свеску монобиографију, а радови о три главна дела Његошева

¹⁷⁶ *Збирка Исака Самоковлије*, Архив Музеја књижевности (Сарајево), Ј. 1286, (14. окт. 1945);

¹⁷⁷ Радован Поповић, *Исидорина бројаница*, Београд, 1979, стр. 277;

¹⁷⁸ Стогодишњица Његошеве „Луче микрокозме“, Политика, ХЛП, 11903, 17. II 1945; *Његоши*. Једна глава из књиге „Владика Раде“, ЛМС, СХХ, књ. 357, 1946, св. 2, стр. 89–101; *Чаура пуца*. Архимандриту осамнаест, Владици двадесет година, Република, XIV, 84, 10. VI 1947; *Цетиње*, Књижевност, V, 1950, 9, стр. 203–212;

да чине другу свеску целине“. Њени пријатељи, којима је то рекла, нису се сложили с тим, па ни она коначно. „Сада када се рад о *Горском вијенцу* протегао на три пута јачи обим но и *Луча*, сад је једна целина издања постала чиста немогућност. „Требало би“ – пише Исидора Секулић – „не само разбити ритам текстова још јаче, него развалити књигу да би у њу ушао *Горски вијенац*. *Горски вијенац* ће дакле неко време остати у раду, и, ако све околности хтедну, јавити се као друга свеска целине“.¹⁷⁹ Али, ово се на жалост неће догодити. Убрзо после изласка њене књиге о Његошу, Милован Ђилас, тада врло утицајни политичар, оштро критички напада њену књигу.¹⁸⁰ О томе каже и сам Ђилас у својој књизи, у жељи да објасни и оправда своје деловање. Наиме, пре него што ће објавити чланак у листу „Борба“, он га је послао Исидори Секулић, јер му се учинило да треба да се понаша лојално и часно према њој која је, како је навео и мислио, „заузимала позитиван став према појединим тешкоћама и задацима нове Југославије“, очекивао је да она, као и он отворено, без прикривања истине, каже своје мишљење. Она је, међутим, реаговала другачије, постављајући питања која су била потпуно идеолошка: о цензури, о власти, о идеализму – да она не може под старе дане да се одриче идеализма.¹⁸¹ Ђиласова књига о идеалистичком тумачењу Његоша, *Легенда о Његошу* ће показати да је он напао такве интерпретације и посебно њу на неколико места врло оштро, каткад тако неправедно да је ово њу, у то време, жестоко уздрмало. После тога, уморна и обесхрабрена, Исидора Секулић рекла је Јари Рибникар: „Господин Ђилас је узео секиру и убио једну старицу“.¹⁸²

Сва срећа нису други тако мислили и говорили, најзад нису ни могли тако опасно да се понашају. Њена књига о Његошу доживела је ипак разложне оцене и не ретко паметне похвале. Ипак, остали смо без другог дела монографије, о *Горском вијенцу*, који је она, изгледа, спалила, вероватно у часовима велике зевње и резигнације.

¹⁷⁹ Напомена, уз књигу Његошу, *Књига дубоке оданости, I*, Београд, 1951, стр. 388–389;

¹⁸⁰ Милан Кашанин, Исидора Секулић, у књизи *Сусрети и писма*, Нови Сад, 1974, стр. 48; Нада Маринковић, Уметност – моја *Јасна Пољана* – Исидора Секулић, у књизи *Јасна Пољана*, Београд, 1963, стр. 240–241;

¹⁸¹ Милован Ђилас, *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 22–23;

¹⁸² Јара Рибникар, *Живот и приче, опет (II)*, Књижевност, 1984, 2–3, стр. 347;

Њено прво решење за наслов књиге о Његошу било је: „Зубља Његошева да светли са Ловћена“. Заједно са текстом којим га је допунила и појаснила ауторка, он би био класичарски и романтичарски интониран назив. Његош као романтични Прометеј светли са Ловћена свима, а посебно нашим људима: „Његошев саркофаг на Ловћену није гробље. Гробље, то је земља, у земљу спуштени земни остаци умрлих, и трава. Крипта на Ловћену, то је сам камен; кости владике Рада нису у земљи; трава не расте... Аутор овог рада кад се први пут испео на Ловћен и до крипте Владичине, прошао је кроз јако и сложено узбуђење. Шта је ово? Гроб није, капела није, споменик није. (...) Не, не. Његош је у Црној Гори и у Српству био и остао Прометеј. Ватра би требало да пламти и светли на Ловћену. (...) Његош на Ловћену нека буде што је и био, ватра. Нека сваке ноћи од заласка до изласка Сунца у друштву са звездама, пламти на Ловћену жаруља, зубља, Његошева зубља. Тако је дошло до другог наслова ове књиге.“¹⁸³

Уметност је привлачила Исидору Секулић, дивила се њој и волела је: „Вуче ме уметност, радост су ми уметници који ће постављати питање о множини светова у васиони, о путовању кроз васиону; питање о цивилизацијама; питање простирања и трајања живота и трајања трагова; питање количине материје; питање моћи говора људскога. И на крају, мени лично драго питање: о чулу, о појави, о суштини сећања“.¹⁸⁴ Она наводи и Бајрона, Леопардија и друге, нарочито романтичарске песнике, и оне који су, зато што су велики песници, помало романтичне поете.

Посебно је заволела, симпатијама жене, трагичне, усамљеничке, монашке песнике, који су и својим животом, а још више поезијом остваривали идеале човечанства, или су истеривали правду, истину, неки инат. Такве песнике највише је налазила у романтизму. О тим књижевницима је написала веће радове. Поред есеја о класичним, античким песницима Пиндару, Проперцију, Вергилију, и Гетеу, писала је о Бајрону, Пушкину, Китсу – од страних; а од наших говорила је, после Гундулића и Марулића, о нашим великим романтичарским поетама Бранку

¹⁸³ Исидора Секулић, *Његошу књига дубоке оданости*, Матица српска, 1961, стр. 8;

¹⁸⁴ Која је личност или уметничко дело на Вас пресудно утицало и – зашто (1958), у књизи *Говор и језик, Мир и немир*, Саб. дела, књ. X, приредио Ж. Стојковић, Београд, 1977, стр. 552;

Радичевићу, Његошу, Ђури Јакшићу и Лази Костићу, па онда и о неким новим песницима који су били својеврсни неоромантичари. Међутим, само једном је посветила монографију, *књигу дубоке оданости*, и то ју је написала у позним годинама. У тим годинама критички духови се често опредељују да пишу о личностима врхунског интелектуализма, мудрости. Она, тада бира да пише о личности која асимилира и синтетизује у себи осећања и мудрост разних култура. Значајно је истаћи да је Исидора Секулић писала књигу о Његошу не толико као културни историчар колико као критичар књижевности и књижевни мислилац; више као уметник – критичар, него као научник – историчар и филолог. Она је славилa историчаре књижевности и есејисте као што су Литон Стрејчи и Слободан Јовановић, луцидне, ироничне, чудесно тачне портретисте великих или бар познатих личности. Али, она није писала есеје објективистичких сагледања оснажених ироничним мишљењима и драмским талентом есејисте, с тежњама да се психолошки и социолошки (на позитивистички начин) открију узроци, поводи, везе и карактери појава и људи.

У *Приступној речи* она јасно каже да у песницима види људе од Бога рођене и, као у Карлајла, хероје, а не само људе; и да је владика Раде такав велики човек, а Црна Гора чудна стварност. И њена књига посредно говори да се генију поезије и мисли, генију слободе и борбе за слободу, не може подарити другачије критичко дело него овакво – *дубоке оданости*, заноса, а не само тумачења, не само критичког разматрања. И определила се да саму личност Рада Петровића, налашава Леовац, узме као прави извор судбине његове литературе. И тако она, после приступне речи, исцрпно говори о тлу, о лози Петровића, о младалачком животу Рада Петровића, о његовом изгледу и лику, животу, дошавши до година када је он написао своја три најзначајнија дела. Тако је готово четвртину књиге посветила *Лучи микрокозма*; онда упола мање од тога *Шћепану Малом*. Затим се поново вратила Владици, његовој болести и његовом тихом умирању.

Сасвим на крају, као пандан *Приступној речи*, дала је *Завршну реч*. Али, као што је већ речено, друга књига требало је да говори о *Горском вијенцу*; она би стајала „сама и одвојена“, јер је ово дело „сума Његоша у смислу функционалних

и професионалних његових вредности“.¹⁸⁵ Али, како је та књига изгубљена, добили смо у сачуваној, првој књизи само биографију песника и текстове о његовом опусу осим о *Горском вијенцу*, по многима Његошевом најбољем делу.

Исидора Секулић је, дакле, написала биографију песника Његоша помоћу података, али и слободним, лирским и домишљеним евоцирањем животног пута и судбине човека и песника Рада, по мишљењу Леовчевом, уз помоћ историјске биографије и на основу његових записа, писама и неких његових мањих дела. Та дела, мање песме и *Свободијаду*, она је навела првенствено у функцији његове биографије. Већа дела *Луча* и *Шћепан Мали* (а да не спомињемо *Вијенац*), надрастају и саму његову личност, па, зато, искачу из биографије и тумаче се посебно.

Исидора Секулић није писала Његошеву биографију као научно, као што није писала ни као уметничко дело, него је комбиновањем и синтетизовањем неких особина научног и уметничког казивања, репортажног и есејистичког, веома поетског, евоцирала његову биографију, судбину његовог живота и Црне Горе у то време. Тако, на пример, у поглављу *Тле и клима* Исидора Секулић изванредно публицистички пише о теми назначеној у наслову. Она не бежи од тога да изнесе популарне чињенице и анегдоте, или да заносно ускликне: „А тек Ловћен над Цетињем!“ Или да одушевљено каже мисли о величини и тајанству „видео је своје тле као пластику и бруталних и тајанствених сила“.¹⁸⁶ У жељи да буде аутентична у описима људи и тла, она је поглавље *Његуши* написала и на основу властитих утисака које је доживела док је слушала и гледала Црногорце, управо тамо где је живео Његош. То је репортажни есеј о насељу Његуши. Она је у великој мери хтела да своје идеје и визије Рада Петровића и његове поезије заснује на аутентичном материјалу утисака о земљи, људима и књижевној традицији, и да на њему гради своја идеална и идеалистичка виђења човека и уметника Његоша.

По свему, она се озбиљно припремала за ову монографију проучавајући обимну литературу о Његошу и Црној Гори. У то нас уверава и њена лична

¹⁸⁵ Исидора Секулић, *Његошу књига дубоке оданости*, Саб. дела, књ. VI, приредио Ж. Стојковић, Београд, 1977, стр. 426;

¹⁸⁶ Леовац, Славко: *Књижевно дело Исидоре Секулић*, Вук Караџић, Београд, 1986;

библиотека, иако је она радила највише у великим нашим и европским библиотекама, и у њима је истраживала и употпуњавала своја знања. Али, по сведочењу Славка Леовца, у њеној личној библиотеци имала је најважније књиге о Његошу, и то управо она дела која спомиње. Не треба, међутим, заборавити да је, за њу, знање у функцији мудрости, искуство у функцији књижевности, поезије.

У њеној књизи о Владици Раду то долази до изражаја у поглављу *Беда и величина образовања Рада Петровића*. То је, по Славку Леовцу, можда, и најбољи есеј о Његошевом животу, у њему нема претеривања, нема патетичних исказа, мада има заноса, саосећања, жеље да се млади Раде види у визији богомданог поете и будућег несрећног владара. Тако, на пример, и у почетку, где читамо о Петровићима да ће му наметнути „сурово аскетски менталитет и морал“;¹⁸⁷ и после, када пише о његовим учитељима, о Сими Милутиновићу; и на крају тог поглавља где Исидора Секулић пише о Риму, последњем учитељу Његошевом, свуда срећемо занос, али не и неумереност и непримереност.

Сугестивно су дати, и суптилно означени, почеци трагизма Рада Петровића, који се огледају и у томе да није имао увида у велике изворе мудрости и лепоте, што их даје право и пуно образовање, висока култура, што је Исидора Секулић веома истицала. Тако она започиње да развија своју концепцију о песнику-пустињаку, коју ће да разради у другим поглављима. Доживљено нам је сугерисала удес сиромашних и поносних Црногораца, који су се борили да сачувају и одбране земљу, који су служили идеји слободе. Поставља себи и нама мноштво питања, као и многи други проучаваоци Његоша, примећује Леовац, претпостављајући шта је све радио, а шта мислио, шта је читао, шта је са Симом Милутиновићем разговарао, а шта са својим поданицима и непријатељима. Она свакако није измишљала роман, него је, на основу индиција и претпоставки, спомињала могућности и говорила о познатом. Ипак, она није литерарно изразила Његошев живот као роман, него је остала у оквирима могућег и познатог. По њој је Његош отмени и сиромашни самоук, највећи међу другима око себе. Веома живо она евоцира духовну ситуацију, духовне тешкоће, у чијим основама је Његошева поезија. Према томе, она не даје студију засновану на новим властитим истраживањима. Она жели да есејистички слободно евоцира могући духовни и

¹⁸⁷ Исто, стр. 62;

креира поетски лик Рада Петровића. Она не пише научну студију о Његошу, ни биографску, ни психолошку, ни философску, ни естетску, нити поводом њега пише о неким својим философским, социолошким или психолошким тезама.

У центру њеног дела је целим бићем и делом Његош, и она му приступа смерно, али не и понизно, одано, али не и снисходљиво. У том погледу карактеристична и веома интересантна су два поглавља монографије: *Претрзнута младост* и *Трагови љубавног живота*. Мало је података о Његошевој младости и о том времену. Исидора је ту тумачила једну стару гравуру; једно *писмо* Народне скупштине, замишљене говоре и ситуације, али никада сувише патетично интониране, у жељи да се одреди одмах у свему томе. Нашла је податке за овакве намере и остварења у текстовима самог Његоша или у његовим писмима упућеним Гагићу, затим скадарском везиру и другима. Некад, као у поглављу *Претрзнута младост*, Исидора Секулић сажима дуго искуство, цели његов живот, у један делић живота, желећи да младом Петровићу припише веће знање него што га је он тада имао, а понекад и да своја знања и своја искуства пренесе у то замишљено искуство Рада Петровића. Због тога, док пише о проблемима власти, о Црногорцима, о борбама да се спроведу у дело неке замисли, Исидора Секулић пише и размишља о Фиренци и Медичијевима, о варкама свести и власти паралелно, приписујући неосновано те мисли младоме Владици Његошу. Умела је, при томе, да осветли реалну муку владара који мора свирепост да гуши свирепост, сведочила дубоко доживљено о његовим боловима којих је било више него радости. Све што је сабрала, пише Леовац, чињенице и анегдоте, своја размишљања и замишљања могућих догађања, она зна да подреди слици песника и мислиоца Његоша.

У својим анализама и закључцима успевала је да се одупре навали својих чежњи за идеализацијом Његоша, првенствено ради истине. Сама је носила као велико бреме, трагично осећање живота, али је увек тежила ка усправном, она би казала, свом *мушком* држању, раду и стварању. И у монографији о Његошу она је водила борбу у себи и са собом да не претера у некој идеализацији и поетизацији.

Поглавље *Трагови љубавног живота* пуно је њеног дивљења за овог лепог и чудног Црногорца и њеног жаљења што није имао, ни хтео да има „романтичне љубави, оне са тихим, дивно тананим почецима, и са неизбежним крајем или

нормално људским, или трагичним, или до гроба меланхоличним“¹⁸⁸. Нема у његовом животу Беатриче или Лауре, нема велике љубави, љубави која се остварује, макар као љубав – милост (*agape*). Његова је љубав, каже она истинољубиво и са жаљењем „телесна глад монаха“¹⁸⁸, љубав бруталног владара и снажног мушкарца, мада је Његош по њој са веома финим осећањем задовољства писао о својим уживањима у лепоти и снази жене. Исидора Секулић о томе говори суздржано узбудљиво, једноставно и луцидно. Тако, на пример, када пише шта се све претпоставило поводом песме *Ноћ скупља вијека* (која је објављена шездесет две године после песникове смрти), каже: „Песма монаха. Али монах је велики песник; уједно човек никао из племенскога живота, где нагони још могу да задовоље човека лудим уживањем и срећом. Стихови одају нешто прачовечанско и прашумско; из доба мита, и доба поезије о полном спајању.“¹⁸⁹

Стихови се Владичини, по Исидори Секулић, у тој песми ређају мало испретурано, песник је опијен, пијан; и у њеном тумачењу, курјачки гладан, али ни та млада жена, наравно, нема личнога лика. Нема доказа ни о њеној стварној појавности, јер она нестаје зором и може бити само сновиђење:

Луна бјежи с хоризонта, и уступа Фебу владу –
Тад из вида ја изгубих дивотницу моју младу!

Без обзира на песников отклон од стварности, у завршним стиховима Исидора поједностављено поставља реторско питање – треба ли још тражити неку Владичину љубавну исповест, нека љубавна писма. Ту је, по њој, исказана велика исповест, и писмо какво је ретко који љубавник написао. Ту је уједно и љубавна поезија, која претеже нечију читаву збирку љубавне лирике. Космичка у ширем смислу, ако и делује као и бестидна и разблудна, то је песма великога песника. Сан на почетку отвара драмску сцену, сан на крају распршује и раствара све. Трагедија је ту: он је у највишем заносу блаженства тела, али лишен среће на почетку и на крају песме има само сан и илузију. Док песму чита, по Исидорином

¹⁸⁸ Исто, стр. 129;

¹⁸⁹ Леовац, Славко: *Књижевно дело Исидоре Секулић*, Вук Караџић, Београд, 1986;

мишљењу, читалац се боји, као и она сама, да ерос у песнику не нагна на језик још више но што је већ. Ипак, уместо тога ипак се воздигне велики поета да каже генијалну и пречисту слику: „погледи се везују као сунце са својим ликом на морској пучини“.¹⁹⁰

У тежњи да говори пре свега о љубавном животу песника, Исидора Секулић није у целости интерпретирала ову Његошеву песму, јер је разумела да је Владичина љубавна исповест само делић песме, и да је она део свеопште космичке љубави. Његошева песма налик је оним хеленским песмама у којима спонтано живи Емпедоклова визија љубави заједно са анакреонтским изливима страсти. При крају тумачења песме она запажа и подвлачи реч *света*, и, срећна, каже да владика Раде, не може а да не тежи ка висини, не може *без идеала, везивања свега човечног за свето, вечно, за божанско*.¹⁹¹ И то мишљење плод је њених естетских схватања: највише човечно и највише лепо приближава се човечно светом, али не и недостижном и недокучивом *свесветију*.

У есеју о *Изгледу и лику владике Рада*, у којем је готово педантно мерила податке и слике о изгледу високог али сразмерног, лепог и достојанственог Петровића, постоји тежња да пронађе прави лик, који најбоље приказује песника Његоша, а онда и владара Црногораца. Због тога је она посветила посебну пажњу и Мештровићевом портрету песника *Горског вијенца*. Исидора Секулић не жели да говори о слободи вајара који жели да нађе и изрази свог Његоша, на пример болесног, или оштрог и сувог лика. Она једноставно неће такав лик, неће лик који је дао Мештровић, јер је „типизован модел за главе маркантних мушкараца из врло разних категорија“. Она хоће други који је „врло црногорски усклађен“.¹⁹² „Лик и мисао Владичина имали су ведрину човека кога васиона носи! (...) Но, вајар Мештровић, као да није пред свој рад подробно проучио Владика, није побрао све његове портрете и фотографије, верне и дотериване, није се поново и сав изложио утицају моћне једне личности којој није потребна прерада и стилизација, која је прераду принципски одбацивала: *Што год је од човијека не*

¹⁹⁰ Исто, стр. 139–140;

¹⁹¹ Исто, стр. 139–140;

¹⁹² Исто, стр. 212;

може савршено бити. Што написах, написах, нећу више у то ни боцнут пером.“¹⁹³

У својим посматрањима, проучавањима, владичиних портрета, она каже да је у Владичином лику била изразита мирноћа, *израз моћи, и права, и знања, запета интелигенција, ведрина човека кога васиона носи.*¹⁹⁴ Следећим упозорењем за будуће уметнике Исидора Секулић завршава ово поглавље: „Нека добро гледа умним очима уметник који ће радити Његошев споменик!“¹⁹⁵

Исидора Секулић често у својим есејима полази од сентенце, мудре изреке, од података, па улази у реалан проблем, а онда, често, заврши са великим замахом духа који је каткад одведе далеко од реалности. Тако, она најискреније мисли и говори: „Његош Господар, то је резултат историјски; Његош поет и мислилац, то је мистериј. А мистериј, наравно, није само метафизика, не, није, него је реална чињеница у једној од безбројних реалности у којим човек живи, мисли, и ради.“¹⁹⁶ Само стварање је по Исидори Секулић друга нека, виша реалност. Због тога је ту реалност могуће интерпретирати, или бар на неки начин контемплирати. Цетиње и Црна Гора су реалије и реалности. О томе Секулићева пише као путник и као путописац – песник, помало узвишено. По Леовцу, постоје непосредни подаци и стварни утисци путника; али постоје идеје и визије путописца – песника и мислиоца који гледа све ипак кроз Његоша и мистерију коју даје његово дело. Црна Гора, зато, није само земља камена и сиротиње, одметника и слободарске војске и турске силе; она је и земља „узбурканог каменитог мора“, ¹⁹⁷ поносних ратника, умних људи, песника, пре свега земља Његошева. Све је подређено Његошу у овој *књизи дубоке оданости*, и у биографији, где доминира младић, монах и владика па онда песник; и у одељцима о књижевном делу, где доминира песник па онда владика, владар.

У поглављу *Горке године* реч је о годинама Његошевим испуњеним личним и државним питањима и дилемама, његовој борби у себи самом, а не само

¹⁹³ Исто, стр. 212;

¹⁹⁴ Исто, стр. 214;

¹⁹⁵ Исто, стр. 218;

¹⁹⁶ Исто, стр. 218;

¹⁹⁷ Исто, стр. 142;

у држави и ван ње, реч је о годинама од 1836. до 1847, у којима ће песник написати *Лучу микрокозму* и *Горски вијенац* – своја највећа дела. Исидора Секулић истинољубиво говори да је Владика Његош у неким нерешивим проблемским ситуацијама хтео да све напусти. Пише о сплеткама и његовој борби против сплеткароша. Пише да је био и морао да буде аутократ и понекад окрутан, да је морао и недостојног да зарезује ради виших, народних интереса. Сва су та тешка искуства и сазнања снажила дух Његошев као човека и песника, водила га ка томе да акцијом и поезијом надвлада противречности и да достигне сфере високе лепоте и ума. У том контексту Исидора Секулић разматра и снажне стихове песме *Ода сунцу спјевата ноћу без мјесеца*. Она је истакла лепу обраду иначе једноставне теме да је без сунца све на земљи мртво и да је у тој песми већ садржан мотив *Луче*. У песми *Вјерни син ноћи пјева похвалу мислима* нашла је немирну ауторову мисао о стваралаштву. Ипак, она се највише дала у одломцима у којима пише како је романтичарски лирски песник Раде Петровић показао своје емоције и своју истанчаност у елегији *Плач на смрт мојега синовца*. Сугестивно и импресионистички, по Славку Леовцу, она говори о тој песми, о свом доживљају песниковог болног часа који се преобразио у елегију; али говори тада и као зналац књижевности, јер запажа да се у овој елегији смењују делови праве књижевне елегије и домаће, народне нарицаљке. Нема, међутим, ширих упоредних књижевних истраживања ни овог пута, као ни у примеру песме *Мисао*. Има знакова да Исидора Секулић мисли стално на *Лучу микрокозма*, поводом које ће размахнути сву своју ерудицију и мисао.

Док читамо Исидорину књигу о Његошу, нарочито места где она говори о песниковом трагизму, о његовом животу и трагичном осећању живота у стварности и поезији, не можемо а да не мислимо на Андрића и његове есеје о песнику *Горског вијенца*. Свој познати есеј *Његош као трагични јунак косовске мисли* Андрић је говорио крајем 1934. на Коларчевом универзитету и објавио га у Српском књижевном гласнику 1935. године. Осећање Његошевог трагизма запажамо и у првим објављеним текстовима Исидоре Секулић (касније у одломцима биографије песникове), и то у записима *Пролог и епилог за књигу о Владици Раду* (1938) и *Владика Раде у Риму* (1939), значи нешто после Андрићевог излагања и писања.

У то време Исидора Секулић није још успела да напише главне делове своје књиге о Његошу. Пре 1951. године, када се појавила књига, она је објавила још три одломка из књиге, све о животу Рада Петровића, и један чланак о његовој поезији. С друге стране, Андрић је објавио, такође, неколико својих краћих есеја о Његошу 1947. и 1951. године, очито не само да забележи датуме него и да каже нека своја уверења и мишљења о овом песнику.¹⁹⁸

Значајно је нагласити да ова два велика српска писца готово у исто време пишу и размишљају о Његошу. Мало после смо добили и оглед *Над Његошевом преписком* (1963), у којем Андрић зналац бива надмашен уметником у откривању неких Његошевих карактеристика. Слично ради Исидора Секулић само што она у свом делу о Његошу шире разматра и упоређује запажене детаље преписке и ставља их у другу функцију, другачије их тумачи. Андрић је на Вуков начин критички разборитији, него што је то Исидора Секулић. Андрић, на пример, уочава велике разлике између младог и зрелог Његоша: млади је, по њему опрезан и скроман, а зрели самоуверен и мудар. Исидора Секулић у целој преписци тражи и налази Владикау који *дочекује на разбор, као на оштру сабљу, нарочито у горким годинама, од 1836. до 1847.*¹⁹⁹

У три завршна поглавља књиге и са *Завршном речи* Исидора Секулић жели готово уметнички, поетски да говори о последњим Његошевим годинама живота (1850–1851) и да есејистички пише о судбини песника и његовог песничког дела. Оно што Андрић назива „снажна и мушка резигнација човека који је без илузија, али решен да врши своју дужност до краја, човека који прима свет такав какав је, јер не може друкчије (...)”²⁰⁰ То није довољно Секулићевој, она иде даље, стреми вишем, тражи га, па ако га и не нађе у записима, у индицијама, она домишља, она дограђује то више, и то спиритуално, помоћу Његошеве поезије или својом интуицијом. Ово илуструје и упоређење њеног и Андрићевог сагледавања улоге и значаја Љубе Ненадовића као Његошевог сабеседника у Италији.

¹⁹⁸ *Његошева свечаност*, Политика, XLIV, 12631, 8. VI 1947; *Љуба Ненадовић о Његошу у Италији*, Стварање, VI, 1951, 10–11, *Светлост Његошевог дела*, Књиж. новине, IV, 36, 4. IX 1951; *Нешто о Његошу као писцу*, Политика, XLVIII, 13960, 5. XI 1951; *Његошев однос према култури*, Књиж. новине, IV, 10. XI 1951;

¹⁹⁹ Његошу, нав. издање, стр. 178;

²⁰⁰ *Над Његошевом преписком*, у књизи *Уметник и његово дело* (есеји, огледи и чланци), II, Саб. Дјела, књ. XII, Сарајево, 1976, стр. 77–78;

Према Андрићу, Љуба Ненадовић је честити и скромни, али не и поносни сабеседник Његоша, који је приповедно – путописно говорио и сведочио о песниковом боравку у Италији. Андрић хвали то причање, али указује и на ману да је Његош приказан „као велики покојник са хијератичном крутошћу иконе, без сенчења и прелива, без израза људске страсти и слабости“.²⁰¹

Исидора Секулић, за разлику од Андрића жали, међутим, што Његош није имао другог писца, а не скромног Ненадовића поред себе, па да од њега чујемо размишљања достојна великог песника *Луче* и *Вијенца*. Ненадовић је топло писао о Владици – каже Исидора, али није говорио и мислио о њему свестрано: „Није измамио из Владике мисли о титанским моћима природе, у које моћи је Владика увек са инспирацијом гледао. Није му измамио мисли о уметности, коју је Владика у Риму сагледао у мерама о којима дотле није слутио. Није му измамио мисли о владарима и владању, од чега су у Риму сачувани сви трагови и све формуле. Занемарен је остао у писмима Љубе Ненадовића Владика песник, уметник, мислилац. Међутим, многим и драгоценим цртама Ненадовић је појачао слику Владичину, ону која је кроз Владичина писма одлично и рељефно истакнута. Ваља додати, за даље оправдање Ненадовићево, да је Владика, силом прилика у Црној Гори, и сам видео у себи најпре Господара и владара. Ако све правилно саберемо, можемо рећи: Владика није имао срећу, коју је имао, на пример, Гете да буде у Риму здрав, и остане дуже времена; није имао срећу да се и с њим понови случај других великих песника и мислилаца којима су се у Риму отварале очи, који су се у Риму могли како треба за рад концентрисати. Као и Гетеов, и Владичин аполонски нагон за лепотом морао је у Риму достићи врхунац. У Риму је Владика морао научити да је уметност допуњавање свакога живота, и националнога, па и политичкога. У Риму је морао Владика осетити колико је његовим правима и дужностима уметника сметала његова судбина владара; и колико их је занемаривао и он сам, зато што је, у Црној Гори, морао бити владар непрестано.“²⁰²

²⁰¹ Љуба Ненадовић у Италији, у књизи *Уметник и његово дело*, нав. издање, стр. 47;

²⁰² Његошу, нав. издање, стр. 367–368; (опширније Леовац, Славко: *Књижевно дело Исидоре Секулић*, Вук Караџић, Београд, 1986);

Исидора Секулић је морала, како сама сведочи, да „ишчитавањем идеја и погледа на свет његових дела“, оживљава „вероватна Владичина осећања и мисли са којима је, доста касно, пролазио кроз главну своју школу, уосталом најбољу по његовој властитој речи – школу света и просвећених народа“.²⁰³ Она је хтела да у аналитичком тексту, поетски домишља Његошева осећања и мисли, и када жели да нам представи лепе, срећне песникове дане у неком медитеранском пејзажу, и када пише о његовим самовањима, о његовим болним и тмурним самоћама; и када узбуђено, чак истински поетски говори о *свирепом умирању*²⁰⁴ песника и владике Рада Петровића. Она тада, заиста, без зазора, саживљено дограђује и осмишљава мисаону вертикалу коју иначе садржи Његошева поезија, али и ону коју она мисли да је вероватна и могућа, задавши себи да у целости представи живот и дело генијалног Његоша. Да у томе није претерала, нарочито у идеализацији лика, показује поглавље *Тестамент владике Рада*. Исидора Секулић пише о два дела тестаментa: један део је духовни, етички исписан завет с надом у вечност, део који је потекао од умног човека и књижевника; а други део је написао разборит човек, који се брине о држави и породици. Она не претерује ни у *Завршној речи*, коју је обележила као *фантазију о тихом једном Владичину размишљању*, и то у Риму априла 1851. године, и ту она за разлику од скромног Ненадовића произноси део њене монографије о Његошу, испуњен оном вертикалом коју по њој није осетио, или записао Ненадовић. Она ту увиђа Његошове дилеме владара, пише о Риму који је позорница људи и Божије воље, о Црној Гори и њеним противницима; о стваралаштву које је зло и добро; о лепоти људских дела; о природи, о њеним преображајима, и о много чему другом. „Све то дато је у неком солилоквију. Последње речи су испуњене мушком резигнацијом: Рим је град који све, и њега, преображава, али он је тешко болестан и мора кући *ђе је зрно клицу заметнуло*“.²⁰⁵

Ова биографија није ни „биографија као уметничко дело ни биографија као научно дело“,²⁰⁶ него је то биографија која уметничким средствима, али научно

²⁰³ Исто, стр. 368;

²⁰⁴ Исто, стр. 410;

²⁰⁵ Исто, стр. 424;

²⁰⁶ Andre Maurois, *Aspects de la Biographie*, 9-ed., Paris, 1928, str. 43 i d., 73 i d;

аналитички осмишљава, евоцира и тумачи живот Његошев као сенку поетског дела, поезије. Ова биографија доприноси и познавању дела, а не само личности писца. У њеном, као уосталом и у Ђиласовом делу, личност песника битно је и животно многоструко повезана са поезијом тог поете. Исидора Секулић је морала и сама као уметник да искуси спознаје да су песничке метаморфозе некада много веће у односу на преображаје личности владике и владара Његоша. О томе сведоче два његова већа дела која ће посебно и шире анализовати, а то су *Луча микроkozма* и *Шћепан Мали*. То сазнање признала је, уосталом, и она када је желела да издвоји у посебну књигу *Горски вијенац*, а то значи да, по њеном мишљењу, *Вијенац* може да стоји, као дело, без биографије песника, или да му неће сметати што је без ње, сам и леп, као песникова велика визија без његовог болесног тела. На жалост, као што знамо, други том своје књиге Исидора Секулић спалила је, после неправедне и за њу, нарочито, у тим зрелим годинама, тешке и непреболне критике њеног првог тома монографије *Његошу књига дубоке оданости* од стране Милована Ђиласа.

2.1. О СПЕВУ *ЛУЧА МИКРОКОЗМА*

Исидора Секулић је о *Лучи микрокозма* и њеном настанку мало рекла, осим да *Посвета* има унеколико своје порекло у песми *Пустуњак цетињски* (1834), јер је у њој двадесетогодишњи Раде дао нешто од оног што ће остварити у *Посвети* овог свева (1845). Већ раније у својој студији, у биографији песника, она је, указивала на друге песме, претходнице *Луче*, на пример на песму *Мисао*. И то и друго што је анализovala довело су је на помисао да је тај, како га она назива, *генијалан примитивац*, био самосталан, аутентичан и аутохтон као визионар и песник и да је био *максималан стваралац*.²⁰⁷

Његош је био образован писац и владар додуше једне сиромашне и напаћене, ратнички поносне мале земље, али владика који је волео да чита, имао је, као што показују и његова дела, широку културу и знање. Он није имао систематично стеченог и утврђеног знања, истиче и запажа Исидора Секулић, али тог знања није имао ни Вук Караџић, ни многи генијални ствараоци. С друге стране, и сама она аналитички је показала да је Његош познавао разне писце и културе, онако како би требало очекивати од уметника: слободно, у функцији властите визије и мисли. На њега су утицали, по Исидори Секулић, најпре Библија и наша народна песма, онда Платон и Милтон, разни руски песници, али увек исфилтрирани кроз његов стваралачки интелект, ради спознаје властитих идеја и визија. Иако изгледају као противречни, ови искази о Његошовом образовању у монографији Исидоре Секулић нису плод немарности, него њене жудње да обухвати комплексне проблеме, њене жеље да одговори на важна питања генезе дела, проблеме смисла и његове форме.

Исидора Секулић је испитивала и тумачила генезу неких веровања и мишљења у *Лучи*, а потом анализovala ликове тог дела. У мањој мери она пише о постанку самог дела, а сасвим мало о форми, о стилу и језику *Луче*. Њена оцена дела, уметнички суд о њему речен је на неколико места кратко и јасно: то је торзо,

²⁰⁷ Леовац, Славко: *Књижевно дело Исидоре Секулић*, Вук Караџић, Београд, 1986;

више рудача него племенит метал, више је то дело занимљиве концепције, најбоље остварено у *Посвети* и у неким другим деловима дела.²⁰⁸ Она се највећим делом бавила концепцијом рада, песниковим оригиналним, или неоригиналним замислима, визијама и идејама, а потом и њиховим остварењима. Неколико пута је истицала да хоће да нађе у самом песнику, а не код других, суштину поетских концепција, јер их само у њему може наћи, иако се Његош сусретао с великанима духа и њиховим творевинама: „Владика је, као песник *Луче*, суђен био у два маха оштром, наглом критиком: да му је дело неоригинално, да је *Лучу*, до које је толико држао, израдио без свога бића. Наша је жеља да истакнемо извор за *Лучу* у самоме песнику, да покажемо којим је све путевима – својим, туђим, бираним, несвесним, наметнутим – ишао Владика док је ово дело радио, урадио, и не – дорадио. И жеља нам је утврдити: да је *Луча*, баш као свака реченица коју је ма само у писмима својим исписао Владика, из бића његовог изашла. Владика, у основи *генијалан примитивац*, који је само под импулсима радио, и само бићем апсорбовао онолико науке и знања колико је сам собом, и у пустињи својој могао да стекне. У Милтонову делу пак има оно о чему Владика сневао није.“²⁰⁹

Ипак, да би показала да је *Луча*, из бића његова изашла, подробније је упоредила Милтона и Његоша. Споменула је и Дантеова и Ламартинова дела; навела Симу Милутиновића и друге, наше изворе, с извесном скепсом, као да је хтела да каже да је само са великим идејама великих писаца могуће упоредити Његошеве идеје. А од њих слични су му, само величином идеја и замисли, великани, претходници Милтон, кога је вероватно читао и Гете. При томе, Гете је поетским замислима, интелектуалнији, кохерентнији, конструктивнији. После њених подробних анализа долазимо до закључка, да је управо Милтон својим *Изгубљеним рајем* најприкладнији да се упореди са идејама и концепцијама *Луче микрокозма*.

Њено цело опсежно поглавље о *Лучи* и упоређивање Милтона и Његоша, дато је бар у основним постулатима и идејама и протумачено у студијама и огледима других писаца, њених претходника. Да се разликује *Луча* од *Изгубљеног раја*, и других сличних дела и у којим деловима су ова дела налик једно другоме

²⁰⁸ Исто, стр. 229, 233, 254 („*Луча* је руда (. . .)”, 266 (Да, *Луча* је торсо (. . .)“);

²⁰⁹ Исто, стр. 272;

показао је, по њој, нарочито Алојз Шмаус у студији *Његошева Луча микрокозма* (1927). Да је *Луча* другачије и веома комплексно религиозно дело, истиче Секулићева, доказао је Николај Велимировић у књизи *Религија Његошева* (1911).

Исидора Секулић је нарочито разрадила и настојала високо мисаоно да осмисли следеће мисли Његошеве:

а) Лик Бога је лик створитеља и песника. Стварање је поезија;

б) Лик Сатане је битно другачији код Његоша у односу на Милтона. У његовој *Лучи* Сатана је по својим тежњама и захтевима оригиналан лик;

в) Његошева концепција је да је Адам анђеоско биће које се најпре придружило, са својим легионима, Сатани у борби против Бога, али се трећи дан показао. Зато је кажњен другачије него Сатана, бачен је на земљу и осуђен да се сећа првог света. По Исидори је то занимљива и узбудљива замисао;

г) Адам је преегзистирао у блаженом свету пуном светлости. Само бесмртна душа враћа се тамо одакле је потекла.²¹⁰

Исидора Секулић подвлачи, понавља: преегзистенција душе (и човека) јесте оно што *Лучу* чини доста другачијом од *Изгубљеног раја*. Код Милтона Библија је духовно и поетско извориште његових идеја и дела. Код Његоша, међутим, то је Балкан, Хелада са Платоном, па Црна Гора и њена традиција. У овом разматрању Исидора Секулић није ништа нарочито рекла, што већ у својој студији није много комплексније растумачио Владика Николај.

На Платоновом учењу инсистира Исидора Секулић док пише о преегзистенцији у *Лучи*. Она мисли да Његош није узео ту идеју од Оригена, гностичара, него од Платона, и то вероватно из *Федра*. Тај Платонов дијалог даје митску слику о идејама, о бесмртности душе и о преегзистенцији душе: „Преегзистенција не у теолошком, полемичком смислу Оригена, него у смислу мита и поезије, у смислу наслућивања истине, у каквом смислу ју је и Владика примио и пренео у свој мит, у своју драму у којој оригинално и смело истиче да се

²¹⁰ О томе видети више у књизи Леовац, Славко: *Књижевно дело Исидоре Секулић*, Вук Караџић, Београд, 1986;

трагедија човекова зачала на небу, не на земљи, и да се и завршити може само на небу.²¹¹

У својој књизи о Његошевој религији Николај Велимировић пише о проблему претпостања, па каже да се преегзистенција душе „не помиње (...) нема је ни у Библији ни код Милтона, нити пак следује из њихове поставке о паду једног човека, праоца свих људи, Адама, и да је у том погледу Његош ближи Платону него Библији“.²¹² Инспирисана, вероватно, овим мишљењем Исидора Секулић разрађује га и дискутује са неким супротним ставовима других мислилаца. Она покушава да сагледа и мисаоно и поетско језгро Платонове идеје о преегзистенцији, и то на примеру његовог списка *Федар*. Можда је мало чудно, каже Леовац, што узима овај Платонов рад, спис о еросу, у којем аутор разматра земаљски и небески, стваралачки ерос. Додуше, у том дијалогу налазимо идеју о божанској души, слику о возару и коњима, шта је божанско и природно у човеку и свету. С друге стране, у *Федру* има речи о селидби душа, и о сећању на оно што је „наша душа некад видела кад је, пошавши заједно са својим богом, прозрела оно што ми сада бићем називамо и уздигла се у истинско биће“.²¹³ Платон у *Федону* више и сложеније него у *Федру* говори о претпостању и анамнези, на пример када Сократ каже Симији: „Ако одиста постоји то што нам је свагда на језику, и лепо и добро, и свако такво биће, па на то биће сводимо све чулне појаве налазећи да нам оно припада још из ранијег живота, па ако с њиме упоређујемо чулне појаве, онда онако као што постоји то биће, мора постојати и наша душа, и то пре нашег рођења.“²¹⁴

У *Федону* Платон је, преко Сократа, хтео да искаже философију о бесмртности душе, о њеном постојању пре рођења и после смрти, о њеној божанској супстанцији, о праведној и грешној души. Тек у тој философији идеја претпостање добија свој одређен смисао. Вероватно због тога Исидора Секулић мисли да је Његош од Платона преузео ову идеју, можда посредно, и, како

²¹¹ Исто, стр. 259;

²¹² Николај Велимировић, *Религија Његошева*, друго издање, Београд, 1921, стр. 75–76;

²¹³ Платон, *Федар*, у књизи *Ијон Гозба, Федар*, превео Милош Н. Ђурић, Београд, 1970, стр. 138–139;

²¹⁴ Платон, *Федон*, превео М. Н. Ђурић, у књизи *Дијалози*, Београд, 1970, стр. 210–211; упореди Менон, превео Албин Вилхар, *Дијалози*, нав. издање, стр. 381;

претпоставља Алојз Шмаус, преко новоплатоничара,²¹⁵ и преобразио је у своје поетске слике и идеје.

Посебно је Исидора Секулић разрадила Шмаусово мишљење да је лик Сатане у *Лучи* изразит лик, најуспешнија фигура. У разматрању *Луче микрокозме*, она је управо узбудљиво и сугестивно говорила о том лику, мишљењем које је супротно Николају Велимировићу. Овај теолог и беседник највише посматра Бога, Творца живота и извор лепоте и доброте, па онда Адама, а тек затим ђавола, Сатану.

Исидора Секулић, напротив, узима Сатану као централни лик, јер он својим динамизмом, својим идејама и хтењима, узнемирава душе, својим захтевима проузрокује борбе, и, најзад, доводи савезнике и себе у Пакао. У *Лучи* је, мисли и Исидора Секулић, Сатана наличје човека, али и творац, људски конструктиван, херој имагинације, лик *најпунџијих рељефа*. И да би то потпуније показала, она ће упоредити Гетеовог Мефистофела и Милтоновог Сатану са Његошевим. Гетеов ђаво је *шеретски трансигентан*, који одједном постане *ревелски апсолутан*, он је извесна персонификација демонских преображаја човека.²¹⁶

Милтон је био убеђени хришћанин и увек је полазио од Библије. У Сатани види зло, и он је по њему симбол зла. Његошев ђаво хоће да буде творац као Бог, он жели власт да би стварао као Бог, хоће стваралачку бесмртност. Његошев Сатана јесте нихилиста, али који се не одриче твораштва. Све нека пропадне, да би он владао и да би он стварао. Ту, Исидора Секулић, *поезију бунта којој нема премца* запажа нарочито у овим стиховима:

„Е, куд срећа да је и он (Бог) тада

„У гробницу пано у мировах

„И премирне да је ноћи царство

„Свуд светлости погасило зраку!“

(Луча)

²¹⁵ Мирон Флашар, *Новоплатонско предање и извори Луче микрокозма*, Зборник Филозофског факултета, књ. VI-2, Београд, стр. 201–232; упореди и од истог писца: *Извори Његошева познавања платонских митова и позноантичких филозофских теологомена*, Из његове лектире I, Зборник Фил. фак., IX-2, Београд, 1966; и *Традиционалне теме Луче и новије визионарско и метафизичко песништво*, Зборник Филозофског факултета, књ. IX-1, 1967;

²¹⁶ Његошу нав. издање, стр. 280;

Док Мефистофел заговара *логику деструктивности*, Његошев Сатана „са конструктивном логиком подржава тезу: да временом све пропада, да би друкчије настало. (...) Сатана његов је за бесмртност кроз борбу, катаклизме у материји, метафизичке реконструкције у стваралаштву. А блаженство, по Сатани Владичином, блаженство је поврмени одмор у мраку и миру, и велико чекање. Сатана Владичин, успешан је херој његове имагинације. Концепција Владичина о васионском бунтовништву, генијална је, и поетична је. А координатива Бога и Сатане, шта је? Јерес? Или поетско филозофска визија неке реалности?“²¹⁷

Исидора Секулић не тумачи колико је Владика Његош у овим реченицама сентименталан, или ироничан. У њеном мишљењу, готово кроз читаву њену књигу, античка мудрост спаја се са романтичарским идејама и визијама у Његошевом делу, налазећи свој ослонац и у разматрању Његошеве идеје Бога као Творца свеукупног твораштва и поезије. Античка мисао о боговима-творцима бића и света прожета је романтичарском идејом бога-песника и даље трансформисана концепцијом о савршенству Божијег стваралаштва. Бог је свемоћни и савршени поета свеукупног живота, тако поједностављено интерпретира Исидора Секулић Његошеву идеју о Богу у *Лучи*. Сатана, међутим, хоће другачији живот, хоће и он власт и стваралаштво. Хоће да је свемоћни стваралац и песник целог живота. Бог је *грабител*, каже Сатана, а он, ђаво, такође је самозачет као Бог, мислећи да је раван њему, тражи да има све као он.

Николај Велимировић мисли да је Његошева спознаја израз *народног антропоморфизма*, јер се све најбоље у човеку даје Богу: „Без песничке метафоре речено, Бог је за Његоша апсолутна интелектуална стваралачка моћ у васиони, *свемоћни уметник*.“²¹⁸

Исидора Секулић коригује своје схватање Његошеве *Луче* мишљу да је Бог пре свега стваралац, да је „стваралаштво највиша потенција и смисао васионе“.²¹⁹ Стваралаштво није искључиви атрибут Бога, и Сатана заправо тражи власт а не стваралаштво. Књига *Религија Његошева* Владике Николаја била је свкако добро позната Исидори Секулић, јер она са њом у појединим поглављима

²¹⁷ Исто, стр. 283;

²¹⁸ Николај Велимировић, нав. дело, стр. 119;

²¹⁹ Његошу, нав. издање, стр. 294;

полемише. Николајеву теолошку мисао Исидора Секулић исправља естетско-религиозном мишљу, што потврђују и њене речи да је „Владичина метафизика у *Лучи* била један естетско религиозни идеализам“.²²⁰ И сам Перо Слијепчевић је слутио Његошево естетско виђење васионе и Бога,²²¹ али је то остало само назначено, наслућено, а потом прекривено другим спознајама. Исидора Секулић је ту естетско-религиозну мисао извела до краја, а да није успела да изгради антопоморфну, патријархалну слику Бога, или идеју Бога као највишег Творца целокупног добра и Сатану као оличење свеукупног зла.

Исидора Секулић се потрудила да докаже и покаже да Његош није био ортодоксан него хетеродоксан, као уосталом сви велики религиозни песници. Потом, да је он своју мистичну филозофију најуспелије поетски изразио у *Посвети*, а онда и у визијама Сатане. Сувише заинтересована за идеје у *Лучи* и за упоређивање ликова, Исидора Секулић је мало, готово успутно, разматрала саму Његошеву поезију.

На крају своје монографије, где понавља већ изречене мисли о свету тужних хармонија, о Сатани и Богу, она пише: „Владика је и кроз *Лучу*, ту своју искидану драму, недовршену драму, ипак затворио круг. Бог је поет. Свемоћ има етику. Душа је бесмртна. Свет овај држи се светским магнетизмом, то јест симпатијама. А исходи су тужне хармоније које увиру у поезију“.²²²

Тако је Исидора Секулић овако сјајно као врстан стилист затворила круг својих мишљења, оставши дужна да нам протумачи зашто је и како је *искидан* овај спев, и како је и по чему ова драма недовршена. Упоредимо ли њене претходнике и савременике који су писали о Његошу, нарочито оне који су тумачили идеје *Луче*, са овом њеном монографијом, уочљиво је да је Исидора Секулић првенствено есејист, па према томе ближа, по начину писања, ауторима као што су Николај Велимировић и Перо Слијепчевић него што су Алојз Шмаус и Аница Савић Ребац у студијама о Његошу. Другим речима, она мање тежи да аналитички проучава специјалне проблеме, да научно систематизује грађу, и да мишљења логично тумачи а жели више да поетизује, евоцира, да интуитивно

²²⁰ Исто, стр. 305;

²²¹ Перо Слијепчевић, *Стварање света и слика васионе у „Лучи микрокозма“*, у књизи *Критички радови Пере Слијепчевића*, приредио Предраг Протић, Нови Сад – Београд, 1983, стр. 167–168;

²²² Његошу, нав. издање, стр. 311;

осветли и душевно убеди себе и читаоце. Најбољи делови њене књиге су они у којима је успела да хармонизује анализу и евокацију, логику и емоцију.

2.2. О ШЋЕПАНУ МАЛОМ

Исидора Секулић се као књижевни критичар ослободила, пишући о овом Његошевом делу, те о Његошевој драми искрено и слободно суди, истиче добро, критикује и запажа њене недостатке. Када говори о Црногорцима она у овом делу најзанимљивије пише о *Шћепану Малом* и о томе због чега ово дело није драма. Владика Његош, по њој, није имао драмског дара, јер уместо да драмски рашчлани и мотивише тајне, Његош по њој пушта ликове да слободно говоре и то без тајни. Нажалост, истиче Исидора Секулић, самој главној личности он није дао никаквог чара, као што имају велики авантуристи и трибуни. Није му придодао друге пустоловине. На овај начин је Исидора Секулић жалила за оним што је дело могло имати, па је указала и на његове празнине и недостатке.

Али ни она није успела да осмисли тај лик Шћепана Малог. Мучила се да у ономе што није – препозна оно што јесте, и у ономе што јесте да запази оно што није. Њен афирмативни ток размишљања је сустизао негативни и мешао се с њим. Готово у грчу је настојала да обухвати целину лика Шћепана Малог, и целог овог Његошевог дела. Због тога, код ње се, по Леовцу, губи кохерентно излагање и нема хармоније у тумачењу. Она као да лута од једног ка другом запажању, или мишљењу, и као да само каткад блесну њене спознаје, и истине, које нас повуку и задиве. Видимо да *Шћепан* није обузео њен интелект као што је то учинила *Луца*. Био је потребан луцидни дух историчара, психолога и драмског критичара, па да протумачи *Шћепана Малог*, а она то тада није била.

Контроверзна Шћепанова личност историјска и *драмска* готово да је и контроверзно протумачена. Сложене везе Русије и Црне Горе, Венеције и Црне Горе, које је могла проучити и уз помоћ њих објаснити драму, само су назначене у појединим прескоцима запажања. И док прелази са теме на тему, са мисли на неку помисао, нађе се и понеко добро запажање и мишљење, које, међутим остане усамљено, без ослонаца на друга слична мишљења. Њу изненађује „како је, у Владичиној драми, Шћепан могао да опстане у Црној Гори, и то у више махова с дрским агресијама, поред игумана Теодосија“. Значајна је и тачна њена мисао о

игуману да је он „најконструктивнија и најсупстанцијелнија личност у Шћепану Малом“,²²³ што је нагласио и проф. др Жарко Видовић.

Посебно вреди се осврнути на њено тумачење игумана Теодосија. Сам лик инспирисао је, некако, њено кохерентно есејистичко тумачење. Она пише, виртуозно реторски, мада у прескоцима: Теодосија је *кулминација народа он виртуозно свира све црногорске регистре, врти се по животу свом и својих Црногораца, једнако метаморфозира.*²²⁴

Исидора Секулић, тада, уопштава, беседнички, али и уметнички открива његов лик, који је био намучен самовољом Црногораца да *хоће што хоће и неће да неће* и да га је то, можда баш због тога, носило да је *тешко али могуће живети*²²⁵. Лик игумана је евоцирала, сугерисала, ако већ није протумачила, али је главни лик Шћепана Малог остао је код ње таман, изгубљен у њеним лутањима и потреби да га објасни.

Није успела да одговори шта је ово Његошево дело. Да ли је оно историјска драма, или комедија, или нешто друго? Исидора Секулић мисли да је Шћепан Мали изолован кривац усред народа, који га штити и његов је сукривац. Она пише да ће тај кривац платити рачун што је варао и да ће се народ питати шта му би да их вара на такав начин. А онда она пише резигнирано: „Током своје историје и живота Црногорци су чешће бивали много криви, али, рекли бисмо никада пре Шћепана нису били смешни. Примили варалицу као госта којем чине част, и дали му инвестиру да лаже докле хоће, и да наметне стање којем нико не види ни циљ ни крај. Још једаред се питамо: комедија, драма, сатирична поема? Нема у *Шћепану Маломе* централнога проблема; нема главнога јунака; нема носиоца пишчеве тезе; нема одређене страсти која би скривено спремала коб и јуначку смрт, или би била најјача у комичним рефлексима. И комика је колективна, и кривица је колективна, у владичиној поеми. Безмало да је уз папагаја требало унети међу драмска лица и *маглу коју је Шћепан ућерао у главу свету око себе у Црној Гори, и Турцима. Но, око свега тога, стихови једри, тешки*

²²³ Исто, стр. 334;

²²⁴ Исто, стр. 334–335;

²²⁵ Исто, стр. 337;

од смисла, тамни од судбине једног мучног народа, или лаки и крилати од хумора који се смеје, или језиви од хумора пунога горчине“.²²⁶

Одличан познавалац књижевности и есејиста, Исидора Секулић осећа и зна да је обележила проблеме у овом делу и започела да их расветљава, и да је остало још много да се каже. Ипак она није хтела да, као Вук Карацић, да види ствари само једним оком, а не и са другим, духовним оком. Овим поређењем она жели да види компликације испод површине тела, чина и стремљења. Хтела је да каже да је и Његош, као и Вук, видео поред врлина и мане Црногораца – и реалност Црне Горе. Али је видео и духовне компликације, проницао је испод, али и изнад реалности.

Вук је, на пример, занимљиво оцртао динарски тип пун крајности, али је Његош спознао сложене историјске и митске стране тих крајности и тог типа. О томе она говори не толико компликовано колико са изменама оцена са својеврсним крајностима: од јасне до увијене мисли, од потпуне до само наслућене мисли. Она је сам свој процес сазнања унела у текст и тако уместо спознаје о делу *Шћепан Мали* оставила трага о свом процесу размишљања, а онда тек о интересантним запажањима и тумачењима. Тако се *лична и објективна* мисао пред нама мешају или такмиче, као што се такмиче и мешају друга, туђа мишљења, која она наводи или подразумева. После разматрања хумора у овом Његошевом раду, и још неких феномена, долази закључак и у њему мисао да је *Шћепан Мали* допуна *Горског вијенца*, јер је у *Шћепану* „приказано Црногорство без патетике, са реалношћу и са психологијом свакидашњице“, и са корекцијом одмах да у њему има *пјаности* светлосне слободе и мисли, чојства, моћне речи.²²⁷

У књизи Исидоре Секулић нема закључног поглавља о Његошевом опусу, јер нема њене студије и о *Горском вијенцу*, без које се не може замислити критичко дело о Његошу. Како би она, тада, говорила о Његошу, ми то само можемо да слутимо. Овако њена књига о Раду Петровићу остаје само торзо.

Књига Исидоре Секулић о Његошу у целини је ода лику и делу Његошевом, а не легенди (без обзира што је тако коментарисао Милован Ђилас) о

²²⁶ Исто, стр. 340;

²²⁷ (о овоме видети више у књизи: Леовац, Славко: Књижевно дело Исидоре Секулић, Вук Карацић, Београд, 1986);

владници и песнику Његошу. Она је евоцирала духовни, а не само физички, лик писца *Луче и Шћепана* помоћу биографије и његових дела, ишчитавањем и домишљањем. Она је евоцирала и тумачила његове идеје дате у делима, али је и сама тумачила и поетска дела.

Како, међутим, она није хтела или није смела, да објави студију о *Вијенцу*, нисмо добили њену потпуну мисао и слику о Његошу, нарочито о њему као уметнику. Њено посматрање Његоша је посматрање и разматрање једног књижевног мислиоца, а мање, каткад осетно мање, књижевног критичара и естетичара. Као књижевни мислилац она је, у неким тренуцима, тежила идеализацији, па је, тада прелазила у поетизацију. Ипак сама себе је и исправљала и са финим разумевањем духовне ситуације и мисаоних проблема Рада Петровића, писца и владике, говорила о њему. Она је волела свог писца, записује о њој Славко Леовац, као што се воле најмилији људи, али без жеље да заборави на истинољубиво мишљење и критичко разумевање његовог рада. Она је волела његов духовни лик, његов рад и поезију.

Због свега тога, њена књига Његошу је књига *дубоке оданости* и суптилног критичког разумевања, нарочито њених идеја и визија. Ту књигу написао је есејист који мисаоно аналитички говори и контемплира, који воли да се мисаоно поверава и да прикаже судбину човека и песника у његовој земљи, и шире од тога, у традицији којој припада. Поред тога што је пуна дубоке оданости, књига о Његошу је спис о судбини песника *Луче* и других његових дела. То је повећи дуг Исидоре Секулић себи и својој земљи, или, како би она рекла, то је права *служба народу*.

Књига о Његошу заокружује, на известан начин, њена настојања да о великим нашим, посебно романтичарским и неромантичарским песницима, које је прожео антички, хеленски и римски дух, каже што целовитије, потпуније своја мишљења. То је овом књигом, учинила на махове сугестивно и убедљиво, али је књига, и по томе што јесте и што је могла бити, ипак торзо, део једне веће целине. Могуће је и зато видети ову књигу као ризницу извесних лепих и карактеристичних одломака о Његошу, о литератури и о некој мисаоној проблематици. А тада јавља се поново пред нама Исидора Секулић из мањих

есеја, из мањих есејистичких форми, у којима њен аналитички дух, и њена контемплација, најуспелије књижевно постоје и делују.

*

* *

Исидора Секулић није волела филозофске системе, него мудрости које су проживљене и проосећане. У *недовршеној монографији о Његошу* (1951) Исидора Секулић је одана лику и делу, а не легенди о Његошу. Она је, на махове заиста, сугестивно евоцирала живот и лик песника и владике Петра Петровића Његоша, а онда интерпретирала његова дела, посебно *Лучу Микрокозму* и *Шћепана Малог*. Заснивајући нека своја разматрања Његоша на признатим проучавањима и познатим тумачењима, она је више говорила као мислилац, као критичар идеја, него као књижевни критичар и естетичар. Поводом *Луче*, на пример, она је мислила много више о генези идеја о њима самима, компарирала идеје о преегзистенцији, затим ликове Сатане и Бога код неких других писаца и Његоша, а осетно мање је говорила о самој поезији, и о томе зашто је ово дело *руда* и *торзо*.

Исидора Секулић је волела Његоша потпуно одано, са финим разумевањем његових узлета, тешкоћа и падова. Само њено дело о песнику *Луче* је торзо и зато што нема најважнијег дела ове монографије, нема дела о *Горском вијенцу*. Па, ипак, и оваква монографија је ризница карактеристичних и имресивних одломака (есеја) о самом Његошу, о мисаоној проблематици и о поетским мислима нашег великог песника.

3. ИВО АНДРИЋ И ЊЕГОШ

У Андрићевим есејима, којих у Сабраним делима, по пишчевом одобрењу има девет, Његош је носилац најдубље српске духовно-историјске мисли. Интересантно би било истражити колико је, и како, Андрићева есејистика својом специфичном формом и одабраним углом посматрања, као и његови јавни наступи, допринела богатој истраживачкој литератури о Његошу. Затим колико је углед самога Андрића, помогао и другим писцима да у послератном времену, имају, са правом, високо мишљење о Његошу, јер је Андрић више пута нагласио да му је Његош постао незаменљив духовни оријентир и путоказ.

Сасвим је доказиво, и кроз Андрићеве интервјуе, и кроз само његово дело присуство Његошево у његовом духу и по завршетку есејистичких исказа, чак све до краја његовог живота. Могу се без обзира на друго политичко време, околности, и јавне статусе двају писаца, пронаћи и имплицитне везе у њиховим схватањима и реализацијама њихових захтевних послова, политике и дипломатије.

Њихови додири и сагласја на књижевном пољу су интересантни за анализирање и упоређивање. Оба писца су придавали велику важност уметнику, песнику и његовом стварању нових домишљених светова. Промишљали су о човеку, његовом тегобном овоземаљском животу и причању, певању, о стваралачкој усамљености. Тежиште њихове књижевне тематике често се удвајало, и Андрић је изабрао *под чији шињел ће се заклонити*, који као да је само одабране, и сасвим сигурне и истрајне могао заклањати. У виду треба имати и сачуване забелешке о књижевним радионицама оба писца, затим њихово аутобиографско присуство у њиховим књижевним јунацима, њихову ширину у односу према другим културама, науци и уметностима.

Андрићева максима о *вечној присутности Његошевој* није случајно исказана, већ тражи да се са великом озбиљношћу истражује тај дубински духовни сусрет два великана нашег духовног, националног и стваралачког поднебља и њихових дела, како би се дошло до једног синтетичког погледа не

само о њиховим односима, већ у њему наћи смернице за опстанак националног идентитета за јасан, частан, пут у будућност.

Пред истраживача се постављају и одговорнији и озбиљнији задаци да се поређењем два великана духа кроз проналажење додирних тачака и сагласја, добије једно ново виђење и значај на аксиолошкој равни појављивања. То захтева велику опрезност да се не изађе из оквира замишљеног, запажа Живко Ђурковић, јер се мора изнаћи и вредновати не само оно што су они експлицитно исказали, него и оно што је имплицитно у њиховим односима и делима, а потом и оно што су на овом плану други открили и процењивали, те да се сва та открића обједине у релевантну научну целину.

Андрићево проучавање Његоша није строго научно истраживање нити је примарно уметничко сагледавање, али јесте сагласје оба сагледавања. Јесте и документарна аналитика, али и израз личног односа и субјективног доживљаја и визије. Есеј је најпогоднији облик да се на тај начин сагледава личност и дело Његошево. Као што је познато, есеј је једна књижевна форма са границе научне елаборације и уметничке креације. Андрић се успешно служио том формом у процењивању уметничких стваралаца и њихових дела и са домаће и са светске сцене. Највише је есеја управо написао о Његошу.

Наиме, Андрић је објавио о Његошу, условно речено, десет есеја у распону од тридесет и осам година (1925–1963), али је исто тако из позиције функције које је после Другог светског рата обављао, држао и пригодне поздравне говоре приликом Његошевих јубилеја (Стогодишњица *Горског вијенца* 1947. на Цетињу, Стогодишњица Његошеве смрти 1951, такође на Цетињу и Сто педесете годишњице рођења Његошева 1963. у Београду), или је водио преписку са Одбором за подизање Његошевог маузолеја на Ловћену, или је изнео у више наврата, у разговорима са истакнутим културним посленицима, и своје мишљење о Његошу. Кад се узме све то заједно и подвргне детаљној аналитици, с правом се отвара могућност да се Андрић уброји међу познате његошологе. Заправо, аналитички поступак би могао показати са којих је методолошких полазишта Андрић приступао Његошу и његовом делу, које је примарне константе код Његоша имао у виду и која су аксиолошка исходишта тог специфичног поступка.

Када је реч о датим есејима, они се начелно могу поделити у две целине:

У прву групу спадају два есеја:

- *Његош у Италији*, „Политика“, 1925. и
- *Његош као трагични јунак косовске мисли*, „Српски књижевни гласник“, 1935.

У другу групу спадају есеји:

- *Његошева човечност*, „Политика“, 1947.
- *Вечна присутност Његошева*, „Борба“, 1947.
- *Љуба Ненадовић о Његошу у Италији*, „Стварање“, 1951.
- *Светлост Његошева дела*, „Књижевне новине“, 1951.
- *Његошев однос према култури*, „Књижевне новине“, 1951.
- *Нешто о Његошу као писцу*, „Политика“, 1951.
- *Над Његошевом преписком*, „Споменица“ посвећена 150-годишњици рођења Петра Другог Петровића Његоша, 1963, и
- уметнички запис *Тренутак у Топлој*, „Комунист“, 1963.

Као што јасно уочавамо, између два есеја прве групе постоји десетогодишња пауза, па би се могао сасвим погрешно извести закључак да се Андрић до своје четрдесет и треће године огласио свега двапут поводом и у вези са Његошем.

Друга група Андрићевих текстова обједињена је око три Његошева јубилеја, па би се, такође, гледано споља, могло помислити да се Андрић сећао Његоша само у свечарским приликама. Међутим, ако се поближе анализују сви ови текстови, не важе наведене констатације и Андрићево проучавање Његоша добија сасвим нову, може се рећи, плодотворну и оригиналну димензију.

Андрићев есеј *Вечна присутност Његошева* из 1947. године, представља основу његове укупне есејистике о Његошу. У овом есеју он описује своје сећање још из предшколског доба, када утисци већ постају снажни, а памћење добија тајан обрис, то јест када је чуо и запамтио у вишеградској чаршији прве стихове из *Горског вијенца*.

Похађајући основну школу у Вишеграду, он је сазнао да су људи у тој чаршији знали напамет доста стихова из овог Његошевог дела и употребљавали их у разним приликама као народне изреке, без обзира што нису знали нити

водили рачуна ко им је творац и да ли су написани у неком делу. Из тога раног сазнања и памћења Његошевих стихова, он о свом односу према Његошу извучи једну веома битну одредницу за читав свој живот: „Године су пролазиле од тада, али се не бих могао сетити ниједног ма и кратког периода у животу без Његошевог стиха, без мисли о Његошу.“²²⁸ Тај процес сталног духовног дружења са Његошем и његовим делом, Андрић ће у више наврата потврђивати код себе, и у нашем народу уопште, који је дуго живео под турском влашћу. У овом есеју покушао је да то објасни једним дубинским увидом у психологију народа, чији је најпунији духовни израз управо Његош. Он каже „Има у нама дрхтај једног тона који тачно одговара специфичном ритму Његошевог десетерца, који је према њему као калуп према одливку и који се на његов звук увек одазове, веран и непогрешан као лозинка. Можемо тренутно отићи у својим мислима и осећајним заплетима далеко напред, ми ћемо се увек вратити Његошу; можемо *забављени о себи*, заостати за њим, ми ћемо га у пресудним тренуцима увек стићи. Он је увек присутан и може само да изгледа одсутан.“²²⁹ У огромној литератури о Његошу и пре и после овог Андрићевог есеја, нећемо наћи слично објашњење појаве тог неодољивог утицаја Његошева стиха на све слојеве друштва, без обзира на верске, етичке и интелектуалне разлике. Андрић је врло рано осетио тај тон у себи и он га је инспирисао не само да се детаљније бави проучавањем Његошевог живота и дела него и да му он увек одзвања приликом његовог стварања. Та „вечна присутност Његошева“ и код народа коме припада и код њега лично, јављала се, како каже, „не као привиђење него као жива снага, као глас крви и стварности која постоји и дејствује и кад невидљива ћути“. Мало даље, Андрић у томе есеју неопозиво констатује: „Свуда нас је пратио Његош.“²³⁰

Из те вечно живе снаге, као што је напоменуто, Андрић се надањивао и када је стварао оригинална прозна дела и када се есејистички одређивао према Његошу.

Први есеј, *Његош у Италији* објављен је након четири године Андрићевог боравка у Италији, а он је у Италији боравио као службеник посланства у

²²⁸ Иво Андрић, *Његош као трагични јунак косовске мисли* (есеј Вечна присутност Његошева), Октоих, Подгорица, 1994. стр. 57;

²²⁹ Исто, стр. 57;

²³⁰ Исто, стр. 57;

Ватикану од фебруара 1920. до октобра 1921. године. Наиме, Андрић је ступио у дипломатску службу 1920. године. Из писама упућених Зденки Марковић, својој пријатељици из Загреба, видљиво је и како је доживљавао Италију, њену славну прошлост и културу, затим какав је однос имао према уметничким великанима Италије и великанима из других земаља који су својевремено боравили у Италији. Писао је још и о местима у којима је боравио, те о својим задужењима на послу у посланству, о свом крхком здрављу и разним другим питањима из времена тог првог службовања ван своје земље, а да при том не напише ништа о Његошу.

У писмима пријатељима, из тог доба, „пуних интересантних детаља, у којима Андрић описује и себе и Италију“, нема ни помена о Његошу, да би тек после четири године од тамошњег боравка штампао поменути есеј. Истина, пре објављивања тога есеја, он се у неколико наврата у својим писмима или својим радовима позивао на Његоша. Тако се у писму из Букурешта своје професору и заштитнику др Тукомиру Алауповићу (19. 6. 1922) позвао и на Његоша, да би објаснио свој усамљенички положај и своје незавидно здравствено стање, па, између осталог, каже: „Разумљиво је да су у туђини тешки такви часови какве сам само за време рата познавао, а за које је Његош нашао одличан израз да би било и стидно и узалудно тражити друге:

„Моје племе сном мртвијем спава,
„суза моја нема родитеља,
„нада мном је небо затворено,
„не прима ми плача ни молитве.“²³¹

У својој дисертацији, Андрић се често и вољно позивао и на Његоша и анализирао његове стихове који се односе на време пада наших народа под турску власт *постадоше лафи ратарима / истурчи се плахи и лакоми*, да би истакао како се Његош „увек може да слови као највернији израз начина мишљења и схватања у народу“.²³²

²³¹ Исто, стр. 20;

²³² Исто, стр. 20;

Сличне оцене Ива Андрића о Његошу тек ће касније бити очигледније, детаљније и јасније исказане. У овом првом есеју су описана два доживљаја Његоша, један како је Његоша доживео и описао Љубомир Ненадовић, и други, Андрићев доживљај Његоша у местима наведеним у Ненадовићевом путопису. Из та два доживљаја израња предсмртни лик Његошев. Андрић је, спремајући се за службу у Италији, поред других дела, детаљно упознао и Ненадовићев путопис, како због ближег увида у италијанску стварност и културу, тако и због упознавања Његоша, јер је Његош Андрићу, како смо видели, од младости био незаобилазна духовна инспирација, путоказ и оријентир.

Андрић је, наслањајући се на, како он каже „доброћудну, помало наивну и суву, али поштену и топлу прозу“ Ненадовићевог путописа, настојао да сагледа пре свега Његошеву личност, па је у Напуљу трагао да пронађе зграду и да лоцира стан и балкон у којима је Његош с пратњом боравио, јер га је то инспирисало да у машти види силуету Његошеву и његове пратиоце, и увек доброћудног Ненадовића, да проникне у мисао и усамљеничке немире Његошеве, да му чак *види* лице са заруменелим јагодицама и да га прати како нервозно хода по соби, те да га доживи у посети Помпеји и на вечери код Ротшилда, расположеног и окруженог са највишом господом и најлепшим дамама. Андрић је и сам оживљавао Његошев боравак у Риму, па константује да се ту „још чешће сретао са успоменама на Његоша“, видећи га и болесна и усамљена, увек у духу издигнута изнад приземних задовољстава његових пратилаца. Уочио је и да је Његошев дух, и поред болести и брига за своју земљу, био пријемчив за уметничка дела великих италијанских стваралаца.

Андрић у уводу овога есеја изриче значајну мисао да „преко граница свих времена и мимо свих закона траје један непрестан збор духова“, па је због тога разумљиво што се Његош неодољиво укључивао у свет италијанских, и ранијих и ренесансних стваралаца, а он сам улази у духовни свет Његошев. Ослањајући се на Ненадовићев путопис, Андрић је пратио Његошеву личност кроз даље путовање кроз Италију. Замишљао га је како се у Фиренци „брзо и расејано“ опраштао са људима који су га испратили до поласка воза, те како је после пет месеци „издахнуо једне октобарске ноћи на Цетињу, благосиљајући, као какав

древни првосвештеник, земљу и народ, и препоручујући главарима да „сиротињи чине правду“.²³³

Извесно, овај Андрићев есеј је велика потврда вечне Његошеве присутности у његовом духу, али и јасна индикација, да је уз помоћ Ненадовићевог путописа, успео да дубље продре у Његошев дух који се непрекидно читовао на два нивоа – реалном, када је Његош радознао, када се смеје, шали, употребљава ироничне опаске, када брине за свој народ, за Српство, Словенство, када показује раскош своје лепоте и своје мисли, и иреалном – када се усами и постане неприступачан, када и Ненадовића ословљава са Ви, када помишља да побегне из Европе и нађе смираја, како је једанпут и рекао, у Америци. Иво Андрић види сталну смену тих стања од реалног ка иреалном и обрнуто. Он види његову истрзаност унутрашњим противуречностима, кога још мучи болест и стална узнемиреност због неповољних гласова о нападу Омер-паше на Црну Гору. У овом есеју осликан је један упечатљив Његошев профил из последње године његовог живота, профил болесног песника и суморног владара, настао из дивног саживљавања Ненадовићевих доживљаја и Андрићевих импресија из места у којима је Његош боравио у Италији пре седамдесет година од Андрићевог боравка, без посебног раздвајања Његошевих позива – песника, владара и владике.

Носећи оваквог Његоша у своме духу, и упознајући дела других писаца о Његошу, Андрић ће након десет година од овог есеја објавити много опширнији есеј *Његош као трагични јунак косовске мисли*, у коме ће исказати целокупни живот Његошев и указати на суштинске индиције његовог стваралачког дела. У овом есеју Андрић је покушао да обухватно и дубински продре у унутрашњу драматику Његошевог живота, који је стално био разапет између три тешка и супротстављена, а неодвојива позива, која је чак и у наслову своје књиге нагласио Милован Ђилас.

Овај есеј је настао из Андрићево предавање на Коларцу у Београду, одржаног децембра 1934. године, као допринос идеји да се подигне споменик Његошу. Андрић је био и члан тог Иницијативног одбора. Извесно, то је био само повод да се тим предавањем подржи та акција, а неспорно били су дубљи духовни

²³³ Исто, стр. 22;

разлози за обухватније сагледавање и презентовање живота и дела Његошевог. Пре тога предавања, Андрић је у новопокреном недељном листу „Идеје“, Милоша Црњанског у V броју од 17. новембра 1934. у разговору са новинаром, изнео суштинске обресе есеја који је имао у виду: „Ових дана сам завршио један мањи (есеј) о Његошу. То је предавање у корист подизања Његошевог споменика. Видите, ако има споменика који смо дужни да подигнемо, то је тај. Стриндберг је негде рекао: живот је тако тежак да би сваком човеку који га часно проживи и природно заврши, требало подићи споменик. Ако то важи за сваког човека, колико више може да важи за ову необичну личност наше историје, која је на овој тврдој и крвавој балканској земљи била све оно што је најлепше и најтеже бити: песник, владалац и свештеник.“²³⁴

Његош је трагични јунак косовске мисли. Као што се прича за неке светитеље да су на своме телу носили Христове ране, у Андрићевом тумачењу и доживљавању, Његош је на своме духу носио стигмата косовске борбе и патње: тескобну минуто Лазаревог избора, сву страхоту Милошеве смртоносне одлуке, сву тежину косовске клетве коју су нараштаји морали искупљивати. Али Његош је оличење не само наше него и опште балканске трагике. Трагична је балканска егзистенција XIX века која је пробуђена на бољи, духовни живот, јер је успела само да сагледа око себе сав јад и ужас тешких наслеђа. Та трагика је неупоредиво већом тежином притискивала ову генијалну главу и овај дух од постанка жељан неба. Нема ни једног проблема који је мучио нашег просвећеног човека XIX века а који Његош није промучио, или бар наслутио у свом животу или у својим делима. Андрић жали и каже да је велика штета што нико није објавио Његошеву преписку. „У најбурнијим и најмрачнијим годинама наше историје, он је са свога каменитог Цетиња писао которским лекарима, или конзуларним агентима, или скадарским пашама писма која по оригиналности и дубини мисли као и по лепоти израза спадају у најлепше што је код нас мишљено и казано“.²³⁵

За писање овог есеја Андрић је као историчар и документарист користио Његошева дела и његову преписку која још није била сређена и целовито објављена, затим дела и изјаве незаобилазног Ненадовића, потом Вука Караџића,

²³⁴ Исто, стр. 23;

²³⁵ Исто, стр. 23;

Нићифора Дучића, Димитрија Гагића, Али-паше Сточевића, Лазара Томановића, Милорада Медаковића, Матије Бана, Бранка Лазаревића, Павла Ровинског, Милана Решетара, Николаја Велимировића, Гетеа, Екермана, Риварола и других. Очито, Андрић је поред личног доживљаја Његоша и његових дела и увида у историјску прошлост Црне Горе, осећао потребу да направи увид у одабрану и адекватну литературу, како би из свега тога имао аутентичнију слику личности и дела Његошевог.

Као и у претходном есеју Андрић је вешто спојио чињенични материјал и лични доживљај и тако је спојио Ненадовићеве путописне доживљаје о Његошу и своје личне импресије, из места која су описана у Ненадовићевом путопису. Наравно, у овом новом есеју чињенични материјал је много богатији, а поглед и доживљаји Његоша и његовог дела и њиховог утицаја на будуће генерације је обухватнији и продорнији.

Основни постулат у коме се у овом есеју очитује Андрићево сагледавање Његоша је драматика Његошевог живота као трагичног јунака косовске мисли. У тој драматици Андрић је настојао да у јединству и прожимању прикаже све аспекте Његошевог живота и дела – песнички, владарски и владичански – и све битне показатеље и спољне околности у којима се тај живот одвијао и из кога је изникло непролазно уметничко дело. Андрић сведочи да је Његош трагични јунак косовске мисли, односно косовске легенде и то је у уводу овог есеја јасно назначено, а кроз његов даљи садржај и детаљно експлицирано. Уосталом, Андрић је у овоме есеју напоменуо да су легенде *највећа људска стварност*.

У свом чувеном есеју *Разговор са Гојом*, објављеном исте године када и овај есеј (1935), улога и значај легенди у разумевању човека и живота су детаљније елаборирани, па се тамо каже: „Има неколико тачака људске активности око којих се кроз сва времена, споро и у финим наслагама, стварају легенде... Те наслаге стално, иако све мање верно, понављају облик оног зрнца истине око којег се слажу, и тако га преносе кроз столећа... Има неколико основних легенди човечанства које показују или бар осветљавају пут који смо превалили, ако не и циљ коме идемо. Легенда о првом греху, легенда о Потопу,

легенда о Сину човечијем, распетом за спас света, легенда о Прометеју и о украденој ватри...²³⁶

Андрић је сматрао да је косовска легенда постала делотворна од дана када су је нараштаји у својој борби против отоманског освајача прихватили као христијанизовану легенду. Лазарево опредељење за царство небеско и његова страшна клетва, те Милошев ненадмашни јуначки подвиг, и издаја Вука Бранковића, нису историја већ су христијанизовани елементи косовске легенде, која је до најпунијег изражаја дошла у његошевској Црној Гори, где се *крсту служи а Милошем живи*, па се логика таквог прихватања легенде у пуној мери оваплотила у Његошевој личности. Заправо, узимајући у обзир животност косовске легенде у његошевској Црној Гори, Андрић је Његошев живот у интензитету те легенде посматрао и доживљавао као драму трагедију и то за све време Његошеве владавине. Та драма није подељена на чинове, осим у напомени да последњи чин почиње када се Његош бори са болешћу па двапут, због тога, путује у Италију, и траје до завршетка његовог живота. У претходним сегментима те драме веома је упечатљиво приказана трагика тог *јунака*.

Сам чин устоличења за владара и црквеног поглавара седамнаесто-годишњег младића, Рада Томова, према *Тестаменту* Петра Првог, односно према *Промисли Божијој*, младића који је уз то имао и песнички порив, све је то било, по Андрићу, одвећ тешко бремене, односно увођење у неминовну трагичну повест.

Андрић се, да би указао на те трагичне обресе у Његошевом животу и раду, прво осврнуо на владарске обавезе и њихову реализацију. Његош је, по Иву Андрићу са невиђеном и задивљујућом упорношћу настојао да обједини у целину народ раздвојен и супротстављен на племена, да формира државу са неопходним органима, да просвети народ. Зато он отвара школе, шаље одабране младиће на школовање у Србију и Русију, труди се да заведе порез према имовном стању црногорских житеља, да набави штампарију, да обнови и изгради црквене објекте, да повећа број писмених свештеника и свештеномонаха, једном речју покушава да приближи своју земљу и свој народ развијенијим и цивилизованијим народима у Европи. Али то је ишло тако тешко и са неслућеним отпорима, да је у Његошу како константује Андрић: „под теретом владичанских дужности, схваћених

²³⁶ Исто, стр. 25;

дубоко озбиљно и крваво строго, у сукобима са људима и њиховим страстима, бедама и пороцима, почео да се формира и јавља онај Његошев поглед *на вријеме земно и судбину људску*.²³⁷ Још веће тешкоће и трауме јављале су се у решавању односа са суседима. Русија је била Његошева једина узданица, јер је од њене материјалне помоћи зависило функционисање формираних органа, па и заустављање масовних напада непријатеља са циљем да пониште све што је млади и енергични владар успео да оствари. Трзавица и неспоразума је било и са Аустријом иако је Његош успео да са њима спроведе државно разграничење. Било је и неспоразума са српским кнезом Милошем Обреновићем. А највећи и скоро нерешиви проблеми искрсавали су са Турском, и то са западне стране од херцеговачко-босанских Турака, а посебни и најгрубљи са источне стране од Турака из Скадра, Подгорице и Спужа, и то све више и чешће док на крају нису преотели два црногорска острва у Скадарском језеру, Враћину и Лесандро. Ни одређене одбрамбене потезе, иако малих могућности, Његош није могао да предузме, јер га је Русија условљавала, јер је за све време Његошеве владавине била у добрим односима и са Аустријом и са Турском. У тим противречностима и немогућностима Његош је изгарао, те је зато, према Андрићевом мишљењу, за Његоша: „Османлијско царство било уистину оличење пакла на земљи, оваплоћени принцип Зла са којим му дужност налаже борити се без колебања и помирења, па и без икакве наде на побједу“.²³⁸ Његошев стих: „Нека буде што бити не може!“, је потврда за такав став, уз опаску у којој Андрић каже да „нигде у поезији света ни у судбини народа нисам нашао страшније лозинке.“²³⁹

Тај трагични удес и Његоша и народа којим је управљао, утолико је био већи „што је он са своје висине, као сви велики светлосни духови наше историје, обухватао погледом, увек тоталитет наше нације, без разлике на веру и племе“.²⁴⁰ Испоставило се наине, да су у ту борбу као неку стихију, која се на нашим просторима водила између Истока и Запада „били завитлани и убачени сви“, па је

²³⁷ Исто, стр. 26;

²³⁸ Исто, стр. 27;

²³⁹ Исто, стр. 27;

²⁴⁰ Исто, стр. 27;

то, по Андрићу, за Његошеву благородну душу била још дубља и неизлечива патња.

Андрић је сматрао да је из тих недогледних тешкоћа и траума Његошевих никло и Његошево оригинално књижевно дело, посебно из оне неодољиве опсесивности османлијским царством, које је *постало његова судбина* и којом су натопљена сва његова главна дела, посебно *Горски вијенац* и *Лажни цар Шћепан Мали*. Чак и *Луча микрокозма*, како каже Андрић: „сва од метафизичких преокупација, није без везе са њоме преко подсвесних алузија и алегорија“.²⁴¹

И као што је Андрић настојао да продре у тоталитет Његошевог владарског профила, тако исто је хватао суштинске назнаке Његошевог књижевног односно песничког дела, настојећи да и владарском и песничком профилу Његошевом пронађе заједнички именитељ, кога квалификује као фатални знак косовске судбине: „То је поезија високог ваздуха и великих, слободарских перспектива, са онолико украса само колико је могло да буде донесено у један збег. Све што није могло стати у барку спаса после косовског потопа, све је одбачено. Отуда у томе делу недостају читави комплекси осећања. Али отуд је и све у њему садржано и развијено од једног интензитета и распаљено до једног жара каквих је мало у светској књижевности. (...) Такво књижевно дело тражила је његова основна мисао од њега: Чисто небо, тврда земља, којој смо дужни све, а између тога двога, људи витезови који иду ка гробу, ка славном гробу, као јединој жељи и највећој срећи“.²⁴²

Андрић се осврнуо, као и остали његови проучаваоци и, на трећи Његошев нимало лак позив, позив владике. Приговарало се Његошу да немарно и површно испуњава своје црквене обавезе, а такви приговори испуштали су из вида мноштво Његошевих обавеза и послова, па се Андрић позива и на Његошеву опаску да је лакше бити владика него човек. Андрић је, приказујући сукобе и сударе та три тешка позива у Његошевом духу, настојао да у целини појми тај велики дух, који се јуначки борио под окриљем Промисли, под којом је рођен и испуњавању косовског завета који је у тој борби незаобилазан, па је зато вапио и за небом и за Божијом светлосном хармонијом, а у моментима и извесног

²⁴¹ Исто, стр. 28;

²⁴² Исто, стр. 28;

клонућа, чезнуо за имагинарним острвом спаса, али се поново враћао стварности и непрестаној борби са собом, са својима и туђинима. И у свему томе он је био и остао, по Андрићу, *трагични јунак*. Удубљујући се у Његошеву трагику, Андрић је упечатљивије него у претходном есеју објаснио два нивоа, земаљски и небески, која су се чудесном брзином смењивала у Његошевом духу, а видљиви су како у његовим песничким делима, тако исто и у његовој преписци.

Из целине свога сагледавања Његошеве личности и дела, Андрић је сумирао: „Трагедија завршиће се као свака трагедија: пропашћу главног јунака, доцније, победом његове мисли“.²⁴³

Овај Андрићев есеј није само показатељ дубинског осветљавања целине Његошеве личности и дела, извесно продорнијег и оригиналнијег него што је до тада у литератури о Његошу чињено, већ и истинске Његошеве присутности у Андрићевом духу и то оне присутности која је истинска и вечна. Приговори да је Андрић превише везао Његошеву личност за косовску легенду, немају поузданог ослоња, ако се суштински уђе у Његошево песничко дело, у његове владарске потезе и у његову преписку, као што је то учинио Андрић. Ипак је Андрића у овом есеју пре свега занимала изворност Његошеве трагике и начини на коју је ту трагику носио овај велики дух. А поузданост Андрићевих анализа и закључака је темељна, оригинална и трајна. Они су били и плодна основа касније Андрићеве есејистике на исту тему. Извесно је да ће сви остали Андрићеве есеји проizaћи из овога есеја, без потребе да се у њима наглашава косовска легенда, јер ће се у њима највише говорити о ономе што је победа и путоказ а не извор Његошевог дела и мисли.

Друга група Андрићевих есеја написана је и објављена после Другог светског рата. Два есеја *Његошева човечност* и *Вечна присутност Његошева* објављени су истог датума 08.06.1947, први у *Политици*, други у *Борби*. Повод је био стогодишњица *Горског вијенца*. Овај други есеј издваја се као основа целокупне Андрићеве есејистике о Његошу и он је још и у комплементарној вези и прожимању са овим првим или есејом, а повезује их поентирани наслов тог првог есеја *Његошева човечност*.

²⁴³ Исто, стр. 29;

Андрић је чврсто опредељен да у Његошевом животу, посебно у његовом песничком делу, а нарочито, по њему, у најбољем врхунски оствареном делу *Горски вијенац*, препозна и закључи да је то песма у којој је Његош „до највишег степена развио најсветлију визију човечности, као логичку антитезу том наметнутом начину живота.“²⁴⁴

У Његошевом најбољем делу, Андрић, ту своју мисао, поткрепљује поступком црногорских ратника са јаребицама, или репликама Вука Мићуновића са везировим рицалом Османом, у којима се јасно истиче смисао борбе Црногораца у односу на Турке, јер Црногорци не *прже* земље и народе, али у одбрани своје слободе и човечности не пуштају да их зло победи, већ против зла воде борбу. Веза овога есеја са оним који смо узели као основу, управо се огледа у истицању човечности, као једног од најважнијих порука Његошевог песништва. Андрић и у овом есеју ставља нагласак на Његошево схватање човечности као врховног закона у односу међу људима и народима, па каже: „Увидели смо да је човечност врховни закон за однос човека према другом човеку, али смо исто тако увидели да је човек дужан да брани човечност од нељуди и да је истинита реч да бити човек значи бити борац. Увидели смо да свако колебање у том погледу значи издају и човека и човечности, и свако мирење – служење нечовеку, да је та борба дужност сваког појединца и закон општег живота.“²⁴⁵ Извесно, Андрић је из оног обухватног есеја о Његошу из 1935. године, издвојио једну од најзначајнијих компоненти коју и Његошев живот и песничко дело константно емитују, човечност као универзалну категорију о смислу човековог постојања.

Управо када су штампана ова два Андрићева есеја, одржана је на Цетињу свечана академија на државном нивоу поводом стогодишњице *Горског вијенца*. Андрић је поздравио скуп у својству председника Савеза књижевника Југославије, истичући да је Његош наш највећи песник, што ће и поводом Његошевих наредних јубилеја и до краја свога живота стално наглашавати. Приликом тога обраћања још је о Његошевом песничком делу истакао: „У *Горском вијенцу* и целокупном делу Његошевом ми слаavimo не само поезију слободе, поезију човечности и борбе за слободу и човечност, него и песника који

²⁴⁴ Исто, стр. 57;

²⁴⁵ Исто, стр. 57;

је строго и доследно, упорно и напорно тражио и најчешће налазио најсавршенија средства израза, песника код кога су до навеће мере били развијени свест и осећање одговорности, како у питању садржине, тако и у питању форме²⁴⁶. И у овом обраћању, као уосталом и у оном основном финалном есеју, уочавају се индикатори Андрићеве есејистике везане за наредне Његошове јубилеје.²⁴⁷

Тако је на месец дана пре наредног јубилеја, стогодишњице Његошове смрти, објављен у *Књижевним новинама* (04. 09. 1951) Андрићев есеј *Светлост Његошева дела*. У овом есеју Андрић разрађује своју ранију тезу како и зашто Његош и његово дело јесу и могу бити „ослонац и путоказ нашем човеку“ и њему лично, а онда зашто се Његошево дело може равноправно третирати „са главним делима светске књижевности“. Узимајући за пример изјаву једног неименованог познаваоца шпанске књижевности, који је тврдио да ни у једној књизи на свету није нашао толико подстрека и помоћи у раду као у Сервантесовом *Дон Кихоту*, Андрић наглашава да је такво значење за њега имало Његошево књижевно дело. А зашто је то дело тако прихваћено у народу, па управо због тога што се „из Његошева дела стално чује основна и главна нота о човековој жељи за земаљском срећом, за другачијим, бољим, на разуму и човечности заснованом животу његовог народа и свих људи на земљи.“²⁴⁸ Како и зашто то дело има универзални значај као и друга велика дела светске књижевности, Андрић је и у овом одговору јасан и недвосмислен: „Кроз његову тематику, и онда када је страшна и крвава, и временски и локално највише везана и условљена, пробија увек оно што је човечно и опште, оно што зрачи, и што ће, ја верујем, увек зрачити од Његошове личности и Његошевог дела, далеко преко граница његове отаџбине Црне Горе и високо изнад векова и поколења.“²⁴⁹ Због свих изнесених разлога Андрић је дошао до логичког закључка да је Његошево дело „ризница естетских и моралних вредности, трајна светлост која чисто и јарко обасјава и наше данашње путеве“.²⁵⁰

²⁴⁶ Исто, стр. 47;

²⁴⁷ (о овоме више видети у књизи Ћурковић, Живко: *Андрић и Његош*, Интерпрес, Београд, 2012)

²⁴⁸ Исто, стр. 47;

²⁴⁹ Исто, стр. 48;

²⁵⁰ Исто, стр. 48;

У тим јубиларним месецима настала су у кратком размаку још два Андрићева есеја о Његошу – *Нешто о Његошу као писцу* (*Књижевне новине*, 05. 11. 1951) и *Његошев однос према култури* (*Књижевне новине*, 10. 11. 1951). Иако је у свим претходним есејима било речи и о Његошу као писцу, у овом есеју Андрић усредсређује пажњу на један аспект ове Његошеве делатности, то јест на „тешкоће са којима се Његош борио као писац“. Андрић се успротивио схватањима да је Његош своја песничка дела стварао „као неки врсту противтеже својим друштвеним обавезама и занимањима практичног живота, као неку врсту психичке диверзије и бежања од оног што је теже и главно“. А своја схватања, да је Његош у поетском стварању пролазио кроз тешкоће које сваки писац стварајући пролази, Андрић је заснивао на ономе што се зна о Његошу као државнику и писцу, на ономе како су други писци стварали, а понајпре на ономе кроз какве је све тешкоће он сам прошао стварајући књижевна дела. Наравно, Његошеве тешкоће и на овом плану биле су веће и теже већ самом чињеницом да је био разапет између три крупна позива у ондашњој заосталој Црној Гори.

Затим Андрић наводи о чему је све Његош морао сам да води рачуна кад дело напише, то јест „морао је да брине о његовом штампању, његовој азбуци и правопису, његовој техничкој опреми, његовом растурању“. Наводи примере шта је Његош уз помоћ Вука Караџића и Симе Милутиновића Сарајлије, радио само да би добио адекватна ливена слова, или одговарајућу вињету за насловну страну. Наравно, при стварању песничких дела највећа тешкоћа и најизразитији сукоб одвијао се у самом ствараоцу, тако да је Његош, истиче Андрић „морао красти од свог поетског дела да би удовољио захтевима живота и красти од живота да би се колико-толико одужио свом песничком позиву.“²⁵¹

Андрић наводи упечатљиве примере о томе како су његови савременици, или његови каснији критичари, показали неразумевање за Његоша песника и владара, оптужујући га да на рачун једне од ових делатности занемарује другу, или обрнуто.

Због огромних тешкоћа, препрека и условности по мишљењу Андрића, Његош се није потпуно остварио као песник, те је то дело остало нецеловито, а и сам песник је имао то у виду када је Матији Бану рекао да га потомство може

²⁵¹ Исто, стр. 52;

памтити више по ономе што је намеравао да оствари него по ономе што је постигао. Овакав поглед на Његоша као писца, Андрић је апсолвирао ставом: „да је Његош као писац платио свој дуг животу и поезији, и то не мали дуг јер велики и јаки плаћају увек више и теже.“²⁵²

Овај други есеј о Његошевом односу према култури нешто је опширнији од анализаног, јер је у њему као у оном есеју финалу обухваћена целина Његошевог живота и рада, иако је културни аспект Његошеве владавине био у првом плану. Андрић разматра два аспекта ове теме: прво, Његошево настојање не само да обезбеди слободу и јединство свога народа, већ да га уведе или приближи животу и култури развијенијих народа Европе, а да при том његов народ не изгуби своју индивидуалност, и друго да он лично самообразовањем постигне статус образованог и културног човека слично онима које је на својим путовањима сусретао у Европи и који би био адекватан његовом положају владара једног народа. Иво Андрић је набројао шта је све Његош радио на културном плану за свој народ, о чему је било речи и у неким ранијим његовим есејима и какве је тешкоће и препреке и споља и изнутра на томе заузимању имао. Он констатује такође да је Његош упоредо и истрајно радио и на овом другом задатку у остваривању тих задатака. Он је неминовно западао и у одређене кризе, повлачио се у усамљеност, посебно када се из иностранства враћао у своју убогу земљу. Наведена је и Његошева изјава о тој усамљености: „Сам сам и мученик на овим стјенама као Прометеј на Кавказу!“²⁵³ Андрић на крају поентира: да је се Његош упокојио млад, радећи „на свом задатку који је у томе да на свој начин и по својим схватањима Европу приближи Црној Гори и Црну Гору Европи.“²⁵⁴

Поводом Његошевог јубилеја, одржана је на Цетињу свечана академија (05. и 06. септембра 1951), Андрић је у својству председника Савеза књижевника Југославије, поздравио овај скуп. Као и у ранијем поздраву, и овога пута је у првој реченици свога обраћања нагласио да је Његош највећи песник нашег језика. У даљем излагању истакао је због чега је најбољи и колики значај има Његошево песништво и за тадашње и за будуће нараштаје, др Живко Ђурковић пише о томе:

²⁵² Исто, стр. 54;

²⁵³ Исто, стр. 66;

²⁵⁴ Исто, стр. 66;

„Његош је у свој позив писца и поред других многоструких оптерећења која су почивала на њему уносио толико стваралачке воље, свести и прегалаштва да и у томе може да послужи као узор нараштају који ради под умногоне измењеним, и то на боље измењеним условима“.²⁵⁵

Поред три есеја о којима је до сада било речи и већ наведеног поздравног говора, Андрић је штампао и четврти есеј *Љуба Ненадовић о Његошу у Италији* (*Стварање*, 10. 11. 1951). Сам наслов овог есеја везује га за онај његов први есеј о Његошу из 1925. године, иако су оба утемељена на Ненадовићевом путопису. Наслов указује да ће у њему бити више речи о Ненадовићу него о Његошу. Наиме, у овом есеју Андрић слика потпуни профил Ненадовића почев од његовог гроба и споменика крај цркве у Бранковини надомак Ваљева, јер га та посета иницира да његову личност сагледа кроз опис његовог дружења са Његошем по Италији.

Андрић запажа да у опису Ненадовићевих путовања са Његошем по Италији, Ненадовић „ни у једном тренутку није подлегао људској слабости честој у оваквим случајевима, да предмет свога дивљења покуша да сведе на своју меру, или да себе уздигне на рачун величине коју описује, без сенке недостојне понизности или чак ласкања“.²⁵⁶

У опису Његоша, Ненадовић је показао да му се искрено и несебично диви, али и да зна да направи тачно и непогрешиво одстојање између Његоша и себе, Његоша и свега осталог, са чим су се сусретали на том тромесечном дружењу по Италији. Затим је Андрић навео низ примера из Ненадовићевог путописа да покаже и потврди ове своје констатације о Ненадовићу као путописцу, односно о лику Његошевом у овом путопису. Поредио је и Ненадовића и са Гетеовим биографом Екерманом и указао шта их може повезати, а по чему су опет различити, јер је Екерман имао разрађен план како да комуницира са Гетеом, а Ненадовићев сусрет са Његошем био је случајан и одвијао се спонтано и тај путопис је тек након осамнаест година приређен и штампан, али за све то време, константује Андрић „ништа се у његовим осећањима и целом његовом ставу према Његошу није изменило“.²⁵⁷

²⁵⁵ Живко Ђурковић, *Андрић и Његош*, Интерпрес, Београд, 2012, стр. 35;

²⁵⁶ Иво Андрић, *Његош као трагични јунак косовске мисли*, Октоих, Подгорица, 1996. стр. 37;

²⁵⁷ Исто, стр. 41;

Исто тако, Андрић напомиње, да би се строго узевши могло приговорити Ненадовићу да је Његош у његовом путопису „приказан на неки начин већ као велики покојник са хијератичном крутошћу иконе, без сенчења и прелива, без израза људских страсти и слабости“. Међутим, Андрић одмах додаје да се у оним и онаквим околностима није могао другачије описати Његош, те је зато ово дело „и поред извесне стилизованости, не само корисно и истинито него и човечански лепо и узбудљиво“,²⁵⁸ те да је Љуба Ненадовић осветлио Његоша са стране која би без тога остала заувек у тами.

Пишући о Ненадовићевом портретисању Његоша, Андрић се не само подсећао на свој боравак у Италији и доживљај Његоша према Ненадовићевом путопису, који је својевремено и описао, већ је и себе на одређен начин проверавао да ли пишући о Његошу успоставља оно неопходно одстојање како је то успешно чинио Ненадовић, који је „уздигао у очима потомства великог песника, а да себе нигде није унизио“.

Есеји које смо анализовали, речита су потврда те обазривости Андрићеве, јер свој доживљај увек поткрепљивао чињеничним показатељима, како би тај свој доживљај учинио веродостојним и како би постигао одређену пропорцију између себе и величине Његошеве. У томе му је, пре свих других, помогао Ненадовић, па верујемо да је због тога, поред осталог, и настао овај други осврт на Ненадовићев путопис.

Већ је наведено да је Андрић у разговору са новинарима недељника *Идеје* из 1934. године жаљалио што Његошева преписка није истражена, обједињена и штампана. Када су штампане три обимне књиге Његошеве преписке са преко 1700 писама, Андрићу се пружила прилика да детаљније упозна ту преписку и учествује са својим излагањем о тој преписци на научном скупу у Београду, 1963. године, посвећеном јубилеју – *Сто педесет година од Његошевог рођења*. Андрићево излагање штампано је са осталим радовима са тога скупа у *Споменици*, коју је те године издала Српска академија наука и уметности, а затим је тај Андрићев рад прештампан са другим есејима о Његошу у његовим *Сабраним делима* из 1976. године.

²⁵⁸ Исто, стр. 42;

Као и у претходним есејима, Андрић је на почетку назначио неке начелне ставове и оцене о датој теми, па их је онда детаљније објаснио, поткрепљујући та објашњења карактеристичним примерима. Такве су у овом есеју констатације: прва, да је Његошева преписка „са малим изузецима, део званичног архива Црне Горе за двадесет најкритичнијих година њеног државног, политичког и културног живота“, друга, да је то „типична службена преписка, која, као таква, најчешће тежи да прикрије право лице ствари и да им да изглед који она жели, јер одговара њеним интересима“, трећа, да „када би се судило по овој преписци, могло би се закључити да највећи песник нашег језика (ово је већ устаљена Андрићева оцена Његоша као песника) није ни имао личног живота“. Међутим, након претходних есеја, Андрић и у Његошевој преписци трага за оним „што је мање истицана страна Његошевог живота и рада“, како би дошао до оне суштаствене одреднице која карактерише Његоша као државника, песника, а изнад свега као човека. Трагајући за таквом одредницом, Андрић се више удубљује у оно што се може пронаћи међу редовима Његошеве преписке и утврђује Његошеву духовну вертикалу од првих година његове владавине па до смрти.

Када је Његош још био млад и неискусан, а неучвршћен на владарском положају, Андрић открива да је он „опрезан у изражавању и скроман у захтевима“, али исто тако да му „између редова пробијају и понос и самосвест онога који тако уздржано пише“.²⁵⁹ И наводе се изразити примери и у преписци са непријатељски расположеним суседима, затим, руским и српским званичницима и са његовим племенима и народом црногорским и брдским у целини. По Андрићу, промена у тону те преписке наступила је после Његошеве друге посете Русији из 1837. године. Иако је његов положај и даље тежак и изазован и споља и изнутра, од тога времена, Андрић открива, Његош је духовно зрелији, јер „путовања, искуства, а нарочито болест и размишљање, поспешили су ритам тога сазревања“. Преписка упућује на то да је у овој другој фази код Његоша наступила „нека резигнирана одлучност“.²⁶⁰ Дакле, он је већ државник без илузија, „решен да врши своју дужност до краја, човек који прима свет такав какав је, али и који се не плаши да у том свету види све ствари онакве какве јесу, и да их назове правим

²⁵⁹ Исто, стр. 69;

²⁶⁰ Исто, стр. 72;

именом“.²⁶¹ Потом Андрић наводи низ примера из те преписке да покаже како је Његош до краја живота остао доследан својим схватањима о положају и могућностима свога народа и о својој улози владара, владике и песника у датим околностима.

Овај Андрићев есеј је пре свега, један специфичан угао посматрања Његошевог духовног профила и његовог дела, јер је Андрић сматрао да Његошева преписка пружа више подтекстовну него текстовну могућност таквог сагледавања, а који други извори не могу пружити. За Андрића је, дакле, службена назнака Његошеве преписке ирелавантна у односу на њене имплицитне поруке у којима је садржана дубља истина о Његошу. И зато је са задовољством прихватио да поводом поменутог јубилеја говори о тој преписци, али непретенциозно, на шта упућује и сам наслов есеја *Над Његошевом преписком*.

Уочио је Андрић у тој преписци и лепоту и адекватност стилског израза у зависности коме се Његош обраћао, па је самим тим, преписка једна препознатљива мозаичка јединица у укупном исказу овог писца.

*

* *

Андрић је објавио и текст *Тренутак у Топлој*, исте ове јубиларне 1963. године, који по неким битним својствима имплицира да се разматра у овом тематском кругу, иако га приређивачи Његошевих дела нису уврстили у Андрићеву есејистику о Његошу.

Чињеница је да овај Андрићев текст нема жанровске карактеристике есеја, јер је сав уметничка креација, без ослоњања на неки изворни чињенички показатељ, осим што нас писац првом реченицом упознаје да је „тај израсли и снажни дечак, митрополитов синовац са Цетиња, који учи школу код Јосифа Троповића у Топлој“, не помињујући му чак ни име. Али ко познаје Његошеву биографију, одмах зна да је реч о Раду Томову Петровићу, како се Његош тада звао.

Андрић даље слика Његошев изглед из позиције грађанства Новљана из Његошевог окружења, које је учавало оно што их је у датом моменту

²⁶¹ Исто, стр. 71–72;

привлачило: „да је дечак леп и стасит и некако прерано зрео, момак читав“. Међутим, оно главно што писац жели да наслика о томе дечаку, нешто је дубље и значајније у односу што види и што интересује дечаково окружење, а то је његов унутрашњи, духовни профил, ухваћен само у једном тренутку док је дечак седео „тога јулског дана на каменим степеницама пред учитељовом кућом“.

Наиме, Андрић прати Његошеву мисао, која му убрзава струјање крви и било дамара и која му прикрива поглед на скучено насеље Топле, на крајичак мора и „обрву земље испод крша и планине“, да би га та мисао са тих видљивих и реалних објеката, винула да из њих и кроз њих види сва насеља и градове, сва мора и океане, сво растиње и планине, све планете и сво васионско пространство и тако дошла до суштине да је *све садржано у свему*. Дечак спознаје наједном да је сунце животна енергија која све рађа и храни и претвара из једног облика у други.

Таква Његошева мисао о истоветности универзума, која се показује једнако како у великом тако у малом облику, налаже му осећање да би то као такво могао и изразити, јер заједно са ритмом своје крви осећа и ритам родног стиха, али исто тако осећа да за то нема још способности, односно стваралачке снаге, и да је потребно стрпљење до момента када ће се то што осећа „сажети и стегнути, тако да могне стати у његов стих, или ће тај стих изменити природу, дужину и ритам, тако да ће моћи да прими све ово овако, какво је, у себи“. По Андрићу, већ тада је Његош осећао да је „неухватљиво али стварно и трајно царство поезије“ то огромно пространство васионе и то да се све садржи у малом као и у великом и обрнуто. Наравно, слобода је једна од компонената тога царства поезије. А у центру тог поетског обухвата – Његош је у тим младалачким годинама осећао да се налази и Црна Гора и њена слобода.

Ова Андрићева спознаја Његошеве дечачке мисли и тренутног духовног узлета, уствари је покушај да се допре до почетка Његошевог генетски условљеног поетског порива, који ће се касније обзнанити у песничким делима трајне вредности, упркос свим препрекама и условљавањима које ће га пратити. Овај уметнички кроки представља и исходиште Андрићевог есејистичког промишљања и запажања о Његошу и његовом делу. Њим је Андрић на изванредан начин успоставио везу са оним првим есејем о Његошу из 1925. године, где је на

основу Ненадовићевог путописа сагледавао Његошев предсмртни духовни профил и овога текста где је тај профил засветлео на самом почетку. Боравећи у Херцег Новом, у својој кући, Андрића је непрекидно везала мисао за дечачки Његошев боравак у томе месту, те је из тих промишљања и настао овај уметнички текст као финале укупне есејистике о Његошу. Овај текст је, као и сваки други о Његошу, на изванредан начин наговештен и у есеју у коме је Андрић писао о вечној присутности Његошевој, јер је тамо константовао како му се Његош јављао „толико неминовно и природно колико чудесно и неочекивано, испод Волтеровог стиха или Марк-Аурелијеве реченице, на рушевинама римског Колосеума, где је некад седео са својом пратњом, све док нису *испратили сунце и дочекали звезде*, или у зеленом шкољу кишовите и меланхоличне Боке, где *вјетрови и мутни облаци дријемају у морској тавници*.“²⁶²

Могло би се помислити да је после овако свестраног есејистичко-уметничког сагледавања личности и Његошевог дела, било логично да се Андрићево перо усмери на литерално уобличавање те личности и тога дела. Извесно је, међутим, да Андрић није ни помишљао на тако нешто, јер је довољно било то што је за њега Његош био стално присутан као узор и путоказ у његовим замршеним и неизвесним стваралачким жудњама и изазовима.

Такође је извесно да је Андрић до краја остао у уверењу да је Његош највећи песник нашега језика, што ће поновити и 1969. године када га Општинска скупштина на Цетињу моли да се прихвати за члана Југословенског одбора за подизање Његошевог маузолеја на Ловћену. Одбијајући да уђе у тај Одбор због болести и других личних разлога, он ни тада није пропустио да нагласи: „Увек сам Његоша сматрао највећим песником, чије дело заслужује свако, па и највише признање. И сам сам се давно изразио таквом схватању својим скромним радовима о њему и његовом делу“.²⁶³

И касније ће се све до своје смрти, у разговорима са својим пријатељима и биографима често позивати на Његоша.

²⁶² Исто, стр. 42;

²⁶³ Исто, стр. 43;

Из свега анализованог, могуће је извући суштину Андрићевих сагледавања Његоша и његовог дела. У уводу је истакнуто да је Андрић одабрао књижевну форму есеја како би у оквиру те књижевно-научне форме дошао до одређених показатеља битних за разумевање Његошеве личности. Користећи у првом реду Његошева дела и преписку, потом путописе и друга сведочанства Његошевих савременика, те историјску и књижевно-критичку литературу, Андрић је тражио и налазио најпогоднији приступ у остваривању својих наума и виђења, односно личних доживљаја и подстицаја који су зрачили из Његошеве личности и његових дела.

У свим анализованим текстовима, за Андрића је у центру била Његошева личност. Рано је дошао до сазнања да је Његошева личност била и драматична и трагична. Драматична по позивима које му је *Промисао* одредила, односно околности наметнуле, а трагична што је испуњавајући заветну християнизовану косовску легенду у тој бескомпромисној и беспоштедној борби морао прерано сагорети, не остваривши до краја ни један од та три позива, сваки тежи од тежега. Али, како је Његош био генијална личност за Андрића, он је остао вечито удивљен њиме. Уочавао је да је за то кратко време свога живота, тако генијалан, остварио таква непролазна дела које ће снагом човечанских порука зрачити поколењима, и то не само као естетске вредности већ и као непосредни животни путокази народима ових простора у њиховој борби за слободу, просвећеност и уопште материјални и културни напредак. Уз то, сматра Андрић, Његош је својим песничким обухватом сагледао и ширу вековну балканску стварност на стихијским сударима Истока и Запада. Отуда је трагика његовог живота и борбе била још дубља и убрзала његову прерану смрт.

Евидентно је да је Андрић настојао да дубље осмисли и у сучељавању сагледа сва три Његошева позива, како би из тога сучељавања дубље продро у његове генетске корене и пратио како се та личност преображавала од дечачких дана из Топле до прерано зрелог државника, владике и надасве песника. У борби непрекидној успео је да свој народ обједини у једну државну заједницу, иако још није могао у потпуности да реши питање граница, нарочито с турске стране. Успео је исто тако да створи одређене могућности просвећивања и културног

уздицања свога народа, те да га на темељима православља чвршће веже за словенску матицу, Русију.

Уочљиво је, такође, да је Андрића песнички позив Његошев најдубље и најтрајније инспирисао, па је у тим есејима и другим исказима стално наглашавао да је Његош највећи песник нашега језика, те да се по снази израза може поредити са светским великанима песничке речи, попут Хомера, Шекспира или Гетеа, које је Андрић такође добро познавао. Међутим он је указивао и на један аспект неразумевања Његошевог песничког стваралаштва у стручној јавности, односно одбацивао је она схватања, да је Његош олако остварио своја песничка дела. Навео је убедљиве показатеље, како је и Његош, без обзира на своје снажне стваралачке потенцијале, изгарао на тим делима, чак и онда када је била у питању само њихова техничка страна.

У Андрићево рано доба, још пре поласка у основну школу, почело је упознавање Његоша као песника да би кроз даљи узраст и духовно сазревање то песничко дело све јаче на њега благотворно и стваралачки деловало, те ће Андрић утврдити да не зна ни један моменат у своме животу без тога дела.

Отуда је у разговору са Љубом Јандрићем потврдио и 1971. године да су на њега више од свих других стваралаца и са светске и са домаће сцене пресудно утицали Његош и Вук Караџић. Наиме, рекао је: „Ја мислим да нема писца који се није угледао на некога. Свак је пред собом имао огледало узора – неко веће, неко мање! Ја бих мирне душе могао да кажем: то су Вук и Његош. Немојте никада престати да се дружите са њима“.²⁶⁴

²⁶⁴ Дело *Са Ивом Андрићем* Љуба Јандрића, писца из Сарајева, настало је из дружења са Андрићем од 1968. до 1974. године. Јандрићу се, као секретару за културу у Влади СР Босне и Херцеговине, указала прилика да у том својству контактира са Ивом Андрићем и да са његовим допуштењем води дневник о тим контактима од 17. октобра 1968. до 12. новембра 1974. године.

Теме разговора су биле разнолике и обухватне, почев од Андрићевог здравственог стања, његовог животног пута, породичних односа, затим понајвише о књижевним питањима, настанку и штампању његових дела и превода на стране језике; потом о разним друштвеним питањима и проблемима из прошлости и садашњости; о сусретима и познанствима са људима разних струка и занимања, понајвише о писцима са домаће и светске сцене и њиховим делима; о посетама и књижевним вечерима и другим културним манифестацијама; о Босни и Херцеговини, њиховој историји и знаменитим местима и споменицима; о местима где се Андрић родио, провео детињство и младост и где се школовао; и о многим значајним питањима од најширег значаја, попут смисла човековог живота, значају стваралачких дела, о смрти и другим питањима која су одувек преокупирани човека. Извесно, тешко је и набројати о чему се све разговарало, али је чињеница да је Јандрић, ма о којој се теми водио разговор, настојао да то све аутентично презентује, те је тако постигао да се ова знаменита личност и његово дело осветле са *стране која*

4. ЂИЛАС И ЊЕГОШ

Милован Ђилас књижевник, државник и дисидент, једно време веома уважен, па потом и одбачен, марксиста и антимарксиста, револуционар и робијаш, атеиста и теиста, био је и врстан публициста и прозаиста, критичар и есејиста. Све то неспојиво му је пристајало и све је издржао, јер је био снажне и складне физичке и духовне конституције. Упамћен је као веома интригантан, наоко другачији, али и привлачан многим људима, и својом појавом, и својом усменом и писаном речју.²⁶⁵

Био је контроверзан, недоследан, окрутан, чак и репресиван у појединим фазама свога живота. Међутим, када се дубље уђе у срж Ђиласове личности и његовог духовног језгра, оне постају споредне и мање битне. Све што је чинио у набројеним областима, радио је инспирисан неодољивом вером у марксистичко-хуманистичку идеју. Чак и када се нека од идеја у стварности показала као изопачена, или неостварива, он није одустајао од ње и борбе за њено остварење, мислећи да је она узвишена и да се за њу вреди жртвовати. Значајно је рећи за њега и то да, ако се за идеју није могао борити практично када је био у власти, радио је то на робији писањем књига и изучавањем докумената.

Истражујући и изучавајући Његошев живот, Његошеву поезију, епоху, Његошеве визије и идеје, нарочито после немилог напада на Исидорину књигу, Ђилас је све више налазио себе, управо онако, саживљавајући се са духом и душом Његошевом, као што је Владика Николај својом књигом о истом сведочио.

би заувек остала у тами, како је сам Андрић својевремено записао о Ненадовићевом опису Његоша у Италији.

Иако су и неки други културни посленици водили и штампали записе о разговорима са Андрићем, чињеница је да у овим Јандрићевим дневничарским записима, највише има података за тему о Његошу, јер на изванредан начин представљају наставак Андрићевих есеја о овом писцу, односно илуструју ту *вечну присутност Његошеву* код Андрића до краја његовог живота.

²⁶⁵ Све податке о Ђиласовом животу и раду наводимо на основу следећих извора:

- 1) Калезић, Василије: *Ђилас – миљеник и отпадник комунизма. Контроверзе писца и идеолога*, Друго, поновљено издање „Зодне“, Београд, 1988;
- 2) Ковачевић, Бранислав: *Ђилас, херој – антихерој*, Подгорица, 2006;
- 3) Ђурковић, Живко: *Ђилас и Његош*, ЦАНУ, Подгорица, 2008;
- 4) Ђилас, Милован: *Тамница и идеја*, Београд, 1989;

Ћилас је увидео могућност да оцени своје путеве и странпутице, да потржи оправдања за своју истрајну, и понекад неправедну, борбу за идеје, за идеал правде и марксистичког хуманизма. Његош је постао незаобилазни предмет Ћиласовог дубљег проучавања и осмишљавања, његов узор и путоказ, али само у делима где Његош судбину човека, друштва, посебно сопственог народа, није сагледавао само у фокусу највиших космичких, божанских закона.

4.1. БИЛАСОВ ОДНОС ПРЕМА ЊЕГОШУ И ЊЕГОВОМ ДЕЛУ

Владика Његош је од своје појаве на друштвеној и књижевној сцени од средине деветнаестог века, и у двадесетом веку, на ширим јужнословенским просторима, прихваћен као духовна вертикала, под чију сенку су се окупљали многи: непристрасни истраживачи, ствараоци разних профила, политичари и идеолози, бунтовници и револуционари, верници и неверници, националисти и интернационалисти, обични људи и самосвојници, слободари и песници. Сви су они у Његошу и од Његоша тражили и налазили неку утеху, помоћ, инспирацију и оријентацију, једном речју решење за животне изазове, отпоре и борбе, за своје идеје и поступке. Нимало није чудно што се и Милован Ћилас нашао у друштву тих обраћеника Његошу, са обзиром на то да је стално био на животној ветрометини, и када се борио и управљао, а камоли када је осуђиван и робовао. Многи се обраћају Његошу, као мерном стубу, као духовној вертикали, као мудрог учитељу и владару, као живом, као оном који може да чује, разуме, схвати, помогне.

Оно што је за наше разматрање и изучавање много интересантније и изазовније јесте чињеница да је Ћилас, у веома променљивим животним околностима, нашао духовну потребу да својим студијама успостави врло значајан однос са Његошем и његовим делом и да се таквим односом уврсти међу познате његошологе.

Заправо, и Ћилас је имао своју стваралачку вертикалу у односу на Његоша. Почео је, најпре, полемичким чланком „Биљешка о Његошу“, 1937. године, па наставио полемичком расправом „Легенда о Његошу“, 1952. године, а завршио монументалном монографијом „Његош – пјесник, владар, владика“ 1957–1959. У размаку од двадесет година зачета је и обликована ова Ћиласова стваралачка вертикала у којој је свакако главни протагонист – Његош.

Први његов чланак и каснија студијска расправа усклађени су са Ћиласовим револуционарним развитком, заснованим на постулатима марксистичке теорије о друштвеном развитку и друштвеним променама.

Међутим, монографска студија о Његошу представља врхунац Ђиласових естетичких и етичких идеја и сазнања, а све с обзиром на Његоша, његово укупно дело, те на време у којем је овај песник и владар живео и стварао. Колико је ова студија објективан и непристрастан истраживачки напор и резултат, а колико је у њој присутан ранији Ђиласов однос према прошлости и према истраживањима која су се бавила Његошем, захтева продубљеније и обухватније анализирање.

Анализујући искључиво, поменуте Ђиласове радове, фокусираћемо се на однос: Ђилас–Његош. Истражујући ту тему, надамо се да ћемо доћи до релевантних сазнања о томе како се Ђилас разрачунавао са опонентима у схватању Његоша и његових дела, шта је уважавао од ранијих истраживања. Покушаћемо да истражимо шта је ново открио или на оригиналан начин казао о Његошу, његовом делу, времену у коме је живео, и како се кроз тај стваралачки процес рефлектовала и преображавала сама личност овог истраживача.

Милован Ђилас је из различитих побуда и позиција показивао и изражавао свој однос према Његошу у временском распону од двадесетак година. У неколико наврата, он је своје побуде објаснио, нарочито је говорио о онима које су претходиле монографској студији.

У својој студијској расправи „Легенда о Његошу“ Ђилас је изричит: „Његош и његошевски проблеми су ме, дакле, занимали само лично, као мање-више сваког нашег интелектуалца, а уз то и Црногорца, који познаје и треба да познаје овог доиста оригиналног, даровитог и великог пјесника. Прије рата, по изласку са робије, 1936. године, написао сам о Његошу један чланчић, на линији борбе комуниста и уопште напредних људи за културно наслеђе, борбе коју су они углавном били занемарили“.²⁶⁶ Текст „Биљешка о Његошу“ Ђилас је објавио у ревији „Култура“ (1937). И заиста, за овај кратки текст Његош је био само повод, а очити циљ је био да се Ђилас огласи као млади револуционар марксистичке оријентације, који штити Његоша од *културне реакције*.

О овом тексту писао је и Василије Калезић истражујући разлоге за његов настанак. Ђилас му је и писмено одговорио: „Није у тој *Белешци о Његошу* само реч о личном настојању. Ја сам већ на робији – делом под утицајем одлука VII Конгреса Коминтерне – дошао до закључка да ми комунисти занемарујемо

²⁶⁶ Милован Ђилас: *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 6;

националну прошлост и да треба да је *оживимо* и *присвојимо*. Његош, кога сам увек сматрао великим, изгледао ми је као највећи пропуст, утолико пре што сам код многих марксиста приметио да га потцењују као *мистика* и *националисту*. Чланак тај био је добро примљен, нарочито код млађих комуниста (на Универзитету). Писао сам га – ако се добро сећам – у лето 1936. Ускоро по изласку са робије (у Б. Пољу, где сам био протеран)²⁶⁷.

Ово Ђиласово накнадно сећање открива један нови смисао поменутог чланка, и да је тај чланак писан првенствено против марксистичких посленика који су тада Његоша одбацивали због тога што је наводно нематеријалиста и неинтернационалиста. За Ђиласа је тада било довољно то што је чланак нашао одјека међу студентском омладином марксистичке оријентације.

Расправе марксиста посвећене схватањима класне борбе, револуције, и улоге уметника и уметности код нас нису уопште тумачиле Његоша и његово дело све до завршетка Другог светског рата. Управо тада, Ђилас постаје један од најзначајнијих и најутицајнијих партијских идеолога али не узима јавно учешће у јубилејима везаним за Његоша. Зашто је то тако било, он каже: „У Његошевим прославама нијесам узимао учешћа, нити сам се на ма којој или у вези с њим ма чим појавио. И то не само због личне нелагодности у манифестацијама уопште него и због тога што нијесам никако могао да у оквир својих послова и функција уклопим и учешће на његошевским прославама, а да ми то не би изгледало неприродно и наметљиво“.²⁶⁸

Ђилас се поново огласио поводом Његоша тек после петнаест година и то 1952. године, када је Исидора Секулић објавила у Српској књижевној задрузи књигу „Његошу књига дубоке оданости“ и књижевник Ђуза Радовић написао приказ за ту књигу.²⁶⁹ Књига и приказ су објављени у партијском гласилу „Борба“. Све је то иритирало Ђиласа као партијског идеолога и културног арби-

²⁶⁷ Василије Калезић: *Ђилас – миљеник и отпадник комунизма. Контрверзе писца и идеолога*, Друго, поновљено издање „Зодне“, Београд, 1988, стр. 108;

²⁶⁸ Милован Ђилас: *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 6;

²⁶⁹ Ђуза Радовић: Исидора Секулић: *Његошу књига дубоке оданости*, приказ, „Борба“, 30. 12. 1951, стр. 6;

тра, па је на Радовићев приказ реаговао текстом у „Борби“ под називом „Поводом приказа Ђузе Радовића на књигу Исидоре Секулић о Његошу“.²⁷⁰

Радовићев приказ је сасвим одмерен, аргументовано написан и пријемчив, и нема му се шта приговорити. Критичар је истакао да Исидорина књига делује „као једно лирско остварење, као књига лирике; не само као једна интелигентно обрађена тема него као један лични и непосредни пишчев доживљај“, те да се „издваја од свега онога што је до сада као књига написано о Његошу“. Истакао је и још друге квалитете књиге, али је и приметио да је изостала студија о „Горском вијенцу“. Приметио је, такође, да су занемарени неки подаци из Његошевог живота и рада док су изнесени неки непоуздани и домаштани. Закључио је да ће читалац да „ужива у том штиву пуном даха и мисли, и поетски понесене и лепо казане речи“.

Ђилас је у свом тексту замерио уредништву „Борбе“ што је допустило да се појави Радовићев приказ, а да се не констатује како је књига Исидоре Секулић писана са идеалистичких позиција. Исту замерку упутио је и Радовићу, иако је знао да он није марксиста.

Ђилас истиче да је Исидора Секулић важна личност у култури тадашњег времена, али по његовом мишљењу, марксисти не смеју затварати очи пред чињеницом да је њена књига о Његошу „заснована на идеалистичким погледима на тумачењу појава, не на основу анализе материјалних, друштвених услова (без обзира на њихово конкретно архивско изучавање, које је код Исидоре веома обимно и савесно), из којих у крајњој линији потичу духовне појаве и њима се објашњавају, него на основу општих идеалистичких категорија. Такав метод показује дубоку немоћ идеализма да стварно објасни Његоша и његову епоху, и Његошеве историјске корене и стварни смисао Његошеве поезије, а поготову оне религиозне, које марксисти данас стидљиво прећуткују и заобилазе у празничној раздраганости, задржавајући се само на очевидно прогресивном и очевидно револуционарном *Горском вијенцу*. (...) Кад је нешто јавно већ писано, онда треба

²⁷⁰ „Борба“, 5. 01. 1952, стр. 2;

да буде и јавно, баш јавно критиковано од оних – у овом случају марксиста – који се с тим не слажу²⁷¹.

Разлоге због чега је настала ова оштра реакција на Радовићев приказ у „Борби“, и на књигу Исидоре Секулић о Његошу, и због чега је свој текст потписао псеудонимом, Ђилас ће подробно објаснити у уводном тексту поменуте расправе.

Њему као партијском идеологу је очигледно засметало то „што се од толико марксиста који се баве философијом, књижевношћу, политичком економијом, историјом, није нашао нико да реагује ни на такву књигу ни на такву критику. „А изнад свега: *Борба* је допустила да се објави Радовићева критика, а да ни сама нигдје није нагласила да је Исидорина књига идеалистичка, напола мистичарска, не без извесног поноса и *времену упркос*.“²⁷² Затим истиче да је реакцију на Радовићев приказ потписао псеудонимом „обзиром на удомаћену праксу да се све ствари, чак и ако нијесу непосредно политичке а долазе са таквих мјеста, схвате често и баш као такве, па се према томе и речени напис могао схватити искључиво као политички напад и политичка осуда“.²⁷³

Ђилас је покушао да свој поступак објасни и Исидори Секулић, али није одустао од намере да се озбиљније позабави њеном књигом о Његошу. Заправо његов циљ је био да се са марксистичких позиција разрачуна са српским идеализмом и његовим протагонистима. Тако је настала књига „Легенда о Његошу“, у којој је Његош морао доћи у други план.

Милован Ђилас је Василију Калезићу написао: „Два су повода ‘Легенди о Његошу’:

1. Похвалан приказ Ђузе Радовића у ‘Борби’ (баш у ‘Борби’);
2. Похвално изражавање Михаила Лалића о тој књизи. Најпре сам написао чланчић – одговор на Ђузин приказ. Али сам – после случајног разговора с Лалићем – увидео да то није довољно и задубио се у Исидорину књигу, а делом и у његошевску литературу. (...) Књигу сам донео на поклон Титу и он ми је доцније рекао: ‘Добра књига – слажем се с тобом – против нац. мистике’. Побуда за

²⁷¹ Милован Ђилас: *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 21;

²⁷² Исто, стр. 22;

²⁷³ Исто, стр. 22;

књигу: одбрана партијности и партијске идеологије, којој је претило разводњавање и лабављење (идеолошко). Књигу су претходно читали Куленовић и Бора Дреновац²⁷⁴.

Ћилас се у својим анализама и опонирањима претходних проучаваоца неминовно освртао и на Његоша, а последње поглавље књиге искључиво је посветио Његошу. Поред излагања о Ћиласовом разрачунавању са тумачима Његошевим са идеалистичких позиција, анализираћемо и Ћиласово виђење Његоша у том периоду.

*

* *

Овом првом студијом Ћиласов однос према Његошу није био окончан. Када је био смењен са државних и партијских функција у јануару 1954. и затворен, код Ћиласа се, иако у изузетним околностима, указала потреба и могућност да се свестраније и озбиљније позабави самим Његошем и његовим делом. Тако је настала обимна студија „Његош – пјесник, владар и владика“. Рукопис студије је рађен, као што стоји у напомени на крају књиге, у затвору, у Сремској Митровици, од 1957. до 1959. Југословенски издавачи, којима је нуђен рукопис, нису хтели да га штампају све до 1988. године, наводе ранији изучаваоци његовог живота и дела. Књига је у међувремену преведена на стране језике (енглески и немачки) и штампана у иностранству много раније од првог издања на нашем језику.

У овој студији, Његош је једина тема, а његови ранији проучаваоци су присутни само утолико уколико су потврда ауторових ставова, мишљења и оцена.

Из овог прегледа очито је да постоје две фазе у Ћиласовом односу према Његошу: прва која траје скоро двадесет година, и друга, која је утемељена монографском студијом. Као што је у наведеној литератури о Миловану Ћиласу наведено, идеолошка борба коју је он водио у првој фази са својим опонентима, помогла му је да нађе себе као књижевног критичара и истраживача Његошева живота и дела, па када су идеолошки заноси прошли, да уђе у зрелији и

²⁷⁴ В. Калезић, Исто, стр. 60;

објективнији приступ датој теми. Из те нове позиције, иако у непримерним околностима, могао је боље да осмисли и покаже своје стваралачке и истраживачке домете и да се ослободи својих острашћених искључивости и револуционарне надмености у третману историје, и улоге и значаја знаменитих личности у њој.

Ђиласов духовни профил у затворским условима, је надјачао профил револуционара и партијског идеолога у смеру објективног и свестраног разматрања живота и дела Његошевог. Испоставило се, међутим, да без претходног идеолошко-политичког успона и наглог и неочекиваног пада, није могло доћи до његовог духовног дозревања које се испољило као евидентан квалитет – настала је замашна монографска студија о Његошу. Иако је после ове студије повремено давао краће изјаве о томе ко је и какав Његош, у тим својим познијим запажањима и исказима никада није порекао своја кључна схватања и судове садржане у монографској студији.

4.2. „ЛЕГЕНДА О ЊЕГОШУ“

Ово Ђиласово дело је целовито и компактно по структури и по својој интенцији. У структури дела изражени су пролог и епилог којима је уоквирена тематска суштина дела са следећим поглављима: „Разговор о методи“, „Легенда о Његошу“ и „Реакционарна и колонијална душа нашег идеализма“. У прологу он објашњава побуде за писање овог свог дела, и каже да је његова тематика иницирана Исидорином књигом о Његошу. Он настоји да историјско-материјалистичким методом разоткрије настанак друштвеног смисла и утицаја српског идеализма, а све са циљем превладавања социјалистичких мисли и у сфери идеологије и у сфери уметничког стварања.

За борбу против идеализма, кога су марксисти сматрали реакционарном идеологијом, ондашњем партијском идеологу Ђиласу добро је дошла књига Исидоре Секулић о Његошу, као типичан образац идеалистичког приступа – да се са марксистичких позиција покаже и докаже, по његовом мишљењу, немоћ идеализма и надмоћ и коначна победа материјализма.

Ђиласов однос према Његошу се двојако показује: најпре кроз аналитику рецепције Његоша у трајању од једног века и потом кроз ауторово сумарно схватање и разумевање овог ствараоца.

Милован Ђилас прати како је Његош прихватан, изучаван и вреднован, читав један век, да би дошао до *легенде о Његошу*. У уводу расправе „Легенда о Његошу“ Ђилас је указао како се у припремању за писање ове књиге живо заинтересовао за Његошеву присутност у друштву уопште, у науци посебно, све од појаве Његошевих дела па до средине двадесетог века. Из тог знатижељног увида у литературу о Његошу, Ђилас је дошао до закључка да се тумачење и рецепција Његоша и његових дела може поделити у три етапе: прву, од појаве Његошевих дела до седамдесетих година деветнаестог века; другу, од тада па до почетка двадесетог века, и на трећу, у наредном периоду, до средине двадесетог века.

Ова подела је условна и направљена са циљем да се у токовима друштвеног развитка, а применом методе историјског материјализма, сагледа

рецепција Његоша као владара и песника. Према Ђиласовом мишљењу, у првој етапи људи су у Његошу „видјели владику-владара Црне Горе његова времена, који је владао и морао да влада у необично тешким условима“²⁷⁵, али како нису били марксисти, он је, по њиховом мишљењу, морао бити апсолутиста, односно деспот. Они су га разумели и као човека и као владара, али га скоро нико није држао за великог песника, без обзира на то што су још готово сви памтили и говорили његове стихове. Ђилас наводи да су људи из његовог краја знали многе Његошеве стихове напамет, свакако не оне филозофске природе и оне из *Луче микрокозма*.

Они који су у тој првој етапи писали и говорили о Његошу, попут Љубе Ненадовића, или Јована Суботића, или нешто касније руског истраживача А. П. Лаврова, скоро да нису разумели по Ђиласу, уметничке квалитете Његошеве поезије. Заправо, у тој првој етапи и није било истинске књижевне критике. Ђилас напомиње да се Вук Караџић бавио критиком, али само колико је то било важно за национални и културни препород. „Оно што је тим људима било потребно, они су узимали и признавали код Његоша“, каже Ђилас, и додаје следеће: „Штавише, у борби коју су водили, његове идеје им нису изгледале ни тајанствене ни небеске (без обзира на то што су биле и религиозне), ни необичне, јер су то биле и идеје њихове стварности, помјешане са стварношћу, која је живјела и у којој су живјели. Људи тога времена, на примјер, у *косовској идеји* нијесу видјели ништа друго него оно што је она у ствари била – традицију, нужну ради настављања борбе за национално ослобођење од Турака; хришћанска (православна) религија је за њих такође била, ако више не у цјелини, а оно умногоме сасвим природно идејно рухо за ту борбу; у другом руху она се заправо није могла ни појавити, јер су је водиле сељачке масе, јер се, дакле, водила у врло неразвијеним друштвеним условима, у сваком случају то религиозно рухо (религија, а не црква, не увијек и не у цјелини!) било је веома погодно за мобилисање тих маса, утолико прије што је православље било недвосмислена антитеза владајућој мухамеданској религији (у крајњој линији и у ствари – класи).“²⁷⁶

²⁷⁵ Милован Ђилас: *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 23–24;

²⁷⁶ Исто, стр. 86;

У другој етапи, Ђилас је опет пошао од друштвено-историјских услова и процеса, који су били у таквој фази да су условљавали један нов приступ Његошу и његовом делу. Он каже: „Национални буржоаски идеал је сад не само постојао и стварна основа – буржоаски односи, иако неразвијени, били су већ створени и побјеђивани су наочиглед очију... Тада и почиње стварно, научно у буржоаском и релативно прогресивном смислу, третирање Његоша. Као што се уопште национална историјска прошлост не узима више као легенда и традиција, него као предмет за научно испитивање – макар и једнострано испитивање – којим се непобитно утврђују историјска права буржоазије, тако се ни писање о Његошу не своди више на плитке хвалоспјеве *нашем* народном и вјерском владаоцу-пјеснику него прије свега на научно (естетско) утврђивање његових поетских вриједности“.²⁷⁷

Милован Ђилас је своју оцену ове етапе дао на следећи начин: „Његош је просто проглашен националном вриједношћу (што он и јесте) – и то је било основно. Осим тога, њиме се може изаћи пред остали свијет као са великим пјесником (па и тиме, разумије се, бранити своја национална права). Извађен из оне нејасне, неодређене, и прије свега, безличне масе имитатора народне поезије (иако је и он то понегдје био), *Горски вијенац* као спјев о ослободилачкој борби – и не само као умјетничко дјело – у првом је плану, док је Његошева религиозна филозофија (чак и она из *Горског вијенца*) остала у позадини... легенде још нема, има само њених елемената.“²⁷⁸

Очигледно је Ђиласово настојање да се покаже колико су и како Његошеви проучаваоци, били на нивоу захтева времена и друштвених потреба, односно, пре свега, потреба владајуће класе, што и он сам заправо ради. И саме естетске вредности Његошеве поезије, за које Ђилас примећује да су тек у другој етапи уочене, су проучаване у таквој функцији. Из ње ће касније настати *легенда*, лажно, ненаучно третирање Његоша.

Трећу етапу у поимању Његоша Ђилас ограничава на временски период од 1911. до 1951. године. Као носиоце те етапе истакао је три српска писца и научника: религиозног филозофа владика Николаја Велимировића, идеалистичког

²⁷⁷ Исто, стр. 90;

²⁷⁸ Исто, стр. 93;

философа Бранислава Петронијевића и књижевницу Исидору Секулић. Према Ђиласовом мишљењу, основно обележје те етапе означавају две књиге: „Религија Његошева“ (1911) Владике Николаја Велимировића и „Његошу књига дубоке оданости“ (1951) Исидоре Секулић. У том временском интервалу, он сматра да је настала и оформила се *легенда* о Његошу.

Милован Ђилас на научно непримерен начин, прво говори о, по њему, носиоцима те *легенде*. За владика Николаја Велимировића каже: „На челу те треће епохе у испитивању Његоша стоји језива, фанатична, распућиновска фигура тада охридског, касније жичког владике и љотићевског идеолога и сада недичевског краљевског емигранта Николаја Велимировића с његовом књигом „Религија Његошева“.²⁷⁹ У томе тону осуде и ниподаштавања личности представљен је и философ Бранислав Петронијевић, и немачки слависта Алојз Шмаус. Иако је се у уводу оградио да неће нападати и осуђивати личност Исидоре Секулић, ипак је, посредно, преко анализе њене књиге, и њу сврстао у реакционарне идеалистичке идеологе.

Прво се послужио упоредним показатељима: узео је по седам истргнутих цитата из обе књиге и напоредно их поређао по истоветним ставовима. Они, дакле, пишу о Његошу овим редом:

1. о Његошу као пустињачком духу,
2. о њему као васионском песнику,
3. о Србо-Црногорцима као изузетном народу,
4. о немогућности човека да докучи крајња сазнања,
5. о Његошу као *ловћенском тајновидцу*,
6. о ниподаштавању материјалних, чулних сазнања,
7. о саживљавању тих интерпретатора са Његошем, како би допрли до његових мисли, осећања и идеја.

Ови напоредни цитати Ђиласу су били довољни показатељи за констатацију како српски идеализам, за четрдесет година постојања, није могао да каже ништа ново, не само о Његошу него и о основним питањима филозофије, те

²⁷⁹ Исто, стр. 95;

да је Николај Велимировић као утемељивач тога смера истраживања, „скроз-наскроз неоригиналан и плитак и без икаквог значаја“.²⁸⁰

Међутим, упоређујући схватања Николаја Велимировића и схватања Исидоре Секулић, Ђилас је уочио да, поред истоветних основних ставова, постоје и неке разлике међу њима, које су друштвено-временски условљене. Наиме, иако оба аутора подједнако мистификују Његоша, ипак је по Ђиласу Исидора Секулић отишла даље. Јер за њу није битна само тајна сазнавања крајњих истина, као за Велимировића, него и ма којих других истина. Тајне су јој: Његош, Косово, коб, нација, владарска породица Петровића, Његошев љубавни живот, и друге тајне. Она је, каже Ђилас, „концентрат и пад свега онога што је српски идеализам рекао о Његошу (...) она углавном ништа није открила, већ је све марљиво побрала од других, а њено *откриће* је само у томе што је у *оригиналној форми* склапала у једно и прекрила велом свакојаким тајни, па и таквих које смртном не дају да види чије је што“.²⁸¹

Милован Ђилас потом набраја, истичући као њен недостатак, од кога је све она *побрала* сазнања да сачини своју књигу. Поменуо је шта је могла узети од Платона, Оригена, источних религија, средњовековних религиозних мислилаца, Милтона, затим Шмауса, самог владике Николаја, Ива Андрића и других. О оригиналности Исидоре Секулић закључио је следеће: „Нов је само начин казивања, описивања. Исидора се закачи за нечију туђу мисао или неки детаљ и око тога почне да зиђе и испреда, увијек и увијек убацујући у то испредање туђе мисли (...) Она је у ствари само или готово само обилно знање, али без стварних инспирација. Све је код ње церебрално, али да не би изгледало такво – сервирано је вјештим, измишљеним и *инспирисаним* формама (језик, реченица, слика).“²⁸²

По Ђиласу буржоаска класа има потребу да своју реакционарну владавину из тога времена оправда, позивајући се на вечне, божанске истине, а за такву мистификацију Његош и његово дело били су им као Богом дани. Буржоаски карактер владавине, као већ назадне и реакционарне класе, „учинили су да реализам и позитивизам почињу да бивају потискивани, а да на њихово мјесто,

²⁸⁰ Исто, стр. 106;

²⁸¹ Исто, стр. 122;

²⁸² Исто, стр. 120;

већ тада, већ пред Деветсто дванаесту и Четрнаесту почињу у буржоаску свијест да продиру ‘чисти’ и ‘чистији’ идеализам и религија²⁸³.

Према Ђиласовим схватањима, сасвим је било природно, према датим историјским околностима, „што је идеологија буржоазије једино и могла да буде идеализам, национализам и религија, као што су у првом периоду њеног развитка били средњовјековна религиозна вјеровања и државна традиција, а у другом реализам и позитивизам“.²⁸⁴ Однос према прошлости, у односу на схватања из претходне две етапе, морао је бити другачији, односно објашњаван и извођен из вечних непроменљивих закона, којима се, у конкретним условима, овековечује владавина буржоазије. Тако су Косово, Обилић, коб и други песнички симболи из Његошевог дела, третирани у томе новом тајанственом руху. Дакле, из потреба владајуће класе по Ђиласу настаје *легенда* о Његошу, која је заокружена поменутиим књигама.

Ипак, Ђилас је инспирацију идеалистима за *легенду* тражио и код самог Његоша, па је утврдио да су три битна елемента код Његоша као владара и песника могли подупрети дату „легенду“. То су: национална борба, религиозна философија и стварање државе. Та три елемента Ђилас је разматрао уједно, јер је за Његоша ослободилачка борба облик класне борбе, која се води против спољњег непријатеља, али је уједно и борба за нове друштвене односе, кроз тежњу за стварањем централизоване државе, а под православном идеологијом. У вези с овим Ђилас констатује: „А та борба у Његошево и непосредно предњегошевско време није имала онако јасно издиференциране основе, јер су се тада на српској страни класе тек стварале из сељаштва. Али то не значи да у свести сељака није живјела традиција о времену када су они као народ, као вјера и језик били слободни, тј. када су имали ‘своју’ државу, што се – с обзиром на сада развијеније услове и појаву капитализма – јављало код њих у свијести као национална држава“.²⁸⁵

Ђилас је потом детаљно анализовао друштвено-економске односе у Србији и Црној Гори, Његошевог времена, да би утврдио да су ти односи у Црној Гори

²⁸³ Исто, стр. 110;

²⁸⁴ Исто, стр. 111;

²⁸⁵ Исто, стр. 130;

били много заосталији. Ослањајући се на теорију одраза, Ђилас се саглашава да је Његошева поезија, сходно датим историјским околностима у Црној Гори, по тематици црногорска, по идејном смеру српска, односно „традиционална, косовска; национално је за Његоша идентично са том традицијом и са српством, а донекле и са православљем... Његова поезија не може да не буде религиозна“.²⁸⁶ Друштвени развој у Србији, по ауторовом схватању, тада је био отишао даље, да би српска буржоазија, накнадно, по Првом светском рату, нашла у Његошу и његовом песничком делу најбољи ослонац за правдање своје владавине. „Стара државна традиција, косовска идеја, националност, религиозна филозофија, али не више примитивна феудална хришћанско-српска-православна него уздигнута до *viших* идеалистичко-филозофских принципа, постала је логички идејни облик тих и таквих тежњи. А није било нити има личности која би сву ту тематику у себи удружила и тако снажно изразила као што је Његош“.²⁸⁷ По Ђиласовом мишљењу, Његош се тада, схватао и тумачио у једном изопаченом виду, односно ствара се лажна представа о њему, која са стварним Његошем нема везе, иако су у њему нађене добре основе за формирање *легенде* о њему.

Ђиласове анализе Његоша полазе од класних друштвено-економских односа и утврђују усклађеност те рецепције са тим односима, а све са циљем да се покаже и докаже како је од реалног прихватања, па преко позитивистичког тумачења Његоша, дошло до изопачења и Његоша и његовог дела у идеалистичком тумачењу.

Иако се мора признати да су Ђиласове опсервације систематски вођене, са понеким луцидним запажањима, ипак је њихов шематизам очигледан, условљен марксистичком доктрином о условљености надградње, па и уметничког стварања, друштвено-економском базом. То је јако упрошћено схватање, утемељено на теорији одраза, у коме се заиста грубо превиђа лепота уметничког дела и занемарује посебни статус уметничке истине. Ђилас највише користи изразе из политичко-идеолошког речника: напредно-назадно, реакционарно-прогресивно, који су за расправу научног карактера скроз непримерени.

²⁸⁶ Исто, стр. 141;

²⁸⁷ Исто, стр. 142;

У завршном поглављу своје расправе, Ћилас, ипак, није пропустио да не каже *најзад нешто о Његошу*, односно да се и сам одреди према Његошу и његовом песничком делу, независно од свих других интерпретатора. Иако саставни део расправе, ово завршно поглавље је, у ствари, и први Ћиласов покушај аналитичког суда о Његошу.

4.3. ОДЕЉАК О САМОМ ПЕТРУ ПЕТРОВИЋУ ЊЕГОШУ

„Не треба од мене овдје очекивати неку подробну естетску и сличну анализу Његоша, јер то не спада у оквире и циљеве овога списка; зато ја и говорим у првом реду о друштвеним и историјским оквирима и основама Његоша – пјесника...“

Милован Ђилас *Легенда о Његошу*

Ђилас се кроз читаву књигу и кроз главни део расправе, у више наврата, освртао на Његоша као владара и песника, али то не показује да је Његош био у првом плану његовог разматрања, јер је окосница те анализе била посвећена рецепцији Његошевих дела и праћењу стварања *легенде* о Његошу. Када је исцрпео ту тематику, аутор је осетио потребу и да се директно и лично одреди према Његошу.

Ђилас ће Његошево књижевно стваралаштво поделити у три узастопна периода, која су била, како је мислио, адекватна периодима развоја ондашњег црногорског друштва. Он констатује: „Први период углавном карактерише, као што се зна, Његошева најужа веза са народном поезијом и класицистичко-романтичарским узорима (Милутиновић, Мушицки)“.²⁸⁸ За други период, Његош је налазећи се у изузетним и скоро несношљивим друштвеним околностима, како каже Ђилас, „тражио и могао да нађе излаз само у другом, само свом, *љепшем* свијету од овога – у религиозним и метафизичким поетским и филозофским доживљајима. *Луча микроkozма* (као и пјесма *Мисао*) логичан је у тим условима за Његоша неизбјежан резултат покушаја – *бар* умног и емотивног, у *идеји* – да побјегне од страшне *нерешиве* стварности“.²⁸⁹ Трећи период је по Ђиласу могао настати онда када су били извеснији нови друштвени односи, са успостављеним јединством народа и централизованом влашћу. Тада је Његош објавио „Горски вијенац“, којим се карактерише, по Ђиласу, најуспешнији период Његошевог песничког стварања и Његошеве владавине.

²⁸⁸ Исто, стр. 198;

²⁸⁹ Исто, стр. 200;

Ћилас је детаљно елаборирао друштвено-економске односе у Црној Гори, у три поменута периода, понекад премештајући догађаје из једног у други период, како би нашао *адекватно* упориште за објашњење настанка одређених Његошевих дела. Циљ Ћиласов је био да се покаже како друштвено-економски односи имају пресудан утицај на формирање песника Његоша и на настанак његових дела у самом процесу песничког сазревања.

Према Ћиласовом мишљењу, Његош је као песник, у првом периоду, само имитатор народне поезије, и то оне поезије „која сада већим својим дијелом постаје сувопарна и штура, али не само због тога што би је племенска и братственичка суревњивост гонила на то да буде углавном регистратор догађаја него прије свега због тога што својим традиционалним формама не може више да пјеснички одрази развијеније догађаје и односе“.²⁹⁰ Ћилас и овом приликом примењује *теорију одраза*, не познавајући добро, а и не удубљујући се ни у Његошево рано песништво ни у црногорску народну епику. Он није успео да сагледа, као други проучаваоци пуно оригиналног и песнички успелог у Његошевим раним песничким творевинама.

Други период Његошевог песничког стварања, у којем је „Луча микрокозма“ централно дело, скоро је остао без Ћиласовог осврта, иако је он раније критиковао марксистичке интерпретаторе да су занемарили Његошеву религиозну поезију. Заправо, он ће се осврнути на Његоша као религиозног мислиоца, али не и на његову поезију религиозног смера: „Његош је био нужно религиозан као што смо ми нужно материјалисти. Он је онда са тим идејама могао да се бори. Оне су за данашње доба већ давно преживјеле, и ми једино можемо да се боримо са овим, материјалистичким“.²⁹¹

У смеру искључивог утилитаризма, Ћилас се осврнуо и на Његошев песимизам, па истиче: „Његошев песимизам је борбена страна његове поезије. А у његовој филозофији, тачније – филозофској страни његове поезије, проблеми су друкчији: песимизам у њој није увијек и веома је ријетко њена борбена страна, јер та његова филозофија у поезији редовно значи удаљавање од основних идеја, од основног у стварности, на шта је Његош најинтимније и најумјетничкије и

²⁹⁰ Исто, стр. 199;

²⁹¹ Исто, стр. 214;

реаговао; зато је и поезија у тој филозофији слабија него у *Горском вијенцу* (...) а кад Његош у *Лучи* филозофира, ни нарочито дубоко ни оригинално, и презире све земаљско и материјално – онда је то морало бити и поетски и мисаоно слабо, а у друштвеном смислу слабићко, баш зато што то није осуда стварности, него њено правдање *вишим, божанским и васионским законима*“.²⁹² Оваквом интерпретацијом *Луче* Ђилас је скроз превидео њене уметничке, поетске квалитете и вредности и банализовао уметност, видећи у њој пуко средство у борби класа и преотимању власти међу њима.

Трећи период Његошевог поетског стваралаштва, аутор представља „Горским вијенцем“. Ђилас је „Горском вијенцу“ посветио највише пажње не само зато што га сматра сублиматом песниковог поетског исказа већ и због тога што по њему то дело представља најпотпунији одраз друштвене стварности тога доба. То се јасно види из следеће констатације: „Његош је доиста био и идеолог новог стања, и то главни идеолог у Црној Гори: идеолог уједињења народа, борбе против племенске изолованости. А како је то уједињење уједно и услов борбе и побједи над Турцима, то се и једна и друга борба сливају у једно – у једну борбу која је услов живота, опстанка, развитка“.²⁹³ Били су сазрели сви друштвени услови за песнички израз дате стварности, па је по мишљењу аутора „било неизбежно и најприродније да Његош владалац, најнепосреднији и најактивнији носилац тога прогреса, најкултурнији и најдаровитији Црногорац свога времена – буде и поетски израз епохе“.²⁹⁴

По мишљењу Милована Ђиласа, дати услови су налагали да ово Његошево дело буде другачије у стиху у односу на народну песму, као што је сама садржина морала бити обједињена око једног догађаја, теме дела – истраге потурица. Одређивање форме и специфичног књижевног рода, Ђилас на овај начин објашњава: „Дакле, ‘Горски вијенац’ је не само прикладна него – могло би се рећи чак и савршена форма за оно што је требало и како је требало рећи: у форми поћи даље од народне поезије, узети епску тему и опевати идеју ослобођења у разним

²⁹² Исто, стр. 216;

²⁹³ Исто, стр. 205;

²⁹⁴ Исто, стр. 207;

њеним видовима, али на лирски начин – па то је било могућно само у епско-драмском облику, у драмској поеми.²⁹⁵

Све ове карактеристике и особености „Горског вијенца“ биле су већ раније, пре Ђиласа, примећене и елабориране. Оригиналност Ђиласовог виђења „Горског вијенца“ садржана је у оцени да се Његош овим делом представио као песник једне идеје – идеје ослободилачке борбе. „Није Његош, значи, само пјесник идеја, пјесник који опјева, описује идеје (и таквих је пјесника било, и чак пјесника истих идеја, и у његово вријеме), него он пјева кроз њих, оне пјевају – ако тако може да се каже – и зато се оне и слабо виде као идеје, а виде се као идеја-пјесма, као сама пјесма. Идеје су се сублимирале у поезију.“²⁹⁶ Ђилас додаје да све друго што пружа ово дело – народни живот, обичаји, карактери – све је у функцији те основне идеје, у функцији њене поетске презентације.

Држећи се Маркса, који је сматрао да је Хомер песник детињства човечанства, Ђилас је нагласио да је и Његош „поетски израз дјетињства нашег народа, који је опјевао његове прве, невјеште можда, али снажне, борбене кораке на путу из средњовјековне турске тмине ка цивилизацији, на путу ка животу, ако не истом или бољем него што је живот других народа који су тај пут били већ прешли, оно бар животу достојном међу њима“.²⁹⁷

Милован Ђилас се осврнуо и на расправе о томе да ли је Његош реалиста или романтичар, истичући да је Његош реалиста ако се не веже за одређену књижевну формацију, а да припада романтичарској епохи по времену настанка својих дела и по њиховим примарним одликама.

Иако је Ђилас ова три периода у Његошевом стваралаштву посматрао одвојено, ипак их је повезао оном основном идејом која је, по њему, најизраженија у „Горском вијенцу“. Међутим, свођењем и овог Његошева дела на одраз и израз дате стварности, Ђилас осиромашује уметничко богатство и лепоту самог дела, за коју држи да је његова доминанта. Књига Милована Ђиласа „Легенда о Његошу“ била је врло актуелна као расправа одређене врсте и тражена

²⁹⁵ Исто, стр. 209;

²⁹⁶ Исто, стр. 208;

²⁹⁷ Исто, стр. 217;

од најшире читалачке публике свега две године. Падом њеног аутора са државних и политичких функција, а потом осудом на затворску казну од девет година, скоро да је пала у заборав. Попут ове расправе и читав његов дотадашњи револуционарни рад и стваралаштво били су скоро за тридесет година изопштени из јавног живота. Чак је ова расправа и од самог аутора убрзо превреднована у обухватнију и на новим методолошким основама засновану монографску студију.

Ова прва Ђиласова расправа о Његошу ипак заузима одређено место у његовим стваралачким напорима да се одреди према Његошу и према дотадашњим Његошевим интерпретаторима. Свакако, она носи извесно методолошко застрањивање у покушају да се уметничке творевине, попут књижевности, једино и искључиво тумаче из одређених друштвено-економских услова, занемарујући иманентне законитости њиховог настанка и поруке које такве творевине садрже. Уметничка дела су третирана као средство за остваривање одређених друштвених, пре свега, класних потреба и интереса, а занемарене су оне примарне и универзалне естетске назнаке и вредности таквих дела. Имајући на уму досадашња најеминентнија истраживања о Његошевом делу, Ђиласова строга подела његовог књижевног стваралаштва на три периода не би могла наћи научно утемељење, као ни подела друштвених процеса за време Његошеве владавине у Црној Гори на три периода. Свакако, није научно заснована, по многим изучаваоцима Његоша и његовог дела, ни подела рецепције његовог дела у три узастопне етапе.

Ова расправа, и поред њених очигледних слабости, једностраности, искључивости и крупних превида и застрањивања, има у литератури о Његошу своје одређено место и значај, најпре зато што је педесетих година двадесетог века уздрмала нашу културну и научну јавност у циљу озбиљнијег и свестранијег изучавања Његоша и вредновања и превредновања литературе о њему. Тај изазов прихватио је и сам њен аутор, опредељујући се да ради на новој књизи о Његошу.

4.4. „ЊЕГОШ – ПЈЕСНИК, ВЛАДАР И ВЛАДИКА“

Ова Ђиласова студија о Његошу, написана у затвору од 1957. до 1959. године, тек је на нашем језику објављена 1988. године. За те три деценије она је свакако доста изгубила од своје актуелности, јер се у међувремену појавило доста радова о Његошу са новим приступима и новим осветљењима. Али и закаснило њено издање, ипак, није могло значајније умањити њену привлачност и релевантност у научним и најширим читалачким круговима.

Наметнула се својом обимношћу и свеобухватом, а нарочито приступом и суптилним анализама Његошевог песничког, владарског и владичанског занимања. Свакако, њену релевантност најбоље су изразила поглавља о три кључна Његошева дела: „Лучи микрокозма“, „Горском вијенцу“ и „Лажном цару Шћепану Малом“. Ђилас је овом студијом заузео достојно место у кругу наших и страних његошолога.

У овом приказу његовог рада циљ нам је да покажемо како се Милован Ђилас исказао и у научноистраживачком раду, и то на изучавању тако великог и генијалног ствараоца, Његоша.

У анализирању Ђиласове студије „Његош пјесник, владар, владика“, поћи ћемо од Његошевог јавног деловања: песничког, владарског и владичанског, како би логички дошли до целовитог обухвата Његошеве личности, а потом ћемо се осврнути и на неке друге карактеристике ове монографије.

Овако планираним тумачењем нећемо се исцрпљивати у цитатима, него ћемо у синтезама исказати оно најважније што иницира Ђиласов текст. Наше даље разматрање релације Ђилас–Његош биће усмерено на следеће тематске аспекте: Његош-песник, Његош-владар, Његош-владика.

4.5. УВИД У СТРУКТУРУ

Увидом у студију од 573 странице текста, одмах се уочава њена обимност. У односу на ранију Ђиласову студијску расправу, ова је три пута обимнија. Међутим, обимност још увек не упућује на њене структуралне чиниоце већ су наслови поглавља директне спољне назнаке структуре.

Монографија има дванаест поглавља, која су поређана овим редом: „Постојбина“, „Ђак самоук“, „Младић владика“, „Пустињак цетињски“, „Господар Црне Горе и Брда“, „Пјесник српске несреће“, „Луча микрокозма“, „Горски вијенац“, „Лажни цар Шћепан Мали“, „Идеје и стварност“, „Боловање“, „Смрт и трајање“.

У првим поглављима се говори о Његошевој постојбини, детињству и школовању, а у последњим о боловању, смрти и трајању. У том оквиру разматрају се све три компоненте Његошевог јавног деловања – владарска, владичанска а у централном делу студије очигледна је усредсређеност на песничку личност Његошеву и на његова најзначајнија дела. Након тога следи поглавље, као накнадно придодато, о Његошевим идејама и стварности на коју се те идеје односе.

Потпунијим увидом у садржаје поглавља увиђа се да концепција студије у методолошком смислу обезбеђује неопходно структурално јединство. Наиме, три јавне компоненте Његошеве личности, назначене у главном наслову, поређане су према значају које им аутор придаје. Најзначајнија је, по њему, песничка, затим следи владарска и потом владичанска. У аналитичкој процедури студије, ишло се, међутим обрнутим редом; на разматрање компоненти од мањег значаја ка најзначајнијој. Централни и најопширнији део студије заузима анализа песничких дела Његошевих. Ако се у вези са овим имају у виду и методе, које су примењене у аналитичком поступку, историјско-биографска и естетско-биографска, онда сви поднаслови обезбеђују и функционалну усклађеност са главним насловом студије.

Примену и комбиновање више метода изискивао је сам карактер студије – монографско сагледавање Његоша и његовог многоструког дела. Ђилас је избегао познати стереотип назива монографије – *живот и дело* и назначио само битне компоненте, али је у аналитичкој процедури обухватио све оно што подразумева

заокружена и целовита монографија. Евидентно, аутор је, ради прегледности, свако поглавље делио и те целине означио бројкама, те и то доприноси унутрашњој кохеренцији студије.

Структурални образац студије, гледано и споља и изнутра, упућује на тежњу аутора за постизањем одређене концепцијске оригиналности, иако је та оригиналност доста условна и делимична. Ипак, она је квалитетна новина у односу на претходну Ђиласову студијску расправу, што је и разумљиво, јер им је смер био другачији, а поготову је другачија Ђиласова визија Његоша, па су и приступ и анализа морали бити другачији. Самим тим и структура је усклађена са тим новим приступом, анализама и визијама.

Ђилас је разматрао три профила Његошеве личности – владичански, владарски и песнички профил. Пратећи тако троделну личност Његошеву, он је уједно сагледавао и његов животни пут од рођења до смрти. У свему томе сагледавао је и контекст у којем је стасавала, обликовала се и испољавала Његошева личност. Зато је неопходно у овој анализи пратити како је Ђилас третирао тај контекст и како је у томе видео и описао животну стазу Његошеву.

Приликом аналитичког поступка, имаћемо у виду Ђиласову опаску дату у првој реченици првог поглавља студије: „Као да више нема тајни о њему, о Његошу – знају се чињенице, бар најважније“.²⁹⁸ Да не би читалац остао у недоумици и неминовном питању: ако нема тајни о Његошу, чему оволика студија? Ђилас, свестан таквог питања, одмах у наредном пасусу и одговара на такво једно реторско, имплицирано питање: „Такав, без тајни а неодгонетљив, привлачиће Његош неодгонетљивошћу којом човјек, а да сасвим не дозна ни како ни зашто, сраста с народом и земљом, а кроз њих и с родом људским и Космосом“.²⁹⁹

Из овакве премисе очигледно је да Ђилас нема намеру да истражује и открива неке нове, непознате чињенице из живота и делатности Његошеве. У затвору он за тако нешто није имао ни услова, а није му то био ни циљ. Он се, заправо, усредсредно да исказе свој однос, односно своја схватања и виђења и

²⁹⁸ Милован Ђилас: *Његош, пјесник, владар и владика*, Прво југословенско издање, „Зодне“, Београд–Љубљана, 1988, стр. 8;

²⁹⁹ Исто, стр. 11;

Његоша као личности и његовог укупног дела, нарочито песничког. Дакле, нису више били у питању неки идеолошко-политички разлози већ неодољива потреба за трагањем у Његошу и преко Његоша о смислу човековог постојања и човекове борбе уопште.

Да би то и постигао, Ћилас је морао прво у себи проживети читаву драму Његошеву, па из тога доживљаја, позивајући се и на неке изворе, саздати своје виђење Његоша и његовог дела. Да ли је у поступку уживљавања у драму Његошеву следовао Николаја Велимировића и Исидору Секулић, ако се зна да је раније овакав поступак ригорозно критиковао и одбацио, показаће се у даљим анализама тога поступка. За разлику од Николаја Велимировића и Исидоре Секулић, у писању монографије Ћилас је применио својеврсни наративно-есејистички израз, који ће неретко добијати обресе праве уметничке наратије. Он не користи ни строго научну изражајност, ни наратију у изворном смислу, већ њихову вешту и оригиналну комбинацију и то чини оргиналним Ћиласов израз.

4.6. ЂИЛАС О ЊЕГОШУ ПЕСНИКУ, ВЛАДАРУ И ВЛАДИКИ

Његош је Ђиласа највише привлачио као песник. Од детињства када је чуо за њега, како је и сам сведочио, па кроз све фазе свог духовног развитака, није из вида испуштао песничку величину Његошеву.

У монографској студији Ђилас је двојачо пратио и анализовао Његошев песнички профил: уз животни пут Његошев, правио је осврт на настанак, књижевни и друштвени значај појединих његових песничких дела све до оних последњих, две епске песме из 1847. године и неколике кратких лирских песама, насталих приликом последњег песниковог боравка у Италији. Милован Ђилас је посебно издвојио три најзначајнија песничка Његошева дела настала од 1844. до 1847. и њиховим тумачењем аналитичко-синтетичким приступом, уз примену есејистичко-биографске методе и показао врхунски песнички успон Његошев. Следећи претходне истраживаче Његошове поезије, нарочито када су у питању песничка инспирација, затим тематика, песнички облици, па стилско-језички проседеи, Ђилас је и тада, настојао да покаже самосвојност својих приступа, ставова, оцена, исказа. Тежња његова била је заправо да да лични допринос анализовању величине и непролазности Његоша као песника.

У схватању Његоша као песника, Ђилас је пошао од поставке да је Његош песник свога доба, свога народа и свога поднебља у коме је рођен и духовно усмерен. Његош је, по њему, из очевог дома, братства Петровића и племена Његуша, упио полумитску прошлост као садашњост, јер су митови о склањању српске властеле по косовском слому у Црну Гору, о освети Косова, о жртви Обилића, о непомирљивости крста и полумесеца, за њега и његове саплеменике и поданике постали апсолутна реалност. То је било искрено и најдубље веровање у овом племену, по мишљењу Милована Ђиласа, још од краја седамнаестог века, а онда је постепено ушло и у духовну сферу и у остала црногорска племена.

Младићка радозналост и рани смисао за поетско исказивање, онда утицај заштитника и васпитача Његошевих, посебно Сарајлије, који га је *ка небесима упутио*, усмерили су га на стварање поезије. Такорећи од рођења живео је у

поетици епске јуначке песме, па је неосетно усвојио ту поетику и започео сопствено стварање. Потом је усвојио и поетику и облике класицистичке поезије и исказивао се и на тај начин.

Иако је у тој својој раној фази песништва Његош уважавао поетику, епске песме, Ђилас сматра да се он већ тада почео одвајати од народног песништва самом чињеницом да је певао у осмерцу, а не десетерцу, да је експериментисао у језику, да је уплитао мотиве попут оних из грчке митологије, и уводио и истицао елементе лирског над епским. По Ђиласу, Његош није у раној поезији још потпуно свој и оригиналан, али је већ препознатљив као стваралац. То је и написао за његову поезију у првој збирци „Гласу каменштака“, која је касније прерађена у „Свободијаду“. Ту још треба убројати збирку „Лијек јарости турске“, љубавну песму „Ноћ скупља вијека“, затим песме пригодног карактера, све до епских песама „Кула Ђуришића“ и „Чардак Алексића“.

Одсуднија и судбоноснија фаза песниковог стварања започеће по Ђиласу за Његоша тек по повратку са његовог првог путовања из Русије 1833. године. Не би било погрешно да се каже да је та драма почела од оног дана када је он ступио на црногорски престо, што се јасно види из Његошеве преписке. Ђилас се, међутим, држи наслова Његошеве треће збирке „Пустињак цетињски“ и истиче две песме из те збирке: „Црногорац свемогућем Богу“ и „Заробљен Црногорац од виле“, песме у којима Његош трага за тајнама о смислу човековог постојања и о трагичној судбини Српства. Заправо, ове две песме, по Миловану Ђиласу, иницирају оно што ће касније бити предмет два његова велика песничка дела „Луче микрокозма“, у којој ће Његош разрадити везе човека с Богом, и „Горског вијенца“, у коме ће насликати српску космичку несрећу.

У времену настанка поменутих песама, Ђилас држи да се песник баш тада, затворен у зидинама Цетињског манастира и опхрван сваковрсним мукама и тешкоћама, осећао правим пустињаком и усамљеником, оскудним у свему, осим у силовитој узбурканости духа. Међутим, таква пустињачка усамљеност по мишљењу аналитичара, имала је и позитиван учинак, јер се из ње борио против ње саме, брусио своју мисао и идеју, да би се после деценију унутрашњих борби и изгарања, виноу у недогледне песничке висине.

Његошевим делима „Лучи микрокозма“ (1844), „Горском вијенцу“ (1847) и „Лажном цару Шћепану Малом“ (1847) Ђилас је пришао да покаже како је Његош на свим плановима песничког стварања: тематиком, формом, стилем, језиком, ликовима, а посебно песничким оваплоћењем идеја, показао самосвојност и оригиналност, без обзира на могуће подстицаје и утицаје. У „Лучи“ је дата Његошева најопштија слика света кроз космичку драму, а испевана је по њему као чиста поема са шест песама и са „Посветом“ Сарајлији као уводом. У „Вијенцу“ је приказана драма Српства кроз истрагу потурица у Црној Гори, и ово дело садржи три сегмента са „Посветом праху оца Србије“ и анализована је као драмска поема, и најзад, „Шћепаном Малим“, који има за тему из времена владавине *лажног цара* у Црној Гори, а формом је драмска поема са елементима комедије, и у њој се дограђују и заокружују неке идеје из претходног дела.

Без обзира на различите теме и друга својства, Ђилас наглашава да се у сва три Његошева дела може уочити јединствена усредсређеност песникова – да се одгонетну два основна принципа у апсолутним законима, а то су: принцип добра, односно реда и светлости, и принцип зла, односно хаоса и мрака. Зато је по Ђиласу песникова визија управљена на то да одгонетне порекло и добра и зла и да открије могућности да се зло победи. Из тог разлога, по Ђиласу, песник Његош разоткрива космичку драму, али и он не даје коначне одговоре о пореклу зла. Међутим, када је у питању човек, који је као пали анђеоло прикован за земљу и у вечитој борби између добра и зла, песник је покушао, по Ђиласу, да разоткрије који је начин борбе против зла за победу добра у сагласности са општим законом, односно са Богом.

До разрешења те енигме Његош је, по Ђиласу, дошао у свом најпознатијем делу „Горском вијенцу“ и то кроз удес Српства, које је распадом царства гурнуто у непрекидну борбу „са својим и с туђином“. За такву борбу, и ону из времена владике Данила и каснијег времена, песник Његош је нашао оправдање у чињеници да је борба против зла неминовна и у потпуности у сагласности са Божијим, односно са свеопштим законом *дужности најсветије*. Зато се велича јунаштво и славе се јунаци. Ту *дужност најсветију* следио је и Шћепан Мали, иако *лаже и скитница*, па га је зато црногорски народ прихватио и слушао. Зато је и силама зла, како тумачи Ђилас, био трн у оку, па нападају на Црну Гору, али

пошто им тај напад није успео, потплаћују преваранта убицу, који је на свиреп начин окончао живот *лажног цара*.

До јасне спознаје идеје о добру и злу, Његош је, по Ћиласову тумачењу, морао доћи заобилазним путем, од земље, односно од црногорске стварности, на небо и натраг у српску прошлост и Црну Гору, где се та прошлост испољила у најаутентичнијем виду. Спознаја идеја, по њему је изникла из поетског сазнања, које је за Његоша идентично са стварањем, јер је, по њему, и Бог песник, стваралац светова из хаоса и таме.

Његош је, по Ћиласу, саму идеју борбе против зла најпотпуније оваплотио у „Горском вијенцу“, јер је истрага потурица, схваћена као преломни догађај, као васкрс српске слободе. Она је у песниковој визији ипак нешто дубље и далекосежније. Она је, заправо, сажето миленијумско искуство народа и са балканских, и од раније, из прасловенских простора. У складу са таквом идејом, извршена су у том делу, по Ћиласу и друга сажимања: наше народне песме и грчке драме, затим десетерца народне песме и оног његошевског дијалекта са Његуша; сцена и ритма, српске зле судбине и црногорске стварности; јунаштва и издаје; веровања и обичаја; носилаца добра и слободе и њихових рушилаца; народа који је израз митске историје и оних који су крик непосредне стварности. Изнад свега је остварено сажимање мита и стварности. Зато Ћилас неретко истиче да је Његош најдоследнији песник митова. Без обзира колико је разумео Његоша и његово дело, Милован Ћилас није могао да прихвати његову веру и религиозност. За њега је вера ипак, макар било и Његошева, била само мит.

Идеја борбе против зла постаје поетска слика, као суштинска истинска поезија, песник је судбину српског народа морао да проживи и доживи као сопствену, као лични удес. Пошто је Његош био песник јаког сензибилитета, а догађаји из његове стварности били јако интензивни, он је сваку националну несрећу примао као властиту, а сваку дужност као неодложни аманет, држећи да је он, и као личност и као владар, учесник српске космичке драме. Зато се једна епска тема, по Миловану Ћиласу, морала транспоновати као заносна и драматична лирска поема, зато је лиризам овог дела и његова доминанта.

И за последње Његошево дело из тријаде „Лажни цар Шћепан Мали“, Ћилас константује да је на граници мита и стварности, мада и у њему преовлађује

лирски доживљај епске теме. И овде су у фокусу идеје зла и идеје борбе против зла, само што се те идеје, из космичке сфере и уклетог српства појављују у стварности црногорској. А Бог је још више, него у „Вијенцу“, страствен осветник када је у питању борба против зла.

Кроз такву борбу песник је сагледавао и менталитет црногорски, колико са врлинама толико и са манама. Визија јунаштва дата је из позиције свих учесника у збивањима, али без оних изразитих ликова и њихових особености које су присутне у „Горском вијенцу“, закључује Ђилас.

Узимајући поредбено сва три ова дела Његошева, Ђилас је указао на њихова различита својства и посебности, али је тражио и њихов заједнички именитељ у идејама. По Миловану Ђиласу, „Луча“ представља пролог „Вијенцу“, а „Шћепан Мали“ је његов епилог. Аутор је зато и поклатио највећу пажњу и исказао најбоље критичко-естетичко умеће у разумевању и тумачењу „Горског вијенца“. Истина, он се највише држао само једног усмерења, да што боље схвати и промовише песникове идеје, запостављајући и не тумачећи раскошну уметничку лепоту. Чак и у закључним запажањима о Његошу као песнику, где се константује да је Његош највећи песник српске несреће, балканског зла и јужнословенског сна, та једносмерност није избегнута. Очигледан је Ђиласов занос Његошевим делом, када истиче да ће „Горски вијенац“ живети и онда ако би српског народа нестало.

Ђиласова тумачења Његоша као песника неспорно су била и остала помак у његошологији и вредан његов критичарски напор у околностима у којима је направљен, и онда када модерна наука о књижевности у нас још није била ни заживела.

Иако је највише ценио Његоша као песника велику пажњу Милован Ђилас је поклатио Његошу као владару. Његошеву владавину пратио је кроз четири узастопне етапе:

- I од ступања на престо, 1830, до поврата из Русије са хиротоније у владику, 1833;
- II до повратка из Русије приликом друге посете, 1837;
- III од 1837. до 1847. године;
- IV од 1847. до 1851. године, до Његошеве смрти.

У оквиру ове поделе, Ћилас је извршио још једну крупнију поделу Његошеве владавине: у први период сврстао је две прве етапе, а онда следи други период под називом „Господар Црне Горе и Брда“.

Чињеница да је свака подела условна и релативна, извесно је да се тако могу прихватити и ове Ћиласове поделе. За анализовање Ћиласовог погледа на Његошеву владавину, те поделе немају битнијег утицаја.

У сагледавању Његоша као владара, Ћилас је пошао од тога да је Његош временски граничник пред новим добом Црне Горе, и то у сваком погледу: државном, политичком, културно-просветном, уметничком.

Док је у доба пре Владике Његоша црква на челу с владиком била стожер окупљања племена у заједничкој борби против непријатеља, чувар средњовековне традиције, зачетник организовања и озакоњења световне власти, Његош од првог дана ступања на црногорски престо, по тумачењу Милована Ћиласа одлучно и истрајно ствара државу. Он обједињује племена на тој основи: укида гувернадурство, затим уз помоћ Русије и руских представника формира својеврсну владу, Правитељствујушчи сенат и Гвардију. Затим он наводи да Владика Његош установљује личну пратњу, перјанике, заводи администрацију, обезбеђује сталне изворе прихода од руске помоћи, продаје објекте и заводи прикупљање пореза. У даљој етапи, он као владар бира у органе управе људе од поверења с циљем да постојећи органи што ефикасније функционишу. Има планове о проширењу Црне Горе у Зети, о иселјавању већег броја породица у Русију, и тражењу веће сталне новчане помоћи од Русије. Од тих планова успео је да оствари, по Миловану Ћиласу једино повећање годишње новчане помоћи. Пре Његошевог повратка из Русије, Милован Ћилас сваку етапу његове власти, сваку познату одлуку, тумачи више из перспективе реалсоцијализма дограђујући постојеће документе.

По повратку из Русије, Владика Његош доноси штампарију и неопходну литературу за личну употребу и потребе државе. Ставља у функцију штампарију и штампа своја дела и дела својих пријатеља, школске уџбенике, алманах, материјал за администрацију, затим отвара прве школе и шаље одабране младиће на школовање у Русију и Србију. Уз помоћ Русије, изграђује своју резиденцију на Цетињу, Биљарду, у коју смешта и органе државе.

Упоредо са јачањем државне управе, по Ћиласу, он јача и своју моћ и углед. По избору за наследника рукоположен је за архимандрита, а августа 1833. на најсвечанији начин је хиротонисан у присуству руског цара у Петрограду за владика. Касније му је руски Синод доделио и звање митрополита. Он канонизује свог претходника митрополита Петра Првог Петровића за свеца. Уз то се непрестано самообразује, учи стране језике, води опсежну преписку, прати штампу и часописе са јужнословенских простора и из Русије и сарађује у неким од њих, развија песнички таленат. Бирају га у учена и културна друштва. Постаје познат и признат не само као државник већ и као културни посленик и песник.

Његошеву спољнополитичку активност Ћилас је пратио углавном у односима са Русијом, са Аустријом и са Турском.

Одмах по ступању на престо, по Ћиласу, Његош је успоставио односе са Русијом преко руског вицеконзула у Дубровнику и тражио помоћ и заштиту. Од тада, па све до краја своје владавине, његова сарадња са Русијом је била и непрекидна и интензивна. Ћилас је детаљније разматрао руске интересе на Балкану и како су се они рефлектовали на Црну Гору и њеног владара у том времену. Наиме, тада је Русија била у пријатељским односима са обе силе у окружењу Црне Горе, па је захтевала да Његош одржава добросуседске односе са тим силама. Међутим, то није било лако изводљиво с обзиром на то да је на разне начине стално био угрожаван црногорски живаљ, па је Његош морао да се довија како да заштити своју земљу а да у исто време изађе у сусрет руским захтевима. Нема изворних доказа за Ћиласову тврдњу да је Његош, у првим годинама владавине, невешто и неуверљиво правдао пред руским званичницима неке своје потезе и поступке, било према турској било према аустријској страни, као што је неуверљива и тврдња да је по другом повратку из Русије руским званичницима слао поздраве са лажним патосом и заносом. По Ћиласовим истраживањима у тој сарадњи било је понекад разних неспоразума. Некад су руски званичници Његошу стављали препреке за долазак у Русију, или за сусрет са руским царем, и обмањивали га када су га уверавали да ће се Турци мирним путем повући са заузетих острва у Скадарском језеру. Међутим, неоспорна је истина и то да без руске помоћи и истрајне сарадње са Русијом не би могли функционисати успостављени органи црногорске државе, нити би Његош могао на ваљан начин

решити нека врло важна спољнополитичка питања. Због тога, Његош као трезвен и далековид политичар, сарадњу са Русијом никада није могао довести у питање. И то се из Ђиласових анализа, и уз одређена застрањивања, јасно види и показује.

Односи са Аустријом, по Миловану Ђиласу имали су у то доба узлазну линију. У почетку је било неспоразума око Његошевог избора за наследника и аустријског става да њој припадају црногорски манастири Маине и Стањевићи. Међутим, све време Његошеве владавине, трговина са Приморјем, посебно са Котором, није престајала. За време неких Његошевих посета Бечу, односи су почели добијати нормални међудржавни ток, посебно када је 1841. године успостављена државна граница на читавом простору према Аустрији и када је Његош продао Аустрији манастире Маине и Стањевиће. Разграничење с Аустријом, уз помоћ Русије, свакако је један од највећих, ако не и највећи, спољнополитички успех Његошев, јер је тим разграничењем први пут у историји фактички призната независност Црне Горе од једне велике силе из окружења. Од тада, према Ђиласовим назнакама, Његош се у односима с Аустријом држао принципа равноправности држава и праведности, који су се како-тако поштовали.

Односи са Турском били су за Његоша скоро нерешиви и зато је у решавању тих односа утрошио највише енергије и доживео највише разочарења. Своју активност, сведочи Милован Ђилас, усмерио је на два фронта: према Херцеговачком пашалуку, који је оличавао Али-паша Ризванбеговић и према Скадарском пашалуку према Подгорици и Спужу, који су оличавали седам паша, колико их се изменило за време Његошеве владавине, а Осман-паша, као последњи од њих, био му је најтежи и најопаснији противник.

Ђилас је детаљно разјаснио односе Његошеве са Али-пашом Ризванбеговићем, нарочито односе око Грахова, у вези са статутом Дробњака, Горњоморачана, Жупљана. Објаснио је и навео Његошеве активности око склапања неколико уговора о миру. Писао је и о њиховом побратимству у Дубровнику, о убиству Смаил-аге Ченгића у Дробњаку, о погибији дела пашине делегације под Острогом и много шта још. И поред свих неугодних и изненађујућих обрта у тим односима, Његош је успевао да одржи какве-такве мирне односе са херцеговачким пашом, или како Ђилас примећује и закључује, једино су крв и злато запечаћивали пријатељство између Али-паше и Његоша.

Очигледно је, да је се у тим анализама Ћилас повремено удаљавао од дате теме или је улазио у разјашњење неких енигми за које није имао поуздане податке.

Односе са скадарским пашама, упркос разним покушајима, сведочи Милован Ћилас, Његош није могао да успешно реши. Од неуспелог покушаја да заузме Подгорицу са почетка владавине, па преко привременог заузећа жабљачке тврђаве због убиства кучких чобана, и низа мањих или већих окршаја са спушким и подгоричким Турцима, ти су се односи све више заоштравали и компликовали. Нарочито су се заоштрили доласком Осман-паше Скопљака у Скадар на управу, 1841. године.

Ћилас бележи да је Његош покушао да путем преписке и посредничких преговора уразуми тога пашу да је у интересу обеју страна да живе у миру и сарадњи, али је паша наводно пристајао на сарадњу, а потајно радио против државе црногорске и лично Његоша као црногорског владара. Митом и лажним обећањима примамљивао је главаре из појединих племена. Силом је освојио, пише Ћилас, црногорска острва у Скадарском језеру, Врађину и Лесандро, а онда је, за време гладних година (1846. до 1847), побунио део Црмничана и Пипера против Црне Горе, тако да је Његош морао да крвавим обрачуном покори побуњенике. Из тих односа, мит о Турцима као непоправљивом злу учврстио се у Његошевој визији зла и инспиративно ће деловати у стварању песничких дела, пре свега „Горског вијенца“. Заправо, Турци су у Његошевој визији заиста постали инкарнација космичког зла, као што се судбина Српства наметала као инкарнација космичке несреће. Ћилас је те односе сажето интерпретирао, користећи се Његошевом преписком и другим документима.

И спољна и унутрашња политика Његошева, према Ћиласовом схватању, била је један нов квалитет у развоју црногорског друштва и црногорске државности. Веома су оригинална Ћиласова запажања о томе како је Његош схватао и употребљавао власт. За Његоша је власт, пре свега, била у функцији реализације идеје о ослобођењу српства, а онда и ради решавања свакодневних проблема и потреба. Иако је понекад та власт била сурова и окрутна, она је у основи служила напретку државе. Милован Ћилас констатује да је Његош спознао демонску сласт власти, али га она никада није освојила и заробила, па Ћилас

заступа мишљење да је Његош био властодржац, али не и властољубац. И у томе је његова морална чистота.

Са свог социоисторијског становишта о црногорском друштву Његошевог времена, Ћилас заступа становиште да се у томе времену у Црној Гори водио својеврстан грађански рат, односно да је то био сукоб између државног и племенског принципа. Наиме, у првом случају, неред и хаос треба да се превладавају полугама државе, у другом да се сачува племенска слобода и супротстави се насиљу централних органа управе. Дакле, држећи се овог првог принципа, Његош је морао да покори, или умилостиви племенске главаре, укључујући их у државне органе, али и да се бори против племенских јунака и афирмише друге, које је даривао Обилића медаљом, или их је морао прогонити, па чак осуђивати и на смрт. Милован Ћилас тумачи из позиције реалног социјализма Његошево успостављање државне власти нарочито у постњегошевском времену.

Процењујући и сумирајући Његошев учинак као владара, у једном изузетном тренутку развоја црногорског друштва, Ћилас је одлучно одбио приговоре о томе како да за време Његошеве владавине није извојевана ниједна значајна битка против Турака, како је, уместо да прошири територију, допустио њено сужавање. Насупрот таквим неоправданим приговорима, Ћилас истиче да је Његош направио праву прекретницу од племенске подвојености ка стварању јединственог народа и централне државне власти, што су били нужни предуслови цивилизацијског напретка. Без тог државничког преокрета Његошевог, Ћилас је мишљења да је немогуће замислити касније победе и узлете књаза Данила и краља Николе Петровића.

Иако је Ћилас пратио Његошево напредовање у црквеној хијерархији од калуђера, преко архимандрита, затим владике до митрополита, стално је заступао мишљења како та звања Његош није никада примио к срцу, те да су она била само *љуштура* владарском положају, кога је обављао као истински кнез. У прилог таквој својој тврдњи навео је чињенице које је углавном пронашао у писаним документима оних који су били задужени да Његоша за рачун других држава прате и шпијунирају. Код њих је нашао да је Његош ретко залазио у цркву, затим да ако је требало да обави неки посао црквеног карактера, то је обављао на

брзину, и да је свештенике рукополагао у то звање групно. Затим наводи да Његош није волео молитве, нити да је читао, чак ни *Оченаш* ни *Вјерују* што је врло тешко доказиво. Једино је, по њему, Владика Његош волео да чује лепо црквено певање и песму доброг гуслара. Па затим наводи да иако је био православни владика, Његош за хришћанска учења, па и она из *Библије*, није нарочито био пријемчив. Христа је споменуо само једанпут, Свето Тројство и Богородицу никада, космичку драму у песничким делима видео је другачије од библијског учења, па су и то чињенице које упућују на закључак, како је Ћилас истакао, да Његош није био ни теолог, ни црквени човек, ни мистичар, наравно у религијском смислу.

Ћилас је навео и податак да и руски вицеkonzул Гагић, од потписивања уговора с Аустријом о разграничењу, није више Његоша ословљавао као црквеног достојанственика, те да су му чак и Руси, које је имао у пратњи у Пскову, чекајући одобрење за посету Петрограду, замерали што се некалуђерски облачи. Чак и то што је Владика Његош кнезу Милошу Обреновићу дао примедбу због штампања дела Доситеја Обрадовића, по Миловану Ћиласу је био само остатак прошлости и руских утицаја у њему. Указао је и на то да се Његош није могао одрећи црквених звања, јер су му она учвршћивала власт и да су за његово братство и племенске главаре у читавој држави представљала нешто најприродније и у датом моменту за челника државе и нешто незаменљиво.

Изнесена схватања Ћилас је заснивао на чињеници да су Црногорци већ много раније били религиозни само утолико уколико је та религиозност била у функцији њихове борбе за слободу, да је Бог у њиховом поимању, иако стално присутан, изнад свега схватан као осветник у борби против зла, и да је освета схватана као њихова света дужност. Међутим, Ћилас није са довољно аспеката узимао у обзир чињеницу да је Његошева религиозност била квалитетно другачија у односу на црногорског племенског човека. Он је Његошеву религиозност поделио у две фазе: прву, која је слична религиозности обичног Црногорца, и другу, када је Његош Бога видео као свеопшти закон, занемарујући при том своје непрекидно истицање како је Његош од почетка до краја једна јединствена целовитост. Није узео у обзир ни чињеницу како су Његошеву религиозност потанко у својим делима презентовали и истакли Николај Велимировић и

Исидора Секулић. Уз то, и Његошева преписка, и сва његова јавна делатност, посебно песничка, те најзад његов „Тестамент“, очигледна су потврда дубоке и несвакидашње религиозности Његошеве. Проглашавање владике Петра Првог за свеца, упркос противљењима одређених црквених и политичких кругова, није био само чин у функцији учвршћивања власти и обједињавања Црногораца већ је имао дубоки религиозни смисао. И сам Ђилас, редовно пише великим словом Владика или Владика Раде, а на једном месту додаје да Његош није могао збацити камилавку и узети круну из разлога што није могао осим духом прескочити своје време. Дакле, по Ђиласу, Његошу је улога владике сасвим одговарала – да под окриљем овог звања обавља послове не само владарске и песничке већ и оне за цркву и православну веру. Из владике је функционисао и владар и песник, а не обрнуто, по тврђењу Милована Ђиласа.

Ђиласова настојања да владичанску фигуру Његошеву у односу на владарску и песничку на извештан начин минимизира, немају сигурно упориште у свему ономе што је познато о Његошу као владици.

4.7. ОБИЉЕ ПОРТРЕТА У МОНОГРАФИЈИ

Уз портрет Његошев, као основну тему студије, Ћилас је насликао преко педесет портрета других личности, које су на овај или онај начин везане за Његоша. То су тачније две врсте портрета: групни и појединачни. У групне портрете можемо убројити: Црну Гору, Катунску нахију, његушко, црмничко и васојевићко племе и братства Петровића и Радоњића.

Што се тиче групних портрета, осмишљавање тих структура пластичније је и рељефније него што би се могло о њима сазнати из историјске, социолошке, економске и антрополошке литературе. Такав изразит поглед и репрезентативан опис за аутора била је нужна претпоставка да се Његош и његова епоха што дубље осмисле и што ваљаније прикажу. Очито, тај социо-историјски приказ на врло широким и дугим временским релацијама, између осталог, подиже вредност овој студији.

Портретисање појединачних личности указује на неку Ћиласовску неодољиву потребу, када би се уз Његоша појавио, непосредно или посредно, неки саговорник, сарадник, преговарач, пријатељ или непријатељ, или историјска личност коју је Његош следио или која је Његоша следила, Ћилас је ту личност портретисао, понекад опширно и исцрпно да се стварао утисак непотребног контекстуалног удаљавања.

Очито да је Ћилас користио доступну литературу и друга документа, чак и фотографије, да би што верније и изразитије дочарао дату личност, али је чињеница да је долазила до пуног изражаја ауторова – не само тежња за објективношћу – већ и потреба да се на поредбеној линији што јаче оцрта и истакне Његошева личност. При том се може уочити да је аутор имао у виду разна полазишта: карактерне црте личности, врсту и начин њеног рада, те, по могућности, и њен спољни изглед. Процес обликовања је варирао – или је портрет дат одједном и на једном месту, или се у више наврата освртао на одређену личност.

На одабраним примерима може се показати ауторов поступак и поентирано исходиште тога поступка. Врло потанко и опширно су портретисане оне личности које су биле значајни чиниоци у току Његошеве владавине. Ту, пре свега, мислимо на руског вицеконзула у Дубровнику, Јеремију Гагића, и Његошевог секретара, Димитрија Милаковића.

Из једног другог угла, Ћилас је портретисао два најопаснија турска везира с којима је Његош силом прилика сарађивао, Али-пашу Ризванбеговића и Осман-пашу Скопљака. Иако је то портретисање опширно оно се, ипак, у крајњем сводило на исто исходиште као и када је било речи о Његошевим сарадницима.

Интересантан је, искричав, анегдотски портрет руског цара Николаја Првог, који је, како Ћилас примећује, био деспот и то не само по идеји и нужди и који је волео велике гестове и незаборавне изреке. У првом сусрету са двадесетогодишњим Његошем – у покушају да покаже своју супериорност опаском о његовој висини – он се опекао на Његошев искричав дух.

У односу на поменуте портрете, сасвим су другачије природе портрети двојице српских књижевника – Симе Милутиновића Сарајлије и Љубомира Ненадовића. Ћилас је настојао да покаже како су они имали велики утицај у Његошевом животу, први као његов васпитач и као песник, а други као биограф из последњих година Његошевог живота.

Значајно је, али и за први утисак изненађујуће, да је Ћилас направио портрете свих владара из братства Петровића Његоша. У изграђивању тих портрета аутор је редовно имао у виду њихову владарску функцију и њихове заслуге, али и њихове психичке особине и особености.

Такође, треба истаћи да су углавном портрети, дати у неколико потеза, ефектнији и функционалнији, чак и они на које се аутор само узредно осврнуо, јер их читалац лакше прати и има јачи доживљај ако је портрет чврсто уклопљен у дати приказ или ситуацију, док опширни биографски подаци умањују ефективно разумевање и прихватање не само портретисане личности већ и дате ситуације или приказа. Такви су кратки портрети аустријских комесара у Котору, појединих личности из црногорске историје, или земаља у окружењу, рецимо портрети Новице Церовића, Филипа Ђурашковића, Мојсија Зечевића, Јосифа Павићевића,

Стевана Вукотића, Мустафе-паше Бушатлије, Хусеина Градашчевића, Смаил-аге Ченгића и слични портрети.

И овим кратким увидом у галерију Ћиласових портрета, може се показати како они подижу садржајне квалитете студије и то најмање из два разлога: не само да нам је аутор приближио толики број личности и из Црне Горе и из других земаља, и не само из једног времена већ су тако личност и дело Његошево добили на величини и значају, а онда, аутор се представио као врстан портретиста, чиме су се обзаниле његове литерарне потребе и могућности.

*

* *

Овом монографском студијом Ћилас се недвосмислено уврстио међу његошологе. Претходна студијска расправа и није била посвећена Његошу, више је била „разговор о методи“ и ауторов покушај да се марксистичко-дијалектичком методом разрачуна са српским идеализмом. Његош, односно књига Исидоре Секулић о Његошу, били су погодни медијум тога обрачуна. Међутим, када се Ћилас у затвору од 1957. до 1959. године одвојио од марксистичких флоскула и идеолошке надмености, са свом озбиљношћу је настојао да уђе, како каже, у *душу* Његошеву. Тако смо добили обимну књигу у којој је Његош главни и основни лик.

Структурално, па и концепцијски, те по низу унутрашњих чинилаца, ова студија несумњиво подсећа на Исидорину књигу „Његошу књига дубоке оданости“. Дакле, оно што је Ћилас раније непоштено критиковао и одбацивао, то му је у раду на овој књизи постало нека врста оријентације и стимулације. Заправо, обе ове књиге, и Исидорина и Ћиласова, не могу да важе као научна дела у строгом смислу поимања, нарочито због тога што им је израз, претежно есејистичко-наративан у односу на научни. Код Ћиласа претеже нарација, код Исидоре есејистика. Примена таквог стила упућује на то да су оба аутора приступала Његошу више на основу личног доживљаја, него на основу објективне научне поставке и елаборације.

Евидентно, разлика је у овим студијама и у томе што се Ћилас, поред осталог, упорно служи историјско-биографском методом, док Исидора Секулић остаје на позицијама естетизма и субјективизма, на основу којих она слаже асоцијативне низове ма о чему говорила о Његошу и у вези са Његошем. На тој основи она иде у контекстуалне ширине, док Ћилас те ширине прави преко низа портрета и историјских опсервација. Међутим, ни једној од ових књига не могу се оспорити значај и новине у осветљавању Његоша и његовог дела, те су оне незаобилазне у разумевању многоструких аспеката ове личности, односно ваљани и незаобилазни прилози његошологији.

Непобитна је чињеница да је Ћилас своју студију радио врло амбициозно, доследно и одговорно, упркос свим препрекама које су му стајале на путу.

4.8. О ЊЕГОШУ КАО ЦЕЛОКУПНОЈ ЛИЧНОСТИ

Пре него што је и почео да прати Његошеву животну путању и сагледава његово укупно дело, Ћилас се одредио према Његошу као личности, констатацијом: да је Његош у сваком погледу „један комад“, једна неокрњена целовитост. Та констатација остаје доминантна у изради читаве студије. Зато би било значајно из Ћиласовог укупног текста извући и показати како је он схватио и означио Његошеву људску целовитост, као што смо претходно дали осврт на Ћиласов поглед о три јавне делатности Његошеве, евидентне из анализе тога погледа. У свом сагледавању Његошеве личности, Ћилас, нам показује шта је Његош генетски примио, а шта лично изградио: „Осјећајност од оца, ум од мајке, вољу од братства, слободу у Катунској нахији, а борбу против зла од Црне Горе, из српске историје и митова, из књига видике и подстицаје. Највише из самог себе: родио се он да прихвати, да претопи све то у поезију и државу, у вапај и мудрост“.³⁰⁰

У сагледавању Његошеве личности, попут Николаја Велимировића, Исидоре Секулић, Ива Андрића и других, Ћилас је пошао и од тврдње да је Његошева личност изузетна и непоновљива. При томе је свакако имао у виду и Његошеву исповедну захвалност Господу у „Тестаменту“ пред лицем Његовим о тој својој изузетности: „Хвала Ти, Господи, што си ме на земљи над милионима и душом и тјелом украсио“.

За разумевање те изузетности Његошеве, Ћилас је указао на њену генетску основу, портретишући његове родитеље и ујака му Лаза Пророковића, од којих је Његош могао наследити физичку наочитост и стаситост, духовну пуноћу, преосетљивост, смисао за реалност, одлучност, снажну вољу и предузимљивост да предводи и управља људима, те ону петровићку самосвест о изузетности у односу на друге. Дакако, то су биле само неке одреднице, поред оних цитираних, из којих ће, кроз животну борбу и непрекидно уздизање и оплемењивање, израсти као личност и наткрилити своје породичне и племенске корене.

³⁰⁰ Исто, стр. 38;

У овом смислу карактеристично је Ћиласово запажање да се Његошева урођена отменост касније, из позиције владара, преобразила у достојанственост, и у његов господствени изглед, јер је много држао до спољњег изгледа и облачења. И урођена отменост и изграђена достојанственост, по ауторовом мишљењу, још су се више оплеменили у додиру са бокељским амбијентом и морем.

Према Ћиласовим сазнањима и судовима, Његош је био страствен човек. Имао је три велике страсти: Српство, поезију и власт. Борбу за Српство је наследио, као и борбу против Турака и та страст ће интензивно живети, прерастајући саму борбу против Турака, уопштenu борбу против зла, а за слободу човека и народа. Из те страсти обликовале су се и наде за ослобођење свих јужнословенских и словенских народа испод туђина. Милован Ћилас нарочито потенцира ову Његошеву бригу и за остало словенску браћу. Из те страсти родила се Његошева унутрашња драма, у којој се непрекидно кидао и комадао, те је постао најтрагичнији песник наше судбине и најнесрећнија личност наше историје, јер је сву трагику Српства доживљавао као личну, јер је трагика постала његово биће.

Његошева поетска страст, иако с њим рођена, нарастала је како је духовно сазревао, јер оно што је он као владар и политичар намеравао да учини и оствари, па и оно што је реализовао, претходно је у поетској визији сагледавао на универзалном плану, повезујући мит и стварност, односно прошлост и садашњост, небеско и земаљско, Бога и човека. И сам Милован Ћилас, овде прихвата Његошеву религиозност, иако ју је током рада свесрдно негирао. Отуда је несреће српског народа Његош доживео као космичке и то ће се најбоље прочитовати у његовим главним песничким делима.

Власт је Његош морао да учи, да је моделује према датим околностима, да поред истине укључује лукавство, окрутност, како би остварио одређене циљеве које му је налагала конкретна стварност у владарско-владичанској улози. Оно што је битно, и што Ћилас нарочито истиче Његош није подлегао опојној и демонској снази власти, већ је постао владар, који је за дате прилике вешто и проицљиво управљао. Власт је, дакле, била само ефикасно средство у борби против зла, којим властодржац сигурно располаже и управља. Само у овом смислу може разумети да је Његош био апсолутиста и деспот.

Његош је преживљавао страшну унутрашњу драму, његов дух се извијао као пустињачки и усамљенички, али и у својој структури тај дух је добијао оснажење и очеличење у вери, да не би прешао у деструкцију и самоуништење, спознаје и сведочи и сам Ћилас. Духовна снага отпора, борбе и достојанствене издржљивости, увек су код њега доминирале, чак и онда када је Његош био запао у безнадежну болест. Заправо, и тада мудрост духа и вера надјачава разорну снагу болести све до његовог смртног трену, сматра Ћилас.

Имао је Његош и других страсти по Миловану Ћиласу као што су: лов, љубав, коцка, путовања, али оне нису биле доминантне као претходне три. Од тих страсти Његошевих, Ћилас се највише осврнуо на *такозвани* љубавни живот Његошев. И у овом смислу му је била инспиративна Исидорина књига о Његошу. Навео је да није било тајна како Његош није избегавао женско друштво, нарочито када се налазио ван Црне Горе, али је, како каже, био превише везан за своју дужност и монашки завет и обзир, да би их занемарио, преживотан да сласти љубави не би окусио и сувише духован и етичан да би се љубављу играо. Речју, његове страсти, па и љубав, подвргаване су дужностима и нужностима, па су касније приче о Његошевом љубавном животу ирелевантне и безначајне. И остале побројене страсти, Његош је, по Ћиласу, ако их је уопште и било, упражњавао с мером и повремено, увек тако и тада да њиховим бављењем то не буде на штету одговорних послова које је обављао.

Посебно је карактеристично за Његоша да је смисао за лепоту развио до завидне висине, јер његово схватање света прожето заносом према физичким лепотама. Урођено осећање лепоте поступно је развијао и усклађивао га са неговањем лепоте у елитним европским круговима, али при том не занемарујући оно што носи као Црногорац, племеник и братственик. У овом смислу, Ћилас ће детаљно описати Његошев радни дан, вечерње седељке, његов однос према јелу и пићу, забавама и играма, затим његов глас, који је био *дубок и снажан*. Његош је, по Ћиласу, поимао музику унутрашњим чулом и слушао је *као слику небеске хармоније*. Дакле, свуда и у свему, и у својој земљи, и у иностранству, Његош је, примећује Ћилас, тражио и налазио склад и лепоту, које је као предиспозицију носио у своме бићу. И касније је утемељио на схватањима да све што је добро и лепо тежи хармонији и подређено је вечним законима.

Велику усредсређеност Ћилас је показао приликом описа спољашњег физичког изгледа Његошевог (оно што је међу првима замерио Исидори Секулић, исмевајући њену женску занесеност том лепотом). Осврнуо се на то шта су о томе изгледу записали Његошеви савременици (и пријатељи и непријатељи) и прокоментарисао сликарска платна, портрете Његошеве, показујући тиме умеће не само да уочи и назначи појединости на тим портретима већ и смисао за процену сликарских дела уопште. А затим је детаљно описао висину Његошеву, снагу, екстремитете, ход, посебно све делове главе и усклађеност читаве конституције. Описао је Његошеве очи из којих је понекад просијавала строгост у сагласју са огњевитишћу беле и нежне пути. Ћилас је настојао да све те појединости повеже у целовитост, аналогно чињеници да је Његошево тело, по многима, било образац хармоније и склада и у физичком и у духовном погледу.

Указао је Ћилас и на Његошеву истрајну борбу у очувању части и угледа своје земље и свога народа, као и на очувању личне части, до које му је у животу највише било стало.

Да би обухватио у целини личност Његошеву, Ћилас се осврнуо и на одређене приговоре о неким цртама и особинама Његошевим негативног предзнака. Наиме, странци су приговарали Његошу на суровости, пре свега, што је допустио да се одсечене главе непријатеља излажу пред јавношћу. Према Ћиласовом резонувању, такви приговори су могли долазити од оних који уопште нису разумели стварност црногорску тога доба. И приговори о Његошевом тврдичлуку такође спадају у исту категорију неразумевања. Јер ако је Његош и претеривао у штедљивости, то није никад учинио у расипању, иако је умео да угости и дарује кад треба и кога треба. Ћилас је закључио да се ма који негативан напис о Његошу не може третирати тако као да га је Његош чинио ради себе, већ иако их је било, чинио их је искључиво ради дужности и позива, који су за њега били и налози апсолутних закона и космичких тежњи ка добру и реду. Из свега изреченог Ћилас је извео закључак да је Његош био најморалнија личност наше историје.

Ћилас је овом приликом свестрано сагледавајући, људску целовитост Његошеву, као и раније када је говорио о песничким делима, инсистирао на њеној суштини, на личности као оличењу идеје. Држао је, наиме, да је Његош свуда и у

свему неокрњена и јединствена целина, управо по суштинској визији човека на земљи и у Космосу. Заправо, Његош је и као личност потпуна и јединствена инкарнација визије – о дужности борбе против зла. Или, како би Ћилас дословце рекао: „Он је најпотпунија и најтрагичнија цјелина у нашој историји“.³⁰¹ Зато је потребно, схвата и сам Милован Ћилас, и правдање Његошевих мана и уздизање његових врлина. Такво приказивање Његошеве личности оставља утисак једносмерног заноса до митског уздизања, без дистанциране објективности, иако и овакав поглед показује да је Ћилас био свеобухватан у процени главних показатеља неспорно заводљивог, сложеног и инспиративног лика Његошевог.

Зато је у монографији о Његошу наглашавао да је Његош израз наше судбине кроз недогледно време и простор, односно да је Његош, како је историчару Браниславу Ковачевићу, 1990. године, рекао: „Крик једног усамљеног малог народа у глухом безосећајном човечанству и безмерном Космосу, то је Његош за нас“.³⁰²

У том смислу, још више његове следеће констатације уздижу Његоша у митске просторе: *Његош и Горски вијенац ће преживети ако би српски народ и нестао*; или: *Сјев муње наше, у човјечанству, у Космосу*; или: *Крик једног усамљеног малог народа у глухом безосећајном човечанству, у Космосу, то је Његош за нас*. Тако је за Ћиласа, Његош песник митова, постао и митски човек, односно *свечовјек*. И по томе је Ћилас његошевац вишега реда и заноса.

³⁰¹ Исто, стр. 114;

³⁰² Бранислав Ковачевић: *Ћилас, херој-антихерој*, Подгорица 2006, стр. 185;

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У закључним разматрањима понудили смо систематизацију која је писана стилем најближим есејистици, у којима поред научног има и књижевно-уметничких елемената, али само у начину казивања.

Тиме смо настојали да покажемо да смо сталност облика писања научног рада, незнатно, стилски надоградили, изговарајући се утицајем врских стилиста и уметника, чије смо књиге о Његошу пажљиво и помно проучавали и уочавали њихово дубинско међусобно сродство које су са Његошевим делом постигли.

Овај цео рад има осим уводног и завршног поглавља и четири унутрашња, суштинска, који говоре о четири различита приступа Његошевом делу, четири најзначајнија, или једним од најзначајнијих умова који су обележили и осветлили XX век, што и да не кажемо, да ће они осветлити и век у коме Владика Његош живи.

У осветљавању тог периода, Његошевог порекла, поднебља у коме је живео, владања, песништва, владичанског позива, највише су говорили Милован Ђилас и Исидора Секулић. У најјачем сукобу, али са књигама које се по обиму и по некој тежњи да свако понаособ сачини по једну обимну мнографију и стварају (како би то можда Милорад Павић рекао) два лица истог дела и које би могли обележити као женску мудру и, такође, паметну мушку књигу о Његошу. Обоје се труде да објасне несвакидашњу личност, нашег *Вјерују*, несвакидашње и тешке послове владара и владике међу племенима која су још огрезла у крвној освети, усамљеног у једној каменој пештери, окруженог сталним непријатељима Аустријанцима, Млечанима, Турцима и блиским, али територијално далеким руским народом и црквом.

У Андрићевим есејима Његош је носилац најдубље духовно-историјске мисли и осећања српског православног народа, његове најдубље философије живота и опстанка у сталној опасности, окруженом непријатељима, али и у окриљу Божијем, која је утемељена на Косовском завету. Код Андрића, Његош није само господар, и још мање владика, већ више песник-пророк мисли о будућности свога народа, о његовој историјској судбини, о Српству у Црној Гори,

о Црногорцима као бранитељима и јединим слободним припадницима српског народа у то доба, о њиховом јунаштву, али и о чојству.

У овом делу рада потребно је било назначити колико су и како Андрићеви есеји својом специфичном формом и филигрански изабраним стилем и углом посматрања, и његови јавни наступи о годишњицама Његошевим, допринели богатој истраживачкој литератури о Његошу. Затим колико је углед самога Ива Андрића помогао и другим писцима да у послератном времену, могу имати, с правом, високо мишљење о Његошу и његовом раду, јер је Андрић у више наврата нагласио и написао да му је Његош вазда био духовни оријентир и путоказ.

Владика Николај улази у философске урвине своје и Његошеве. Он улази, по нама, најдубље у Његошеву душу, удваја се са њом и Његошевим духом, колико год је то могуће. И као да из те намерне, боље да кажем вољне саживљености, изнутра, осликава Његошеву душу. (Али износи и дроб песника, да би Владику Његоша, још могли и други и изнутра прегледати и наћи оно што му недостаје, и оно што само у најдубљој нутрини неко чува, ма колико гласно говорио. И то све за многе који би му, откада је именован, а можда и пре, за митрополитова наследника, нашли недостатке и замерке. За оне који су му и гроб толико пута отварали и рушили и кости носили уз и низ Ловћен.)

Читалац (па и књижевни теоретичар, који и јесте *ангажовани читалац*) морао би, по нама, да се истакне способношћу да прати сугестије аутора које анализује и да их актуализује.

Сам чин перцепције дела морао би, по нама, бити сродан акту стварања дела, јер се њиме васпостављају увек нова значења. Према Гастону Башлару, читање и бива чин емпатије са творчевом имагинацијом или емоцијом, а проучавалац дела постаје продуктивни читалац, јер је кадар да проширује и умножава смисао дела. Зато овај рад како је Башлар и сматрао не бисмо оптеретили сувишном математизацијом да тако не постане негација спонтаног и природног. Утешно је то што научни постулати ипак нису кадри да пониште *спонтану космологију*, према којој првобитност живи у цивилизацији, а највиталнији израз примарног у човеку изражава се кроз књижевност.

Назначени поетички видови и конструисане нове поетичке категорије, које смо изводили из поетика ова четири аутора, представљају заснивање једног новог проблемског приступа проучавању Његошевог живота и дела и наговештавају и отварају могућност таквог иманентног приступа проучавању његових нових изучавалаца.

На тај начин доказујемо постављену хипотезу по којој Његошево дело има иманентну особину књижевног текста које је способно за реинтерпретацију, за поновна структурирања, која могу бити потпуно независна од замисли аутора. Оно има ту способност за преображавање, његову отвореност (онако како је тумаче Мерло-Понти, а доцније и Умберто Еко) варијантност значења, мењање смисла и истинску ентропију. Изузетно вредна уметничка дела, као што је Његошево, имају готово неисцрпну ентропију, и све док ентропија траје, дело и живи. Ако би се, крајње хипотетично могућност ентропије Његошевог дела до краја исцрпла, дело би „умрло“ и нестало као уметнички предмет.

УМЕСТО РЕЧИ ПОСЛЕ

Ова четири наша великана, аутора најсвеобухватнијег спознавања живота и дела Владике Његоша, у српској критичкој мисли, прве половине XX века, али и најтипичнијег, а што да и не кажемо и најмудријег сведочења, чине да се и аутор ових редова, осећа лакше кад данас мора да објашњава зашто баш Његош, зашто у ово невреме. Али, када је времена и било за овакве теме, без муке и без великог разумевања?

Циљ нам је био приближити им се понекад на педаљ, понекад бити са њима у истом пределу, или само надомак једне грандиозне личности, коју ова четири стуба ограђују као кућу, коју морамо сачувати, иако она из сваког угла изгледа другачије.

Један њен угао и страну, Владика Николај зида гранитом, сигом и мермером, украшава га циглама, и он постаје не мање леп него угао и зид неког нашег манастира.

Из угла са Исидорине стране, беле се прозори са најфинијим чипканим завесама и зид и ћошак изграђен од беле брезове коре као у руским бајкама.

Са треће стране из угла Ива Андрића, као да су темељи оковани од речи, утемељени страшном лозинком *Нека буде што бити не може*, али и са топлином коју је писац непосредно исказао хвалећи Љубу Ненадовића, како је он знао писати са дивљењем о великом Његошу, а да себе никада не умањи.

И најзад, две Ђиласове књиге треба да буду тај четврти стуб и четврта страна. Темељ његове стране је од шљаке у *Легенди о Његошу*. (Тако су говорили и други, мање мудри, и нису се брзо исправили као он који пише нову књигу за опроштај и очишћење.)

Другу књигу, монографију „Његош – пјесник, владар и владика“ је написао као озбиљну, много обимну књигу, биографску, историографску, географску, психолошку, политичку, пишући о Црној Гори, о самом поднебљу, о сурим планинама, о страшној крвној освети, о карактеру Његошевих саплеменика, о спољним непријатељима и најзад највише о Његошу.

Једино, оно што он није јасно могао у себи да препозна, да нађе, веру у Бога, није могао ни да види ни код Његоша. Мада и у његовим књигама постоје ти тренуци, који су вероватно, отргавши се и сами из душе његове, дошли до одређених, понекад и јасних спознаја о Његошевој религиозности.

И тако је Ђилас озидео четврти стуб и страну куће на шљаци. Па потом, је пишући монографију, у све то додао сиви камен од кога је све грађено у Црној Гори, без великих претензија на лепо, али увек грађено складно и скромно, да се од земље, планина и приморја што мање одвоји.

Тако стопљен тај угао и тај зид је, и не жељама овога аутора, подржао остала три, учврстио им порекло и став. Тако сваки крај куће има своју тежину, лепоту, чврстину. У њима зазидан, затворен, још увек, Владика Његош, просијава лепотом њихове зидове и тако кућа добија једну нову димензију, једну нову светлост и споља, а нарочито изнутра.

Таква би ова кућа требало да буде, када би имао ко да је састави, а не ја. Али, опет нешто вреди. Вреди идеја, вреди промишљање, вреди оно што је одболовано заједно са њима и не може аутор после читања ових горе одабраних аутора да остане толико неук, иако му се много шта одраније ученог није примило и није нашло свој пут, све док искра, не нађе удар у камену и најбуквалније. Не може без страдања и не може без избора теме, за коју многи, чини се блиски души, срцу и уму, животу, ауторову, питају, да ли си баш морала о томе да пишеш, или си могла да бираш. Да, могла сам да бирам, и изабрала сам тај пут. Није ми наметнут. Напротив, изабрах сама.

Литература

1. Andre Maurois: *Aspects de la Biographie*, 9-ed., Paris, 1928;
2. Андрић, Иво: „Над Његошевом преписком“, у књизи „Уметник и његово дело“ (есеји, огледи и чланци), II, Саб. дјела, књ. XII, Сарајево, 1976;
3. Андрић, Иво: „Нешто о Његошу као писцу“, *Политика*, XLVIII, 13960, 5. XI 1951;
4. Андрић, Иво: „Његош као трагични јунак косовске мисли“, Октоих, Подгорица, 1996;
5. Андрић, Иво: „Његошев однос према култури“, *Књижевне новине*, IV, 10. XI 1951;
6. Андрић, Иво: „Његошева свечаност“, *Политика*, XLIV, 12631, 8. VI 1947;
7. Андрић, Иво: „Љуба Ненадовић о Његошу у Италији“, *Стварање*, VI, 1951, 10–11;
8. Андрић, Иво: „Љуба Ненадовић о Његошу у Италији“, у књизи „Уметник и његово дело“, нав. издање;
9. Андрић, Иво: „Светлост Његошевог дела“, *Књижевне новине*, IV, 36, 4. IX 1951;
10. Андрић, Иво: „Уметник и његово дело“, Сабрана дела, књига XIII, Сарајево 1976.
11. Азбучник српске православне цркве, приредио мр Слободан Милеуснић, БИГЗ, Музеј српске православне цркве, Београд, 1993;
12. Бахтин, Михаил: „О роману“, превео Александар Бадњаревић, Нолит, Београд, 1989;
13. Башлар, Гастон: „Поетика простора“, Градац, Ваљево, 2003;
14. Башлар, Гастон: „Земља и сањарије о починку“, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2006;
15. Берђајев, Николај: „Филозофија неједнакости“, превео Мирко Ђорђевић, Медитеран Будва, Октоих Титоград, 1990;
16. Берђајев, Николај: „Ја и свет објеката“, Кршћанска стварност, Загреб, 1984.
17. Берђајев, Николај: „Царство духа и царство ћесара“, „Светови/ Добра вест, Нови Сад, 1992;
18. Бећковић, Матија: „Косово најскупља српска реч“, Глас цркве, Ваљево, 1989;
19. Бећковић, Матија: „Служба Пустињак у Цетињском“, СКЗ, Српско културно друштво „Слово љубве“, Београд–Бар, 2013;
20. Библија, издање Библијског друштва, Београд 1974;
21. Биговић, Радован: „Од Свечовека до Богочовека“, Друштво Рашка школа, Београд, 1998;

22. Биговић, Радован: „Православна теологија“, Теолошки факултет, Београд, 1995;
23. Бјелица, Исидора: „Тајни живот Његоша“, Драганић, Београд, 2007;
24. Вајсштајн, Улрих: „Облици историјске драме“, превела Ана Клаић, Трећи програм Радио Београда, Београд, број 52, зима 1982;
25. Велимировић, Николај: „Религија Његошева“, Православље, Београд, 1989;
26. Велимировић, Николај: „Религија Његошева“, Октоих, Подгорица, Народна библиотека „Његош“, Пећ, Унирех, Подгорица 1994;
27. Велимировић, Николај: „Религија Његошева“, друго издање, Београд, 1921;
28. Владика Николај: „Беседе под гором“, Глас цркве, Ваљево, 2003;
29. Владика Николај: „Две дисертације“, Ваљево, 2003;
30. Владика Николај: „Знамените беседе“, Глас цркве, Ваљево, 2003;
31. Владика Николај: „Књига о Исусу Христу“, Глас цркве, Ваљево, 2003;
32. Владика Николај: „Нове беседе под гором“, Глас цркве, Ваљево, 2003;
33. Владика Николај: „Речи о свечовеку“, Глас цркве, Ваљево, 2003;
34. Гогољ, Н. В.: „Одломак из писма“, Превела Марија Стојиљковић, у Теорија драме 18. и 19. века, приредио Владимир Стаменковић, Универзитет уметности, Београд, 1985;
35. Грујић, Радослав: „Пећки патријарси и карловачки митрополити у 18. веку“, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књига IV-2, Сремски Карловци, 1931;
36. Гој, Едвард Денис: „Сабља и пјесна“, Октоих, Подгорица, 2000;
37. Дамњановић, Милан: „Што је човјек, а мора бит човјек“ (Његош) и „Зашто човек“ (Ниче), научни састанак слависта у Вукове дане 9 – 13. 9. 1988, књига 18/2, МСЦ, Београд, 1990;
38. Деретић, Јован: „Композиција Горског вијенца“, Завод за уџбенике, Београд, 1969;
39. Dubink, J. H.: The ideas of Good and Evil in the LUCA MIKROKOSMA BY P.P. Njegoš, Tijdschrift voor filosofie, 23e Jaargang, Nummer 4, December 1961;
40. Ђилас, Милован: „Легенда о Његошу“, *Култура*, Београд, 1952;
41. Ђилас, Милован: „Његош пјесник, владар и владика“, Прво југословенско издање, Зодне, Београд–Љубљана, 1988;
42. Ђилас, Милован: „Тамница и идеја“, Београд, 1989;
43. Ђурић, Војислав: „Његошева поетика“, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, Београд, 1964;
44. Ђурић, Војислав: „Његошева поетика“, Октоих, Подгорица, 1999;
45. Ђурковић, Живко: „Андрић и Његош“, Интерпрес, Београд, 2012;
46. Ђурковић, Живко: „Ђилас и Његош“, ЦАНУ, Подгорица, 2008;

47. Евдокимов, Павле: „Луда љубав Божија“, Хиландарски путокази, Света Гора Атонска, 1993;
48. Еко, Умберто: „Отворено дело“, Веселин Маслеша, Сарајево, 1965;
49. Ингарден, Р: „Поетика теорије уметничке књижевности“, СКЗ, Београд, 2000;
50. Ингарден, Р: „О сазнавању књижевно уметничког дела“, СКЗ, Београд, 1971;
51. Ингарден, Р: „Онтологија уметности“, Књижевна заједница Новог Сада, 1991;
52. Јандрић, Љубо: „Са Ивом Андрићем“, 1968–1975, СКЗ, Београд, 1977;
53. Јасперс, Карл: „Духовна ситуација времена“, превела Олга Кострешевић, КЗ Новог Сада, 1987;
54. Јевтић, Атанасије: „Свети Сава и косовски Завет“, СКЗ, Београд, 1992;
55. Калезић, Василије: „Ђилас – миљеник и отпадник комунизма. Контрверзе писца и идеолога“, друго, поновљено издање Зодне, Београд, 1988;
56. Калезић, Димитрије: „Етика Горског вијенца“, Сремски Карловци, 1969;
57. Кашанин, Милан: „Судбине и људи“, Просвета, Београд, 1968;
58. Кашанин, Милан: Исидора Секулић, у књизи „Сусрети и писма“, Нови Сад, 1974;
59. Клеут, Марија: „Научно дело од истраживања до штампе“, Академска књига, Нови Сад, 2010;
60. Књига о Његошу, Зборник радова, приредио Мило Ломпар, СКЗ, Београд, 2013;
61. Ковачевић, Бранислав: „Ђилас, херој–антихерој“, Подгорица, 2006;
62. Кољевић, Светозар: „Његош у енглеској и америчкој култури“, Октоих, Подгорица, 1999;
63. Кољевић, Светозар: „Смрт Епа у Горском вијенцу“, *Летопис Матице Српске*, Нови Сад, год. 169, књ. 451, св. 5. мај 1993;
64. Костић, Лаза: „Књига о Змају“, Просвета, Београд, 1984;
65. Лавров, П. А: „Петар Други Петровић Његош“, Москва, 1887;
66. Латковић, Видо: „Петар Петровић Његош“, Нолит, Београд, 1963;
67. Леовац, Славко: „Књижевно дело Исидоре Секулић“, Вук Караџић, Југославија публик, Београд, 1986;
68. Ломпар, Мило: „Његошево песништво“, СКЗ, Београд, 2010;
69. Ломпар, Мило: „Његош и модерна“, Филип Вишњић, Београд, 1998;
70. Ломпар, Мило: „Негде на граници филозофије и литературе“ (О књижевној херменаутици Николе Милошевића), Службени гласник, Београд, 2009;
71. Ломпар, Мило: „Аполонови путокази“, Службени лист СЦГ, Београд, 2004;
72. Лукач, Ђерд: „Историјски роман“, превела Фрида Филиповић, Култура, Београд, 1958;

73. Мандић, Стојан: „Откровење Његошево“, Глас цркве, ННК Интернационал, Београд, 2009;
74. Маринковић, Нада: „Јасна пољана“, Београд, 1963;
75. Милин, Лазар: „Научно оправдање религије“, Апологетика, Књига IV, *Стварање света и човека*, Православље, Београд, 1977;
76. Милин, Лазар: „Научно оправдање религије“, Апологетика, Књига V, *Натприродно откривена религија*, Графосрем, Шид, 1993;
77. Милошевић, Никола: „Идеологија, психологија и стваралаштво“, Белетра, Београд, 1990;
78. Милошевић, Никола: „Достојевски као мислилац“, Белетра, Београд, 1990;
79. Милтон, Цон: „Изгубљени рај“, Превод Дарко Бофлан, препев Душан Косановић, Филип Вишњић, Београд, 1989.
80. Митрополит Амфилохије: „Богословско-молитвена мисао Петра II Петровића Његоша“, „Светигора“, бр. 213, Цетиње, 2012;
81. Младеновић, Александар: „Прилози о Његошу“, Посебна издања, Ваљево, 1996;
82. Недељковић, Душан: „Паскал, Његош и Ниче“, Страни преглед, Београд, год. III, бр. 1–2, март–јуни 1929;
83. Ниче, Фридрих: „С оне стране добра и зла“, превео Божидар Зец, Графос, Београд, 1980;
84. „Његошева биљежница“, Историјски институт, Цетиње, 1956;
85. Његош два века, Зборник радова, приредио Миро Вуксановић, „Вукотић медија“, Београд, 2013;
86. Његошев Зборник Матице српске, главни и одговорни уредник Александар Младеновић, Матица српска, Нови Сад, 2010;
87. Павловић, Миодраг: „Есеји о српским песницима“, Изабрана дела, књ. III, Вук Караџић, Београд, 1981;
88. Павловић, Миодраг: „Исидора Секулић као критичар поезије“, *Дело*, год. XI, бр. 3, 1965;
89. Пантић, Мирослав: „Његош и Дубровник“, Научни састанак слависта у Вукове дане 9 – 13. 9. 1988, књ. 18/2, МСЦ, Београд, 1990;
90. Петронијевић, Бранислав: „Филозофија у *Горском вијенцу* и *Лучи микрокозма*“, Издање С. Б. Цвијановића, Београд, 1924;
91. Петронијевић, Бранислав: „Филозофија у *Горском вијенцу*“, Унирекс, Подгорица, 2007;
92. Платон: „Држава“, Превели Албин Вихлар и Бранко Павловић, БИГЗ, Београд, 1976.

93. Платон: „Ијон Гозба Федар“, превео Милош Н. Ђурић, Београд, 1970;
94. Платон: „Федон“, превео М. Н. Ђурић, у књизи „Дијалози“, Београд, 1970;
95. Поповић, Миодраг: „Цетињски боник“, Рад, Београд, 1984;
96. Поповић, Павле: „О *Горском вијенцу*“, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1923;
97. Продановић, Јаша: „Петар Други Петровић Његош“, у: Петар Други Петровић Његош, „Лажни цар Шћепан Мали“, СКЗ, Београд, 1902;
98. Поповић, Јустин: „Живот Светог Петра Цетињског“, манастир Ћелије, Ваљево, 1977;
99. Поповић, Павле: „О *Горском вијенцу*“, Октоих, Подгорица, 1999;
100. Поповић, Радован: „Исидорина бројаница“, Београд, 1979;
101. Радовић, Ђуза: „Исидора Секулић: Његошу књига дубоке оданости“, приказ, *Борба*, 05. 01. 1952;
102. Радојчић, Никола: „Животописачки рад археопскопа Данила Другог и његових настављача“, Стара српска књижевност, приредио Ђорђе Трифуновић, Нолит, Београд, 1972;
103. Рибникар, Јара: „Живот и приче“, опет (II), *Књижевност*, 1984, 2–3;
104. Ризвић, Мухсин: Кроз „Горски вијенац“, Свијетлост, Сарајево, 1989;
105. Речник религијских појмова, Друго допуњено и проширено издање, ИК Прометеј, Нови Сад, 2009;
106. Речник књижевних термина, Институт за књижевност и уметност у Београду, Нолит, Београд, 1985;
107. Росић, Татјана: „Деконструкција херојског идеала у структури *Горског вијенца*“, Књижевна историја Београд, год XVIII, бр. 67–68, 1985;
108. Савић Ребац, Аница и Његошева Луча микрокозма, приредила Даринка Зличич, КЗ Новог Сада, Нови Сад, 1986;
109. Самоковлија, Исак: „Збирка“, *Архив Музеја књижевности* (Сарајево), J. 1286, (14. окт. 1945);
110. Свједочанства Његошевих савременика – Зборник текстова, приредио протојереј Радомир Никчевић, Београд–Цетиње 2013;
111. Секулић, Исидора: „Аналитички тренутци и теме“, Сабрана дела, књ. IX, приредио Ж. Стојковић, Београд, 1977;
112. Секулић, Исидора: „Вук Караџић“, белешка у Вуковој години, Прилози за књиж. језик, историју и фолклор, XVIII, 1938, 1–2;
113. Секулић, Исидора: „Из домаћих књижевности I“, сабрана дела, књ. IV, приредио Младен Лесковац, Београд, 1977;

114. Секулић, Исидора: „Из домаћих књижевности II“, сабрана дела, књ. V, приредио М. Лесковац, Београд, 1977;
115. Секулић, Исидора: „Из страних књижевности I“, сабрана дела, књ. VII, приредили Ж. Стојковић и М. Павловић, Београд, 1977;
116. Секулић, Исидора: „Из страних књижевности II“, сабрана дела, књ. VIII, приредили Ж. Стојковић и М. Павловић, Београд, 1977;
117. Секулић, Исидора: „Кроника паланачког гробља“, сабрана дела, књ. II, приредио Ж. Стојковић, Београд, 1977;
118. Секулић, Исидора: „Која је личност или уметничко дело на Вас пресудно утицало и – зашто“ (1958), у књизи „Говор и језик, мир и немир“, сабрана дела, књ. X, приредио Ж. Стојковић, Београд, 1977;
119. Секулић, Исидора: „Народни језик наш, понос наш“, Зборник у славу Филипа Вишњића и народне песме, Београд, 1936;
120. Секулић, Исидора: „Његошу књига дубоке оданости“, саб. дела, књ. VI, приредио Ж. Стојковић, Београд, 1977;
121. Секулић, Исидора: „Његошу књига дубоке оданости“, Матица српска, Нови Сад, 1961;
122. Секулић, Исидора: „Његуши“ – једна глава из књиге „Владика Раде“, *Летопис Матице српске*, СХХ, књ. 357, 1946, св. 2;
123. Секулић, Исидора: „О језику Босне на основу старих и младих текстова“, *Политика*, XXXIII, 10240, 24. XI 1936;
124. Секулић, Исидора: „Пролог и епилог за књигу о Владици Раду“, *Преглед*, XII, 1938, књ. 14, св. 174.
125. Секулић, Исидора: „Сапутници“, „Писма из Норвешке“, саб. дела, књ. I, приредио М. Лесковац, Београд, 1977;
126. Секулић, Исидора: „Стогодишњица Његошеве *Луче микрокозма*“, *Политика*, XLII, 11903, 17. II 1945;
127. Секулић, Исидора: „Трагови љубавног живота“ *Политика* год. XXXV, бр. 19640, 6–9 јун;
128. Секулић, Исидора: „Чаура пуца“ – Архимандриту осамнаест, Владици двадесет година, *Република*, XIV, 84, 10. VI 1947; Цетиње, *Књижевност*, V, 9, 1950;
129. Слијепчевић, Ђоко: „Историја Српске православне цркве“, БИГЗ, Београд, 1991;
130. Слијепчевић, Перо: „Критички радови“, приредио Предраг Протић, Матица српска – Нови Сад, Институт за књижевност и уметност – Београд, 1983;

131. Слијепчевић, Перо: „Стварање света и слика васионе у *Лучи микрокозма*“, у књизи „Критички радови Пере Слијепчевића“, приредио Предраг Протић, Нови Сад – Београд, 1983;
132. Скерлић, Јован: „Српска књижевност у XVIII веку“, Напредак, Београд, 1923;
133. Стишовић Миловановић, Ана: „Инструментални концептуализам у проучавању књижевности“, Друштво Рашка школа, Београд, 2014;
134. Сто година Горског вијенца – Зборник текстова, приредио Слободан Милић, ЦИП, Подгорица, 2003;
135. Судбина Ловћена, Фототипско издање, приредили Дејан Медаковић, Живорад Стојковић, Лазар Трифуновић; Епархија банатска, Вршац; Глас цркве, Шабац; Задружина Косова, Београд; Београд, 1989;
136. Томановић, Лазар: „Његош као владалац“, Светигора, Београд–Цетиње, 2013;
137. Флашар, Мирон: „Извори Његошева познавања платонских митова и позноантичких филозофских теологомена“, Из његове лектире I, *Зборник Филозофског факултета*, IX-2, Београд, 1966;
138. Флашар, Мирон: „Новоплатонско предање и извори Луче микрокозме“, *Зборник Филозофског факултета*, књ. VI-2, Београд;
139. Флашар, Мирон: „Традиционалне теме Луче и новије визионарско и метафизичко песништво“, *Зборник Филозофског факултета*, књ. IX-1, 1967;
140. Фрај, Нортроп: „Анатомија критике“, превела Горана Раичевић, Нолит – Београд, Орфеус – Нови Сад, 2007;
141. Хајденрајх, Јулије: „Сима Милутиновић и Његошева *Луча микрокозма*“, ПКЈИФ, Београд, књ. XVIII, св. 1-2, 1938;
142. Хартман, Николај: „Естетика“, превео Милан Дамњановић, БИГЗ, Београд, 1979;
143. Хегел Г. В. Ф: „Филозофија историје“, превео Божидар Зец, Федон, Београд, 2006;
144. Чајкановић, Веселин: „Српске народне приповетке“, књ. 1, КСА, Београд – Земун, 1927;
145. Шијаковић, Богољуб: „Mythos, physis, psyche“, Универзитетска ријеч – Никшић, Филозофско друштво Србије – Београд, 1991;
146. Шмаус, Алојз: „Његошева *Луча микрокозма*“, Београд, 1927;

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Снежана Адамовић рођена 28. 12. 1964. у Лазаревцу. Основну школу и Средње усмерено образовање, у струци новинар-сарадник, завршила је у Ваљеву. Дипломирала је на Филолошком факултету у Београду, Одсек југословенске књижевности и општа књижевност.

Након завршеног факултета завршила је специјалистичке последипломске студије из теорије књижевности и реторике, 1995. године, одбранивши рад „Реторичко искуство у Беседама под Гором Владике Николаја Велимировића“ (ментор проф. др Иво Тартаља).

Магистарски рад „Експлицитна, имплицитна и имагинативна поетика у делима Милицава Савића објављеним до 1998.“, одбранила је 2005, такође на Филолошком факултету у Београду. Комисију за одбрану рада сачињавали су академик професор др Никола Милошевић (председник комисије), професор др Јован Делић (ментор) и професор др Михајло Пантић.

Поред низа приказа, књижевних критика, есеја и студија објавила је књигу „Созерцање Беседа под Гором“ (реторичку студију о беседама Светог Владике Николаја) у посебним издањима „Гласа Цркве“, 1994. године. Друго издање ове књиге изашло је у „Задужбини Петра Кочића“ у Бањалуци 2000. године. Треће, допуњено, издање појавило се у издању Српског православног манастира Лелић 2003. године.

Роман „Војвода Зограф“ објавила је 1997. и 2001. у два издања у едицији „Геце Кона“, у издавачкој кући „Просвета“ у Београду. Следећи роман „Колут света“ објављен је у издавачкој кући „Драганић“ 2005. године. Друго издање „Колута света“ објављено је 2007. године у издању Епархије ваљевске.

У библиотеци *Свет поетике*, у издању *Рашке школе* и *Аријадне* објављена јој је књига, магистарски рад, „Поетика Милицава Савића“ 2009. године.

За своју студију „Вук Бранковић у историји и легенди“ добила је прву награду на Српском универзитету у Чикагу за 1993–94. годину.

Поред текстова објављених у листовима и часописима, објавила је многе прилоге из културе, уметности, теологије и антропологије у ауторским емисијама на таласима Радио Ваљева, Радио Београда, Радио „Гласа цркве“ Епархије шабачко-ваљевске и Радио „Источника“ Епархије ваљевске.

Члан је Удружења књижевника Србије.

Списак објављених научних и стручних радова

1. „Изузетно остварене слике“ (О „Обрнутој цркви“ Славена Радовановића), „Напред“, год. IV, бр. 27 (Додатак за културу, уметност и науку); а под истим насловом прештампано у листу „Венац“, бр. 188, март, 1991;

2. „Господа ми мога... тога овде у књигама нема“ (о „Одабрани и пропасти Бодрога...“, М. Ј. Вишњића) „Писац“, 15, Нови Сад, 25. марта 1991, бр. 2202, Ваљево, а под насловом „Нинова награда за роман године“ у листу „Венац“, бр.189, Горњи Милановац, март, 1991);

3. „Прича посебног кова“ (о „Дневнику некрштених дана Мила Радовановића), „Напред“ (Додатак за културу, науку и уметност) год. V, бр. 31, Ваљево, 1991;

4. „Проблеми морала“ (о књизи „Које волимо“ Александра Тишме), „Венац“ бр. 190–191, мај–јун 1991. године, Горњи Милановац;

5. „Зашто не би топови ћутали кад музе певају“ (о „Ћупу комитског војводе“ Милисава Савића), „Напред“ (Додатак за културу, науку и уметност), год V, бр. 32, Ваљево, 1991;

6. „Сигналистички поход против смисла и бесмисла“ (о „Дневнику некрштених дана“ Мила Радовановића), „Венац“, бр. 192, септембар, 1991, Горњи Милановац;

7. „Повјест о ђаволу Славена Радовановића“ (о „Обрнутој цркви“ Славена Радовановића), „Јавност“, год. II, бр. 46, август, 1991, Сарајево;

8. „Преплитање мита и забиље“ (о „Ћупу комитског војводе“ Милисава Савића), „Јавност“, год. II, бр. 48, септембар, 1991, Сарајево.

9. „Притајено незадовољство и чежња за избављењем“ (о „Бугарској бараци“ Милисава Савића), „Напред“, Ваљево, 1991;

10. Студија „Вук Бранковић у историји и легенди – о Вуку Бранковићу поводом сталног узнемиравања његових сени“ I-II, „Напред“, година IV, бр. 34–35, Ваљево. Ова студија награђена је првом наградом на Светосавском конкурс за 1993/94. год., на Српском универзитету у Чикагу;
11. „Аутобиографија срца и памети – Путописи Јована Дучића“ (Студија је у целини објављена као фељтон у недељнику „Напред“, Ваљево, од 27. 12. 1992);
12. Изводе из студије под називом „Јован Дучић – повратак песника“, поводом припрема за песников повратак у родно Требиње, после 48 година изгнанства, објавио је часопис „Венац“ у новембру, 1991, број 194;
13. „Да ли је живот сан између два буђења“ (о „Звездама повезани“ Саше Хаџи Таничића), „Венац“, бр. 197, фебруар, 1992. И под истим насловом у листу „Напред“, 1992. године, Ваљево;
14. „Омета ли страх од звона и самог главног мајстора“ (о „Страху од звона“ Радослава Братића), „Освит“, двобој 5–6, 1992. у Ваљеву;
15. „Девет кругова са епилогом“ (о „Астрагану“ Драгана Великића), „Венац“ 1992. године, Горњи Милановац. И под истим насловом у „Напреду“, 24. јануара 1992. године;
16. „Ми знамо шта је добро, али не маримо“ (о „Хлебу и страху“ Милицава Савића), „Напред“, 20. март 1992, Ваљево;
17. „Онеобичавање слика“ (о „Унутрашњој страни ветра“ Милорада Павића), „Венац“, бр. 5–6, 1992, Горњи Милановац;
18. „Рошаво огледало“ (о „Годинама расплета“ Радована Бели Марковића), „НИН“, 30. априла 1993, Београд;
19. „Господа ми мога... тога овде у књигама нема“ (о „Одбрани и пропасти 'Бодрога' Мирослава Јосића Вишњића“), у Зборнику радова „Тридесет година – пола века“, „Драганић“, Београд, 1995;
20. „Бајо Пивљанин није међу мртвима“ (о књизи „Бајо Пивљанин у историји, легенди, причи“, Милорада Р. Белечића и Божидара Младеновића, „Савременик“, број 97–98/2002 (стр. 135–137);
21. „Експлицитна, имплицитна и имагинативна поетика у делу Милицава Савића“, „Нова Зора“, часопис за књижевност и културу, зима 8/2005;

пролеће 9/2006, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, Билеће и Гацко, (стр. 264–268);

22. Књижевно дело Милицава Савића, зборник радова са научног скупа одржаног у Рашки и Новом Пазару 17. и 18. јуна 2011, Рашка, Нови Пазар, 2011; мр Снежана Адамовић „Поетика у делу Милицава Савића“ (одломак) (7–40 стр) ;

Књиге, научне студије:

1. Снежана Адамовић: *Созерцање Беседа под Гором*, реторичка студија о беседништву Владике Николаја Велимировића, *Глас цркве*, Ваљево, 1994; II издање објављено је у *Задужбини Петар Кочић* у Бањалуци, 2000. године, III издање објавио је *Духовни центар Св. Владике Николаја*, Манастир Лелић, 2003;

(Ова књига настала је на основу завршног рада на специјалистичким последипломским студијама из теорије књижевности и реторике. Рад је одбрањен на Филолошком факултету у Београду 1995. године, под називом „Реторичко искуство у Беседама под Гором Владике Николаја Велимировића“, ментор професор др Иво Тартаља);

2. Снежана Адамовић: *Поетика Милицава Савића, Рашка школа, Аријадна*, Београд, 2009;

(Ова књига настала је на основу магистарског рада „Експлицитна, имплицитна и имагинативна поетика у делима Милицава Савића објављеним до 1998. године“, одбрањеног на Филолошком факултету у Београду);

Комисију за одбрану рада сачињавали су академик професор др Никола Милошевић (председник комисије), професор др Јован Делић (ментор) и професор др Михајло Пантић.

Прилог 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Потписана: **Адамовић Снежана**

Број уписа:

ИЗЈАВЉУЈЕМ

да је докторска дисертација под насловом

**ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У СРПСКОЈ КРИТИЧКОЈ МИСЛИ
XX ВЕКА (НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА, ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ,
ИВА АНДРИЋА И МИЛОВАНА ЋИЛАСА)**

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени, и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

У Београду, 15. 04. 2018.

Потпис докторанда

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторске дисертације**

Име и презиме аутора: **Снежана Адамовић**

Број уписа:

Студијски програм:

Наслов рада:

**ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У СРПСКОЈ КРИТИЧКОЈ МИСЛИ XX ВЕКА
(НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА, ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ, ИВА АНДРИЋА И
МИЛОВАНА ЋИЛАСА)**

Ментор: проф. др Зорица Несторовић

Потписана Снежана Адамовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења, и датум одбране рада.

Ови подаци се могу објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 15. 04. 2016.

Потпис докторанда

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**ПЕТАР II ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У СРПСКОЈ КРИТИЧКОЈ МИСЛИ XX ВЕКА
(НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА, ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ, ИВА АНДРИЋА И
МИЛОВАНА ЋИЛАСА)**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

У Београду, 15. 04. 2016.

Потпис докторанда

